

अभ्युतग्रन्थमालाया—
द्वितीयपुष्पम् ।

श्रीभगवद्भक्तिरसायनम्

परमहंसपरिव्राजकाचार्य्य—विश्वविख्यातवैदुषीक—
श्रीमधुसूदनसरस्वतीयतिवर—
विरचितम् ।

[प्रथमोल्लासे मूलकद्रवितया टीकया
शेषद्वयोल्लासे

श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौम-
साहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न—
गोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा रचितया
प्रेमप्रपया सहितम्
प्रेममपाकृतैव संशोध्य संपादितम् ।

गोयनकाश्रीगौरीशंकरश्रेष्ठिना

। काश्यां—

माधवविष्णुपराङ्करद्वारा ज्ञानमण्डल-मुद्रणालये संमुद्रय्य;
प्रकाशितम् ।

१९८४ वैक्रमाब्दे ।

प्रथमसंस्करणम्]

श्रीः

संपादकस्य वक्तव्यम्—

श्रीमदनुमद्गोममध्वान्तयांमिरामकृष्णवेदव्यासात्मकमच्चिदानन्दविग्रह—

पूर्णतमाहादिनीशक्तमभिज्ञीकृतस्वरूपप्रेमास्तारभगवत्श्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम्

हेलोद्भूतितपेदया विशदया प्रोन्मीलदामोदया

शाम्यच्छास्त्रविशदया रसदया चित्तार्पितोन्मादया ।

शश्वद्वक्तिविनोदया समदया माधुर्यमयादया ।

श्रीचैतन्य दयानिधे ! तव दया भूयादमन्दोदया ॥ ।

इह किलानादिसंसारस्रोतसोद्यमानप्राणिसार्थप्रवृत्तिनिबद्धेषु चेष्टात्वानुमित-
किञ्चिदुद्देश्यकृत्वकफलस्वरूपविज्ञानमात्रसक्तौ मुष्यामुष्यसाधारण्येन तदनन्त-
त्वेऽपि धर्मायकाममोक्षविधामित्यनुष्ठानं संगिरन्ते तन्त्रज्ञा इति हि पुमर्थवादिनां-
दन्वन्वयमानः पटहः ।

अत्रेदमालोच्यते—अदृष्टोपायत्वेन धर्मस्य, दृष्टोपायत्वेनार्थस्य, जन्यमुन्यफल-
त्वेन कामस्य, नित्यमुण्यकृत्स्नेन मोक्षस्य, समर्पकत्वेन तत्तत्प्रमापकप्रयत्नानां चारि-
तार्थ्येऽपि, भूम्ना शास्त्रेणैव लभ्यमानानां मुक्तेरप्यनभिलषणीयतामवगमयतां—

“त्यक्त्वाऽमृतपायोधौ विहरन्तो महामुदः ।

कुर्वन्ति हृतिनः के चिन्नतुर्वर्गं मृणोपमम्” ॥

तथा

“त्यस्मादात्मात्करणाद्वादविशुद्धाग्निस्थितस्य मे ।

मुत्तानि गोप्स्यदायन्ते ब्राह्मण्यपि जगद्गुरो !” ॥

तथा

“न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्मं यद्वद ! ।

न स्वाध्यायमनसंदागो यथा भक्तिर्मनोव्रिता” ॥

इत्यादीनां संप्रतिरुद्धप्रमाणभेदानां यत्तनानामुक्तपुमर्थेऽप्यन्यतमनसपरिगृह-
याहूनां साधकाशनाया दुर्मसदानया यैषर्ष्यं मा प्रयच्छीति सरणिः का चिन्मद-
शंतीदेव,

न च पुमर्थेषु प्रथमचरमयोत्पायत्वात्तृतीयस्य नाशित्वेनानर्हत्वेऽपि तुरीयपर-
तैवोक्तवाक्यानां वक्तव्येति सांप्रतम् ? प्राद्यचतुर्वर्गादिपदोपादानात्तस्याप्यनङ्गीकृति-
स्फोरणाद्,

न च मोक्षपदव्यपदेश्यानां नानात्वेन सायुज्यस्यैव तच्चतुष्टयवटकता; तदन्येषा-
मुक्तवाक्यीयतात्पर्यविषयतेति वाच्यम् ? विशेषप्राहकामागदुक्त्याचोयुक्तेरप्रामा-
णिकत्वाद्,

तस्मादुक्तज्ञातीयवचनानां भगवत्प्रेमस्वरूपफलपरत्वमेव न्याय्यं, यच्च क-
चन साधनभक्तिपराणां वचसामपि पुमर्थचतुष्टयानामहित्वं तदपि साध्याभिप्राय-
कतया सुयोजम्, एवं च तादृशप्रेम्णः पञ्चमपुरुषार्थतोक्तिः सुसमञ्जसैव श्रुतिस्मृ-
त्यादिशास्त्रेषु,

न च भगवत्प्रेम्णि मुक्तेर्नान्तरीयतया तच्चतुष्टेनैवोपपत्तौ पुमर्थेषु पञ्चमसि-
द्धान्तोऽनतिप्रयोजनक इति शङ्क्यम् ?

भगवत्प्रेमाणमुद्दिश्य साधने प्रवृत्तस्य पुंसस्तत्प्रेमत्वस्यैवोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वं-
युक्तं न चानुपद्विकमुक्तित्वस्य; प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाद्,

एवं सिद्धे भगवत्प्रेम्णः पञ्चमपुरुषार्थत्वे तदधिगमोपायकुक्षिप्रविष्टाः कायिक-
वाचिकमानसिकव्यापाराः सर्वेऽपि साधनभक्तिव्यवहार्याः, तथा च भक्तिशब्दो भजनं-
भक्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रेमवाचको भजत्पनयेति व्युत्पत्त्या श्रवणादिसाधनवाचकश्चेति
न किमप्यसौष्टवम्,

एवं च पुरुषेणार्थ्यमाने धर्मार्थकाममोक्षप्रेमपञ्चके प्रथमद्वयं स्वरूपतः फलतः
तार्त्तवीकं स्वरूपतः प्राकृतमत एव नश्वरतया विवेकिभिर्ह्यपक्षे निक्षिप्तं, यथा
धर्मात्रस्य नेयं दशा; प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगिकर्मजन्यधर्मस्य स्वाश्रय-
शोधनविधया तुरीयपञ्चमपुमर्थाधिगमप्रयोजकतयाऽत्यन्तमुपादेयत्वात्; तथाऽर्-
तदितरस्मिन्तयाऽऽभ्यतायामविवादाद्, शिष्टौ द्वौ तु स्वरूपतोऽप्राकृतावपि प्राकृत-
श्चेव साधनेच्चायतेते ।

तानि च साधनानि कर्माष्टाङ्गज्ञानभक्तियोगाश्चत्वारः—

“व्रणास्त्रया मया प्रक्ता नृणां श्रेयोविधिस्तथा ।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽप्योऽस्मि कुत्र चिद्” ॥ इति

श्रीभूक्तोः; यद्यपि शृङ्गप्रादिकयाऽष्टाङ्गयोगोऽत्र नोक्तः; तथाऽपि ज्ञानान्त

गतत्वेनोक्तप्राय एवेति के चिद्, वस्तुतस्तु व्यञ्जनलक्षणन्यायेनानुक्तोऽपि स नान्त-
रीयकतयाऽवगम्यत एव,

तत्रादौ नित्यकर्मानुष्ठानाद् विशुद्धेऽन्तःकरणे; वैराग्योपोद्बलिते चेतस्यद्रुतचि-
त्तानां सत्प्रज्ञानोदयान्मुक्तप्रधिगमः, यद्वा-श्रवणादिसाधनसाहायकाद् द्रुते चेतसि
रुच्यादिक्रमेण भगवति प्रेमोदयः, इत्थमधिकारिभेदेन व्यवस्था निर्धारिता शास्त्रैः,

एवं चाद्रुतचित्तानां चरन्मन्यन्यत्र प्रदर्श्य; द्रुतचित्तानामेतत्प्रदिदर्शयिषुर्विपश्चि-
दप्रेसरः श्रीमधुसूदनसरस्वतीयतिभगवद्भक्तिरसायनं ग्रन्थं निबध्नन् संदर्भसौक-
र्यायात्र चिकीर्षितोद्भासत्रये; प्रथमे तावदुद्भासे स्वरूपभूमिकासाधनसहितं-
भक्तिसामान्यं प्रदर्श्य, द्वितीयेऽस्मिन् भक्तिविशेषाभिरूप्य; तृतीये तस्मिन् सपरि-
करं सोपपत्तिकं भक्तिरसं व्यवतिष्ठिषत् ।

अस्मिन्नियन्त्रे प्रधानतयोपपाद्यस्य भक्तिरसस्य संक्षेपतत्त्वव्यवजिगमिषूणा-
मुत्कण्ठाविनोदायैतत्संबद्धावश्यज्ञेयसकलरूप प्रतुष्टूपया किञ्चिदुपक्रम्यते—

इह तावदरससंबद्धाः प्रश्नाः संक्षेपतश्चत्वारः समापतन्ति—रसः किंप्रमाणकः ?
विप्रयोजनः ? किंस्वरूपः ? कथं चोपलब्धव्यः ? इति,

तत्र—

“मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणाद्”—

इत्थमियुक्तोक्तदिशा रसो येन प्रमितिसतव्यस्तदीये हि स्वरूपे यथार्थज्ञानसाधन-
त्वात्मके फलतः सर्वसिद्धान्तरीत्या पर्यवसिते तत्संख्यायां तैर्धिकानां सगोत्ररुल्लह-
स्यानपेक्षणीयत्वेनोत्थापनानर्हत्वात् प्रकृताचार्यानुमोदितानामेव प्रमाणानामुप-
गन्तव्यतायां रसप्रस्थानिभिराचार्यैः प्रत्यक्षानुमानागमा एव प्रमाणत्वेनोपेयन्त-
इति वक्तुं युज्यते,

यद्यपि प्रमेयविशेषनिरूपणप्रवणतावशंवदेन शास्त्रकारेण “परमतमप्रति-
पिद्धमनुमतं भवती”ति नयमनुरूप्य; प्रकृतविषयकसर्वोक्तिप्रातस्यानुमत्तव्यताप्र-
सक्तावपि रसनादामिश्रतानिबन्धनसमानतन्त्रसिद्धान्तादरेण संगीतशास्त्रोदि-
तत्वप्रयुक्तं, रसप्रत्यायनपूर्वहतयाऽऽप्रादृत्यपञ्जनयायां यदुपज्ञताऽस्ति तेषां वैयार-
णानां रादान्ते महाभाष्यकारादिभिर्भवद्भवत्वायत्तं; चरमोपेयतया पारमार्थिकस्व-
रूपप्रदर्शनपरायणानां महर्षिशण्डिल्यादीनां सूत्राक्षरतो वा लब्धं त्रैविध्यमुक्तं
निष्टमेवेति प्रकृते निर्दिष्टा प्रमाणत्रयेवेहानुमुद्यत इति पक्षः शक्यस्वीकरणः,

परेषामत्रैवान्तर्भावादेतन्निश्चयेनैव रस प्रमातव्य, यद्यपि रसस्य प्रकाशाभिन्न
तथा नापरेण प्रकाश्यताऽपेक्षा, तथाऽपि कथमपेक्षेत्यादिकमुपरिष्टात्त्रिपुणतरमुपपा-
दनीयम्, तत्र प्रत्यक्ष तावन्नाट्यदर्शिना सहृदयानामानुभविकमेवेति नेह किमपि
विवक्षणीयम्, अनुमानमपि पक्षीकृतात्मनि “आत्मनस्तु कामाये”त्यादिभि
श्रुतिभगवतीभि प्रमोपितेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन हेतुना उत्पन्नानन्दात्मकत्वं
साधकतया स्वभ्युपगममेव, निरतिशयानन्दस्य रसात्मकतयाऽऽत्मनश्च रसाभिन्नतया
तदभिन्नाभिन्नस्य तदात्मकताया औत्सर्गिकत्वादिकमपि स्वरूपविवेचने प्रतिपि
पादयिष्यमाणम्, आप्तमस्तु “रसो वै स” इत्यादिरपि किलोपक्रमोपसहारा
दिभिर्निर्णीततत्परताको नैव तिरोहित इति प्रमाणसिद्धेरसत्तत्त्वे न का चिद-
विमति, ततश्च निरतिशयानन्दसाक्षात्कार एव प्रयोजनवेनावधार्यतेऽप्रेत्या-
स्माकीन समय ।

प्रयोजने चेदमीये निश्चिकीर्षितव्येऽयमेव प्रयोजनात्मेति सिद्धान्त — तथा
हि प्रयोजनं हि फल, तच्च मुख्यगौणरूपतया द्विविध फलान्तरेच्छाऽधीनेच्छाविषयत्वं
गौणं च, तदनधीनेच्छाऽऽस्पदत्वं तु मुख्यत्वं, तत्त्वं च सुख एव विश्राम्यतीत्यत्र नैव
विवादो विश्वजनीनानुभवसिद्धत्वाद्,

यद्यपि लोके सुखत्वेन व्यवहियमाणं न वस्तुतः सुखं, विनाशित्वेन तु खाधा
यकत्वाद्, यदाहुर्महर्षिपतञ्जलिपादा — “परिणामतापसस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरो-
धाच्च सवमेव दुःखं विरेकिन” अत एव दुःखमिश्रितत्वेन सुखस्यापि मधुसू-
क्तगरलवद्भयत्वाच्चदपि दिध्वसयिषितव्यमेवेति महर्षिगौतमपादा व्यवतिष्ठिषन्,
तथाऽपि वास्तविकसुखमलभमाना ससारिणस्तदाभासेनैव कृतकृत्यमन्यमाना
समवलोक्यन्ते,

यस्तुतः सुखं च “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” “तस्यैवानन्दस्यान्येमात्रासुपजी-
वन्ती”त्यादिभिर्भगवतीभि श्रुतिभिरेवाग्रगमितं, तच्चात्मस्वरूपघटकतया परिणामा-
दिदुःखकालुष्यासपृक्तमित्यात्मस्वरूपावगत्या स्वयममौपन्यिपदप्रस्थानाध्वनीनै,
अतएवेदं विविच्यमानं रसनत्त्वं साहित्यदर्शनपरमजीयातुरूपात्मस्वरूपोपजीव्यत-
याऽऽश्रित्य चतुर्मुखादिमतमुन्यन्ताचार्याणामापप्रमाणोपबृंहित रसशास्त्रत्वेन व्यव-
देश्यं न दर्शान्तरैर्गन्ताधमाशङ्कितव्यम्,

दर्शनान्तरेषु किल लोकायतिकसौगतानामात्मनः शाश्वतिकृतैव दुर्लभेति निर्दिष्टद्वयं जागरूकमेव,

विवर्तनसमये कथमपि नित्यत्वेऽपि तस्यानन्दता शशविपाणायमानैव,
नैयायिकवैशेषिकाणां मते तन्नित्यत्वेऽपि निरानन्दतैवैतस्य स्वरूपं, सानन्दता तु दुःखवृत्ताऽऽवृत्तैरेति न सिपाधयिपितसिद्धिः,

कापिलपातञ्जलानामपि तथात्वेन तथात्वमेवेति नाभीष्टपूर्तिः,
अध्वरमीमांसाविदां तथेषु प्रायेणोक्तचर्यैवाशान्तिः क्व चिन्मुक्तौ नित्यमुत्ता-
भिष्यक्त्यभ्युपगमेऽपि दुर्निवाराऽर्थान्तरता; मुक्तितः पूर्वं तदीयव्यक्तेरसत्त्वत्वाद्,
अन्यैर दिशाऽऽत्मनोऽनानन्दतायादिनामवशिष्टदर्शनानां मिद्धान्तेभ्योऽप्य-
गतार्थता विप्रेक्ष्या,

औपनिषदसिद्धान्तिनां दृष्टैव विशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतद्वैताद्वैतद्वैतत्वादितरां पञ्च-
नामपि प्रस्थानेषु चात्मतत्त्वस्य नित्यतयाऽऽनन्दतया च महतः संवादस्य सत्त्वेऽपि
न तथाऽऽनुकूल्यं यादृशप्रयोजनसंविपादयिपयाऽऽच्चार्या रसशास्त्रमुपनिविभन्तस्व-
एनदाविरभीभन्तु, एतच्चानुपदमेव स्वरूपनिर्णये वक्ष्यते ।

रसस्वरूपजिज्ञासायां तावदात्मैव रस इति रसदर्शनिनां राद्धान्तः—“रसो वै
मः” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” “आनन्दादभ्येयेमानी” ति श्रौतवचनानि स्वरूपतट-
स्थलक्षणाभ्यामात्मानमेव लक्षयन्ति, आत्मा चात्र यद्यपि ब्रह्मपरमात्मादिपर्यायो-
भगवानेगोपक्रनोपसंहारादिभिन्नात्पर्यायस्वतयाऽवजिगमिपितस्तथाऽपि प्रतिविम्ब-
तया परिच्छिन्नतया धन्तुतया वा “यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गाः” “ममैवांशो जीवलोके”
“अंशो नानाव्यपदेशाद्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रह्लासूत्रादिभिर्व्यवस्थापितो जीवोऽपि
तत्तद्गूढा सच्चिदानन्दात्मा; परन्तु सिन्धोर्विन्दुरित् ताम्यमावः कणकस्थः सुतगा-
तदुपात्तमरणिनः सर्वान् एव न तादृशो, नातो जगत्कर्मन्वाद्यापत्तिरर्थं चैनं तरोप-
एव्यानि “जगद्व्यापारजमि” इत्यादिप्रमाणान्युपोद्दलयन्ति, अत एवायं तदीयतट-
स्थनाय्यात्मकतया शास्त्रेषु व्यवहियते, \

सच्चिदानन्दस्वरूपस्य भगवतः क्लिप्त तिर्यः शान्त्यः शास्त्रप्रमिताः स्वरूपातट-
ग्याबदिरङ्गागन्तामां स्वरूपाग्रायां पुनन्तःपत्यो भिदाः संधिनीसंधिद्वहादिनी-
नामिकाः, तथा च तत्ततो भगवाम्यरूपमजानीयः सर्वपा नदिज्ञानीपपदिरङ्गातो-
विच्छेदाः सन् जीवः नटस्य इति गीतने, एवं शोनस्वरूपो जीवोऽपि रमरद-

वाच्यतां नाहंतीति न, न खलु रससमुद्भूतं विन्दु रसान्यो भवितुमर्हति, एतदेवामि-
प्रेत्य रसशास्त्राचार्याः प्राकृताप्राकृतभेदतो द्वैविध्यं रसस्य संगिरमाणास्तथैवोपा-
धीपदन्, मूलं चैतदीयमाग्नेयपुराणादितु व्यक्तमेव, आचार्यभरतमुनिना तु
यानुपचिकीर्षुणा न्ययन्वि नाट्यशास्त्रं, ते किलानादिकालतो यन्मध्यमाणप्रपञ्च-
चक्रचङ्क्रमणताचक्षा; अपरिशीलितचरपरमपुमर्थप्रापकपदतयः सुकुमारमतयो-
द्विविधवासनाग्रासितहृदयाः काव्यार्थचिन्तनालङ्कर्मणि योग्यतापरिपचेलिमचातु-
रीका विनेयाः; तानेनान्

“असत्ये वर्तमनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहृत—

इत्यादिस्वरूपेण गुह्यत्रिहिकान्यायेन चरमगन्तव्यदिक्संमुखीनीकृतुकामेन
परमरमास्वादमाधुरीसंप्लेशोऽपि यदवधि नानुभवगोचरीकार्यं तदवधि कथ-
मिवादसीयमर्म स्पृह्यालवोऽमी क्रियेरन्निति विचिन्त्य दुष्परमभूत्यास्पदानि निश्चे-
यसंप्रापणपट्टनि श्रवणादीनि साधनान्प्रव्यापार्यापि निरिच्छानर्थनिदानाज्ञानम-
नुन्मूल्यापि चिरसंचितचरकर्मकलापानपरिप्लुप्यापि जनैर्यथा तादृशः वर वास्वा-
दपदवीं नीयेत यादृशं तत् तान्यव्यापार्यं, तदुन्मूल्य; तान् परिप्लुप्य सुरिमिस्तथा
क्रियते, स प्रकारो दिव्यज्ञानमन्दरेण निगमपयोधीन्प्रमथ्य नाट्याग्नायपी-
यूपवपुराविरकारि, सुतरां प्रथमभूमिकारूढानामधिकारिणामुपकारः प्राकृतर-
सपरिचयेन यथा सुनरो, न तथाऽप्राकृतरसज्ञापनेने-यधिकारानुरूपमुपदेष्टारः
श्रद्धेयचनः फलेग्रहियद्वाश्च भवन्ति नापरथा, अतो मुनिनाऽस्यैव प्रबन्धो निर्ब-
न्धेनावन्धि नापरस्य, नैतावता स नास्त्येयं नानुमत एव वेत्यवगन्तव्यं, कथम-
न्यथाऽऽरमदभंजासाधनतायामस्य शास्त्रस्य दर्शनता, कथं चोपक्रम एव चतुर्वर्गा-
सिप्रयोजकनोक्तिरस्य संगच्छत कथं च रसताऽपि जीवस्वरूपघटकानन्दस्य ?
रसत्वप्रतिपादिका हि भगवती श्रुतिः उपक्रमोपसंहारादिपरिचारकगृह्यसंज्ञिता
खलु स्वेष्टमाप्नोति,

न च नत्सध्रीधीनश्रुतितात्पर्यप्रिययाभिज्ञत्वाज्जीवस्य नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् ?
तयोरभेदस्य याथातथ्यचिन्तायामुदस्यापि सप्रतिपन्नभेदकालेऽभेदोक्तेरनुपयु-
क्तत्वात्, प्रदर्शितविधया शास्त्रप्रवृत्त्युपजीव्यविरोधाच्च, एतेन ज्ञानकाण्डेन रसका-
ण्डस्य गतायंतया काण्डान्तरारम्भचर्चा मुपैति वदन्ती निरस्ता; प्रयोजनपार्थक्यं हि
प्रस्थानपार्थक्यं प्रयोजयति, तच्चैहिस्मात्प्रतिपत्तं वा, उन्मृष्टमपकृष्टं वांशतइत्यन्यदे-

तद, इत्थ चैष रसः प्राकृतालम्बनकतया प्राकृत इति व्यवह्रियते, अप्राकृतालम्बन-
कोऽप्राकृत इति शास्त्रविदा मर्यादा व्यवहारासकरार्थमादरणीयैः, द्वैविध्य चैतदा-
चार्यभरतेनापि बहुशो अनितमन्यनधिकार्यत्वेन नाभिहित, तदेव पुनराग्नेयादी
स्पष्टमुक्तं नेयता काऽपि क्षति ।

यत्तु प्राकृताप्राकृतौ रसौ क्रमेण लौकिकालौकिकावित्युच्येते इति तन्न समी-
चीनम्, उभयोः पुलौकिकत्वाद्, न हि जातु लौकिको रसोऽध्यात्मविद्याना प्रधान-
त्वेन प्रतिपाद्यो भवितुमर्हति, स हि तृतीयपुमर्थगृह्योऽन्यथा प्रस्थानभेदानु-
पपत्त्या वाध्रव्यादिसंहितानामानर्थक्यमापतेदित्यादिभूयानुपपन्नं स्याद्, अलौ-
किकं च चैतन्योलौकिकमर्यादाऽतिशयित्वाद्, दर्शयिष्यते चानुपदमेतद, प्राकृतस्व-
च पादविभूतिरित्यासमिजृम्भितत्वं, त्रिपादवैभव चाप्राकृतमिति वस्तुस्थिति,
अत्र प्राकृतो रस उच्यते, अप्राकृतस्तु भाव इति नाट्यशास्त्रीया परिभाषा,

वस्तुतस्त्वप्राकृतो भक्तिरस उच्यते—रसत्वव्यपदेशजीवातोस्तादृशानन्दात्म-
कताया उभयत्र सत्त्वादिति ।

रसोपलब्धिप्रकारस्वेप—वक्ष्यमाणस्वरूपकैर्विभावानुभावसात्त्विकरसचारिभिर्य-
क्तो व्यक्तिविषयोक्त स्याद्येव रसता भजतेऽयमर्थस्तु यावद्रसदर्शनिभिरनुमोदितोऽ-
पि स्थायिस्वरूपे तदव्यक्तौ च प्रक्रियामेदो मतमेदनिबन्धनोऽस्येव—नत्र—आहकारिके
चित्ते कारणविशेषोदुदुद्धसररेस्तेतरगुणावभिभूय प्रकाशमाने जातु चिदनुभूतर या
दिस्थायिसरकारोऽप्युदुद्धोभूय प्रतीयमान उपचीयमान पुष्पमाणोऽभिन्नायमानने
दिष्टचिच्छक्त्याऽऽत्मीयत्वेन भुज्यमानो रसव्यपदेशभागिति कापिली प्रक्रिया, परन्त्व
सौ जडत्वपरप्रकाश्यन्वप्राकृतत्वादिसम्पन्नान्निष्ठमेव वस्तु नास्मात्मीनो रसः, भौतिके
चित्ते हेतुविशेषोद्दिष्टतद्विनि मुद्रितो रत्यादिस्थाय्याकार सरकार रसोदबोधक
महिमतिसंस्कृतावृत्तिकचिद्विशिष्टो रस इत्यौपनिषदेकदेशिना सरणि, अत्र पूर्वोक्त
दोषासत्त्वेऽपि चितोऽङ्गत्वेत्तया श्रुतिस्वरस्यभङ्गोऽस्येव, एतदोष परिहर्तुं कामै
कैश्चित् स्थाय्यवच्छिन्नमज्ञावरणचिदेव रस उक्तः, किन्त्वेनमपि गौणत्वमानप्रयुक्त
स्वरस्ये समाहितेऽप्यप्यवहितोत्तरवाक्यसहितवाक्यैकमाक्यतास्वरस्यभङ्गस्तदस्थ
एव, तद वाक्य च—“रसं ह्येवमहंत्वाऽऽनन्दीभवती”ति, एतदवाक्यवटकाय
पदापकर्तृकलाभमैव भवता रसत्वेन चिद्व्यपदेशेन स्पष्ट एव स्वरस्यभङ्गो
भगनावरणचैतन्यस्यैवपदार्थतया कर्तृकर्मणोरभेदापत्ते ।

न च सावरणस्यैवायंत्वेनकर्तृतयाऽनावरणस्य कर्मतयीपाधिरुभेदेनाविरोधाच्च
स्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम् ? स्वप्रकाशवादे किलावरणभङ्गमन्तरेणेतस्यानपेक्षगादा-
वरणभङ्गादेरानन्दीभवनप्राप्तेः पूर्वांशत्रैयर्प्यस्य वज्रलेपायितत्वाद्,

एतेन सावरणोऽयमनावरणं रसं लब्ध्वेत्यादिवाचोयुक्तयः प्रत्युक्ताः, सावरणोऽ-
नावरणः सन्नित्यादिनैव भवदिएसिद्धेः, तस्मादखिलानि कण्टकितसंस्तीर्णवर्तमान्यु-
त्सृज्य परिष्कृतचण्डापथेन संचरिष्णूनां रसविदामेव सिद्धान्तः—सः = प्रकृतः
स्वरूपतटस्थलक्षणलक्षितो ब्रह्मपरमात्मपयांथो भगवान्, वै = निश्चयेन, रसः =
रसपदार्थः, तमेन रसमेव = नापरं लब्ध्वा हि = यतः, अयं = स्वल्पानन्दो जीवः,
आनन्दीभवति प्रशस्तानन्दो भवतीति, इत्थमेवोक्तौ प्रकृतशास्त्रस्य दर्शनताऽपि
परमपुमर्थप्रापकतया सगच्छते,

न चावरणभङ्गवैशिष्ट्येऽपि परमपुमर्थसंपादकत्वाक्षतिरिति वाच्यम् ? तथा
सन्त्युत्तरमीमांसयैव गताथंतायां भवन्मते शास्त्रस्यानारम्भणीयताऽऽपत्तेः,

न चेष्टापत्तिः, अन्यैर्भवदभिमतानारम्भजेऽपि तुल्ययुक्त्येष्टापत्तेः सुवचत्वाद्,
न चोत्तरमीमांसायामपि प्रस्थानान्तरे कथकारं रसशास्त्रारम्भणीयतानिर्वाह-
इति शङ्क्यम् ? गुड्डिहिमन्यायेन तथोपेयप्रतिपत्त्यर्था इत्यादिपूर्वोक्तयुक्त-
सार्थक्यमभावाद्,

न चास्माभिरपि सार्थक्यमेवं सुसंपादमिति वक्तव्यम् ? अपारमार्थिकतापिशा-
चीभयादेरमुपगन्तुं भवतोऽसामर्थ्यात्, प्रकृतशास्त्रकृद्भिमततरसस्य भवन्मते चरमो-
पेयत्वाभावाच्च,

नथा च परमर्षिभरताचार्यसूत्रं—“विभायानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः”
इति, अत्र विभाययन्नि आविर्भावयन्नि = उद्बोधयन्नि प्रसुप्तस्थायिनमिति विभावा
आलम्बनानि उद्दीपनानि च, एवं च विषयतासंरन्धेन स्थायिविशिष्टमालम्बनं,
स्वोद्बोधजन्यतासंरन्धेन स्थायिविशिष्टमुद्दीपनं, स्थायिपोषकत्वे स आलम्बन-
चेष्टारूपोऽनुभावः, आलम्बनाऽऽरच्छेदेनाविर्भूण्यतिरोभूण्युः स्थायिपोषकरूपो व्यभि-
चारीति विवेचनीयं, सूत्रे पञ्चमी हेत्यर्था, हेतुत्वे तु कारकत्वज्ञापकत्वान्यतरूप-
ज्ञापकत्वं च—तद्विषयकज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं, ज्ञान चात्र त्रिविधं—प्रत्यक्षम्,
अनुमितिः, शाब्दधीश्च, प्रत्यक्षं तु द्विविधं—यथाऽर्थमयथाऽर्थं च, द्वितीयं पुनर्द्विधा
दोषजन्यं भ्रमत्वेन प्रसिद्धम्, इच्छाजन्यम् आरोपत्वेन कृतातम् ।

एवं च—दमयन्त्यादिदर्शनजननलादिसमवेतरत्याद्युद्बोधस्य तत्कार्यकटाक्षादि-
सहचरितोत्कण्ठाऽऽदीनां चानुकार्यनलदिनैव संबन्धात्तत्रैव रस उत्पन्नो; नटे तु
तत्तदनुकृत्या सादृश्यमूलकारोप इति भट्टलोहटादयः ।

के च न नाट्यादिषु प्रकटविभागादिषु व्यञ्जनया नलादौ दमयन्त्यादिरतौ
ज्ञातायां भावनादोषेण कल्पितनलत्वाद्यवच्छिन्ने स्वस्मिन् समुत्पन्नोऽनिर्ध्वनीयो-
दमयन्त्यादिधिपयकरत्यादिरेव रस इति समगिरिपत ।

अन्ये तु व्यञ्जनाऽनिर्ध्वनीयत्वान्यनुपगमाद् भावनादोषेणात्मनि नलाद्यभेद-
ग्राही दमयन्त्यादिरतिमदभेदबोधो विषयासत्त्वेऽपि मानसो भ्रम एव रस इत्यास्थिपत ।

परे तु श्रीशङ्कुकानुयायिनः नलत्वेन गृहीते नटात्मके पक्षेऽकृत्स्निमत्वेन गृहीतै-
विभावादिहेतुभिर्नलादिगतरत्यादिरनुमीयमानो रस इत्युपागमन् ।

अपरे च नाट्यादिना व्यक्तिविशेषवृत्तित्वविरूपितत्वाभ्यां जनितेऽपि स्थायि-
ज्ञाने भावनया तयोः प्रमोपाद रतित्वादिनैव प्रतीतरत्यादेः स्ववृत्तिरत्यादिसाजात्ये-
नानुभूतचरत्यादिसंस्कारोद्बोधे ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन सत्त्वोद्रेकेणानन्दरूपो रसः
शब्दस्य भोगारयतृतीयव्यापारेण साक्षात् कियत इत्यभ्युपागुर्भट्टनायकानुवर्तिनः ।

इत्थं स्वस्वशेषमुपीविकाससाहायकमयलभ्य, पारमर्षमूत्रयत्कसंयोगरश्मिनि-
परत्तर्यविविधतयाऽभियुक्ताः स्वस्वमतानुरूप्येण रसनत्वं प्राचीकृतान्, परन्तु मुनि-
संमतरहस्यानाकलाच्छास्त्रसिद्धान्तिनामननुमतान्येवाखिलान्येवोक्तमतानि तदनुसा-
रीणीतराणि चानिर्दिष्टान्येकदेशिमतानि ।

इमानि चाश्रद्धावीजानि संक्षेपतः प्रधानानि—

तत्र प्रथमे तावद् विप्रकृष्टत्वादलौकिकत्वात् कालनिकारोपविषयत्वादयान्तरता ।

द्वितीयस्मिन् विमतानिर्ध्वनीयत्वाद् भ्रमविषयत्वात्तथात्वम् ।

तृतीयेऽपि भ्रमस्यदत्त्वं तादृशमेव ।

तुरीये भेदग्रहेण बाधात् कथमपि भेदाग्रहेऽपि नलादौ भैम्यादिरतिग्रहस्य
सामाजिकप्रवृत्त्यनौपयिकत्वात्, अन्यस्यले पक्षधर्मताज्ञानविरहाच्चाभिमततरसपरिप-
न्थितऽतिबाध्यां ।

पञ्चमे तु प्रमाणागोचरस्य शब्दनिष्ठक्रमिकव्यापारत्रयस्यैवारन्तुदतेति ।

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यास्तु—विभावानुभावाव्यभिचारिभिः संपोगाद्=व्यञ्ज-
नाद्, रसस्य=स्थाप्युपहितचिदानन्दात्मनः, निष्पत्तिः=स्वरूपप्रकाश इति

सूत्रार्थं सिद्धान्तयन्ति स्म, फलफलकल्पेन विभावादीना साधारणीकरणात्मना व्यापारेण सर्वथा हि विशेषाश्रमोपात् सामाजिकात्मनि स्थायी ध्यज्यमानो रसः, दशमस्त्वमसीत्यादिरीतित शब्दादप्यरोक्षज्ञानाभ्युत्थगमाच्च पारोक्षप्रयुक्तमपि वैरस्यम्, उक्तलौकिकव्यापारमहिम्ना लौकिककारणकार्य्यभावाभावाद् दुःखजनकतया क्लृप्तोभ्योऽपि सुखोत्पत्ते सुरतक्षगत्सर्गधरदशनादाविशानुभविरत्त्वादन्त करणा वृत्तित्वाच्चालौकिकं य निष्प्रत्यूहमेव, कार्य्यत्वाच्चत्वाभावाद् भूतवर्त्तमानभविष्यत्त्व वैयुष्यात् सविरूपकनिर्विकल्पकवेद्यत्त्वविरहाच्च तादृशत्वं सुच्य, नित्यत्वानन्दत्व स्वप्रकाशत्वादिक त्वात्मत्वादेव निर्विधाद्वमेव, उत्पादविनाशिकादाचित्कत्वादिभ्य वद्वारा अपि चवणानिवन्धना भवितुमर्हन्ति, इत्येव निष्कर्षं तत्रमवन्मम्मटभट्टा समाद्रियन्ते स्म, अन्येऽपि रसशास्त्रनिबन्धनार प्रायेणैनामेव दिशमनुमस्युः ।

✓ इयंस्तु विशेष - मयमप्येतद्दिग्दर्शनविधया विनेशेन्मुखीकरणाय भरताचार्य्येण प्राकृतरसनिरूपणव्याजेन प्रदर्शितं, वास्तविकनयोद्देश्यभूतोऽप्राकृतरसस्तु श्रीभगवदालम्बनक एव तस्यैवाखिलशेषित्वेन चरमप्राप्यतया परमपुनर्यफलत्वेन चोपनिषत्स्मृतिपुराणादिषु प्रवस्थापितत्वेन निखिलशास्त्रदर्शनानां साक्षात्परम्परासाधारण्येन तन्निरूपणौपयिकभूय प्रकारानाश्रित्य तत्रैव पयवसानस्याखिलसमत्त्वाद् ।

एव च निसर्गतोऽलौकिके तस्मिन् यादृगलौकिकनासंपादनाय नाट्यादिषु तादृशानन्दानुभवानुगुणसाधारणीकरणरीकरणमुपेयते तादृशत्वस्यैतत्सर्गिकनयाऽऽनन्दव्यक्तिप्रयोजकत्वाशे फलानुपधानेऽपि परत्रोपयोगित्वेन नाप्रयोजकताऽत एव प्रकारभदोन्नपनायाचार्य्यरप भक्तिरसनाम्ना व्यपदिश्यते व्यतानि चायमितोऽपि त्रिद्विष्टविधाभि श्रीकृष्णद्वैपायनादिभिराचार्य्यैरिति न तिरोहित विशेषं विदुषा, - रसमाप्रस्य चास्य गीणमुखादिभेदा तत्प्रभेदा विभावादीना चातिभूमान प्राप्ता विभेदप्रकारा प्रव-धेन बहुषु निबन्धेषु निरूपिता तत्तत्प्रकीर्णत्वादिरूपैस्तत्सर्वं पुनरसरे कदाऽपि विजसद्दृश्येभ्य उपायनीकरिष्यते, यत्तूपहत तत्रिजसौजस्यग रिम्णा मरालचातुरीधुरीणा स्वपरविवेचनविधुरा नैरपेक्ष्यपवित्रमनसाऽङ्गीकुचन्त्य-त्याशासानो विरमति मुधा विलराट् ।

इदानीं ग्रन्थकृतसंयद्धं यथाविदितमितिहासप्रियलोकानां मुदे सूच्यते-अयं हि भगवद्भक्तिस्मायनस्य वक्ता श्रीमधुसूदनसरस्वतीयति पूर्ववद्भेषु परीदपुरनगरा-भ्यणकोटालोपाढाग्रामस्थवैदिकग्रन्थिप्रभाक्षणरामचन्द्रभट्टाचार्य्यवशज पुरन्दरमिश्र-

तनय कमलनयननामा श्रीनवद्वीपधामस्थाद् हरिरामतर्कवागीशादधीतान्वीक्षिकीक-
विश्वेश्वरसरस्वतीतोऽधिगतप्रव्रज्यासंस्कारमधुसूदनसरस्वत्याख्यो माधवसरस्वती-
कृपयाऽज्ञास्रप्रह्लादविद्योऽधिकाशि चिरमुवासेति, वृत्तं श्रीनवद्वीपस्थनव्यन्यायास्म-
दध्यापरमहामहोपाध्यायपरमपूज्य श्रीदयदुनाथशर्मनैयायिकसार्वभौमभट्टचार्यचरणे-
भ्योऽध्ययनवेलायामेव प्रसङ्गतोऽस्माभिराकर्ण्य ।

काशीमधिवसंश्चायं महाभागोऽनेकानन्तेवासिनोऽध्यापयन्, तदानीं काशीस्थ-
प्रतिष्ठितान्ववायिनं शेषोपाख्यगोविन्दनामानं छात्रमप्यध्यजीगपत्, स खलु
श्रीमच्छङ्कराचार्यपादनिबद्धस्य “सर्ववेदान्तसिद्धान्तरहस्या”ख्यग्रन्थस्य टीकां
निर्मायान्ते—

“गुरुणा मधुसूदनेन यत्
करुणाऽऽपूरितचेतसोपदिष्टम् ।
तदिदं प्रकटीकृतं मयाऽस्मिन्
भगवच्छंकरपूज्यपादमूले”

पद्यमदो निबबन्ध,

अयं च शेषगोविन्दपण्डितः— कंसवधपारिजातहरणचम्पूकर्तुं शेषकृष्णविद्वह-
रस्य तनयः इत्यपि तट्टीकाऽवसाने जूणिंकालेखत स्पष्टमेव प्रतीयते,

शेषकृष्णमहोदयस्तु पेरुभट्टस्य विद्यागुरुरासीदिति तदानीन्तनभारतसम्राज-
शाहजहाँनस्य विशिष्टप्रीतिकृपाऽऽस्नदतां भजमानस्य जगन्नाथपण्डितराजस्य रस-
गङ्गाधरारम्भपत्राशत स्फुटमवगम्यते, सुतरामुक्तसम्राट्समयासन्नकालवर्च्येव
प्रकृतग्रन्थकार इति संभवमवलम्ब्य, षोडशी शताब्दी किलास्य समय इति निर्वि-
चिकित्सम्, इदमि धन्तया तु समयो नाधुनाऽप्यवधत् ।

श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता निबन्धास्त्वेतावन्तः समुपलभ्यन्ते—

- १ अद्वैतसिद्धिः ।
- २ वेदान्तकल्पलता ।
- ३ अद्वैततत्परक्षणम् ।
- ४ श्रीमद्भागवतटीका ।
- ५ श्रीभगवद्गीताव्याख्या गूढार्थदीपिका ।
- ६ संक्षेपसारीकव्यारया सारसंग्रहः ।

७ श्रीशकराचार्यपादकृताया “न भूमिर्न तोयमि”त्यादिदशश्लोक्या व्याख्या
“सिद्धान्तत्रिन्दु” नामिका ।

८ पुष्पदन्ताचार्यकृतस्य श्रीशिवमहिमस्तत्रस्य हरिहरपरा टीका ।

९ घोषदेवकृतहरिलीलाऽऽख्यग्रन्थस्य टीका ।

१० भगवद्भक्तिसायनम् ।

एषु तुरीयादिनयमान्ता नियन्था व्याख्याऽऽत्मका , शिष्टाश्चत्वारस्तु स्वतन्त्रा ,
तुरीयमात्रं विहाय सवे पूर्णा सुग्रापाश्च ।

प्रकृतरूप भगवद्भक्तिसायनस्योल्लासत्रयवदितस्य टीकाऽपि मूलकृतैवारब्धा
परन्तु प्रथमोल्लासमात्रं व्याख्यातुमपारि, परस्तादन्तरायाकुलतया नारचीति किं
वदन्त्याभियुक्ती ।

सोऽय ग्रन्थ प्रौढिज्ञोपयोगितयाऽनितरत्रोपलब्धप्रमाणतर्कयुक्तपुष्टव्यत्वेन च
जगत कियदुपकारालङ्घनीयतामात्रक्षयतीति विचक्षणा सवपथीनशेमुपीका निर्मा-
न्तरा शास्त्रसिद्धान्तमर्मानुसधित्सव एवालोचनेनावगन्तारस्तदर्थमिह नायास्यतेऽ
स्यामि ।

कतिपयाद्भूत पूर्वं पूर्ववद्भ्रान्तगतपावनप्राप्तोपताडासाद्यधीशेन राज्ञाऽस्म
दीयशिष्येण भगवदैकान्तिकभक्तिभाजा वनमालिदासमहोदयेन श्रीवृन्दावनसेविना
श्रीभगद्वाङ्मविनोदविग्रह प्रतिष्ठाप्य, भक्तिकाण्डग्रन्थान् प्रचिकाशयिपुणाऽनेका
नेनान् प्रकाशयैकदेपोऽपि ग्रन्थ , प्रत्यातचरवैदुपीकैद्वतरहस्यप्रतिष्ठापकधुरीणैर्मा
ध्वसप्रदायाचार्यैरचनीयचरणैरसत्तातगोस्वामिश्रीगोपीलालमहाराजैर्महता यत्नेन
सगृह्य पुरपत्रमायाते स्वेन वर्धिते च श्रीवृन्दावनस्थेऽस्मदीयश्रीमदनगोपालपुत्र
कालये रक्षितस्तत्र विराजमानेभ्य सगीतागमपारदर्शिभ्यो माध्वसप्रदायाचार्ये
भ्य पूज्यपादासद्गुभ्रातृविद्याभूषणश्रीवनमालिलालमहाराजेभ्य आनीय तदानीं-
तत्सवद्वप्रबन्धवेन नित्यस्वरूपप्रद्वचारिणा परिचायितेन केनापि सशोधय्य मुद्रित
किन्तु शोधकानवधानादिनाऽत्यन्तमशुद्धिपूर्ण एव मूलकृटीकाऽन्वित प्रथमोल्ला
सात्मक प्रकाशमलभत,

नृदेव वातेऽऽप्यस्य मुद्रणेऽशुद्धित्वं हि ज्ञाप्यते, प्यास्तु इतामवबुध्य , पुनर
स्य प्रकाशनमिच्छुभिरात्मीयैरनिवार्यानुरोधैरवशिष्टोल्लासद्वयटीकापूज्ये भृशमनुक्य-
मानेन मया यथामति स्वरचितया प्रेमप्रपाऽऽख्यया टीकया विटीकोल्लासद्वयमटीकि,

परन्त्वतदहंणापि जनेनैनेनानुष्ठायमानं साहसमेतत्क्षमिष्यन्ते सौजन्यधौरेया इति मत्त्वैव कश्मीरजमहार्घवस्त्रे शण्वासाःखण्डस्यूतिः कृता ।

तदिदं पूर्णटीकया समं भक्तिरसायनं विषयसूच्यादिना सधोचीनं श्रीमता विद्याऽऽलयादिविविधानुकरणीयसत्कर्त्तव्यसायकीक्रियमाणक्रमलेन विज्ञवरेण विद्या-
ऽऽनुरागिणा सौजन्यादिगुणशेवधिना भगवद्भक्तिभाजा श्रेष्ठियैण गोयनकोपालधेन
श्रीगौरीशंकरगुप्तमहोदयेन प्रकाशयमानायामच्युतग्रन्थमालायां द्वितीयपुष्पत्वेन
काश्यां विकासितम् ।

ग्रन्थस्यास्य पुस्तकमेकं पूर्वोक्त मुद्रितमादिमोहासात्मकं सटीकं, द्वितीयं च मूलमात्रं श्रीगृन्दाधनस्यमुक्तचरमस्मदीयं, तृतीयं तु नानाग्रन्थसंप्रदैकरसिकस्य काशि-
कस्य देशोपकारकत्वप्रसिद्धस्य बाबूश्रीशिवप्रसादगुप्तस्य प्रतिलिप्यात्मकं यत् किलात्रत्यविश्वविद्याऽऽलयेऽध्यापकेन श्रीमता एम्० ए० पदवीकेन महतोपनाम-
केन पण्डितश्रीगङ्गाप्रसादशर्ममहोदयेन स्वयं विलिखितपास्तभ्य दत्तम् ,

एवं भगवत्कृपया निर्विघ्नं समाप्तमुद्रणेऽस्मिन्निबन्धने कृतज्ञतापाशितोऽनेन-
धन्यवादैरुक्तमहतामहोदयमभिनन्दयन्, शेषे च येन सूचिपत्रादिसंपादनेन भूयानस्तदायासो विभज्यात्तः तं वस्त्रिमण्डलवास्तव्यं सरूपारीणं पट्टिपावना-
न्वयजं काशिकविश्वविद्याऽऽलयीयोच्चश्रेणावायुर्वेदमधीयानं स्वशिष्यं श्रीमद्विशंकर-
शर्माणमप्यदभ्राशिषैधयमानं, प्रकृतनिबन्धरसास्वादलोलुपानभिरूपरूपान् मानु-
ष्यकनान्तरीयमदोपजास्तुटीरपेक्ष्यैतदालोचनायानुरन्ध्रजनावश्यकविम्वरादुपरमन् ;

प्रीयतां चानेन व्यापारेण भगवान् श्रीराधिकारमणवनुः श्रीगौरकृष्ण इति प्रार्थयते—

श्रीमत्पञ्चसन्दायचर्च्यदाशंनिकसर्वभैमसहित्यदर्शनवाचस्पत्यै-

तत्करग्रन्थायरव—

पै० सं० १९८४ }
श्रीरसन्तपञ्चम्या-
कारयाम् }

गोस्वामिदामोदरशास्त्री ।

इति शम् ।

विषयसंख्या,

पृ.-पं.

२२ तत्रैवानुमानम्	...	...	२५-१२
२३ तत्रैव भाष्यशक्तिः कौटिल्योः सम्मतिः	...	...	२५-१६
२४ अत्रैव विद्याऽऽर्ण्यमतम्	...	...	२६-८
२५ मानसवस्तुनो बहिर्भेदप्रतीतिः	...	...	२६-१३
२६ बाह्याभ्यन्तरभावयोर्मिथो वैलक्षण्यान्तरम्	...	...	२६-१८
२७ चित्तभासस्य विशेषनिरूपणोपक्रमः	...	...	२६-२२
२८ चित्तस्य भगवद्विषयकतायामेव कुतकृत्यता	...	...	२७-४
२९ उपेक्षायाः प्रकृतानुपयोगित्वम्	...	...	२७-१२
३० शास्त्रनिर्दिष्टोपायैश्चित्तस्य भगवद्विषयकतासम्पादनम्	...	...	२८-१७
३१ शास्त्रीयोपायानाम् भूमिकाभेदः	...	...	४१-३
३२ प्रथमा भूमिका महत्सेवा	...	...	४१-७
३३ द्वितीया " तदयापात्रता	...	...	" ५
३४ तृतीया " तद्धर्मेषु श्रद्धा	...	...	४१-८
३५ चतुर्थी " हरि गुणश्रुतिः	...	...	" "
३६ पञ्चमी " रत्यङ्कुरोत्पत्तिः	...	...	४ — ९
३७ षष्ठी " स्वरूपाधिगतिः	...	...	" "
३८ सप्तमी " प्रेमवृद्धिः	...	...	४१-१०
३९ अष्टमी " परानन्दसङ्कृतिः	...	...	" "
४० नवमी " न्यतो भगवद्धर्मनिष्ठा	...	...	४१-११
४१ दशमी " तद्गुणशक्तिता	...	...	" "
४२ एकादशी " प्रेम्णः परा काष्ठा	...	...	४१-१२
४३ स्वरूपभूमिकासाधनसहितभक्तियामाभ्यनिरूपणोपसंहार-			
पूर्वक्रमणोच्छासमाप्तिः	...	...	६७-२१
४४ द्वितीयोच्छासारम्भः	...	...	६८-६
४५ भक्तिविशेषनिरूपणारम्भ-	...	...	६९-१९
४६ धिक्श्रुतिभेदाद्भक्तिभेदः	...	...	७०-१३
४७ कामस्य चित्तद्रावकत्वोक्तिः	...	...	७०-१३

२२ तत्रैवानुमानम्	...	...	२५-१२
२३ तत्रैव भाष्यशक्तिः कारणाः सम्प्रतिः	...	...	२५-१६
२४ अत्रैव विद्याऽऽप्यमतम्	...	...	२६-६
२५ मानसवस्तुनो बहिर्भेदप्रतीतिः	...	...	२६-१३
२६ बाह्याभ्यन्तरभाष्ययोर्मित्यो वैलक्षण्यान्तरम्	...	...	२६-१६
२७ चित्तभाष्यस्य विशेषनिरूपणोपक्रमः	...	...	२६-२२
२८ चित्तस्य भगवद्विषयकतायामेव कृतकृत्यता	...	...	२७-४
२९ उपेक्षायाः प्रकृतानुपयोगित्वम्	...	...	२७-१२
३० शास्त्रनिर्दिष्टोपायैश्चित्तस्य भगवद्विषयकतासम्पादनम्	...	...	२८-१७
३१ शास्त्रीयोपायानाम् भूमिकाभेदः	...	...	४१-३
३२ प्रथमा भूमिका महत्त्वेना	...	...	४१-७
३३ द्वितीया " तदुपायप्रता	...	...	" ५
३४ तृतीया " तद्वर्मेणु श्रद्धा	...	...	४१-८
३५ चतुर्थी " हरि गुणश्रुतिः	...	...	" "
३६ पञ्चमी " रत्यद्भुतोत्पत्तिः	...	...	४ — ९
३७ षष्ठी " स्वरूपाधिगतिः	...	...	" "
३८ सप्तमी " प्रेमवृद्धिः "	...	...	४१-१०
३९ अष्टमी " परानन्दसृष्टिः	...	...	" "
४० नवमी " स्वतो भगवद्वर्मेनिष्ठा	...	...	४१-११
४१ दशमी " तद्गुणशाब्दिता	...	...	" "
४२ एकादशी " प्रेम्णः पराकाष्ठा	...	...	४१-१२
४३ स्वरूपभूमिकासाधनसहितभक्तिमासान्यनिरूपणोपसंहारः			
पूर्वक्रममोहान्तसमाप्तिः	...	...	६७-२१
४४ द्वितीयोच्छासारम्भः	...	...	६८-६
४५ भक्तिविशेषनिरूपणारम्भः	...	...	६९-१९
४६ चित्तश्रुतिभेदाद्वक्तिभेदः	...	...	७०-१३
४७ कामस्य चित्तद्रावकत्वोक्तिः	...	...	७०-१३

विषयसंख्या,	पृ.-प.-
७५ भक्तिरसनिर्देशः ...	९१—९
७६ अमिश्ररतिनिर्देशः ...	९३—२३
७७ अमिश्ररतिस्थाधिकरसाः ...	९४—३
७८ शृङ्गाररसनिर्देशः ...	९४—२४
७९ रसानां पुनश्चातुर्विध्यम् ...	९५—१२
८० तेषां निरूपणम् ...	९५—२०
८१ भक्तेः प्रकारान्तराणि ...	९६—१५
८२ उक्तप्रकारेषु द्वयोरेव रतित्वम् ...	९७—१४
८३ प्रकारान्तरेण भक्तेः पुनस्त्रैविध्यम् ...	९७—२४
८४ उक्तत्रैविध्यविशदीकरणम् ...	९८—५
८५ भक्तिम्प्रति हुतेः कारणत्वम् ...	१०३—९
८६ रतिप्रीत्योक्तादात्म्यम् ...	१०३—२१
८७ रतेस्तारतम्यम् ...	१०४—२४
८८ रतेः पुनरल्पाधिकतये तत्रैविध्यञ्च ...	१०५—५
८९ उक्तत्रैविध्यस्य स्थूलप्रदर्शनम् ...	१०५—१३
९० उक्तत्रैविध्याया भक्तेः पुनर्भेदाष्टकम् ...	१०५—१७
९१ समारोपजायां विशेषः ...	१०८—१
९२ उक्तभक्तेः पुनद्वैविध्यम् ...	१०९—१३
९३ अनुपाधिभक्तिरेकैव ...	१०९—१८
९४ उपोपाधिभक्तिस्त्रिधा ...	११०—२
९५ निरुपाधिभक्तिविवरणम् ...	११०—८
९६ तत्रैव वैलक्षण्यम् ...	११०—१७
९७ साधनदिगुण्येन्द्रः ...	१११—२२
९८ गौणरतितो रसस्थितिः ...	११२—८
९९ स्वरूपमागभक्तेः स्वरूपम् ...	११२—१३
१०० भगवद्भक्तेः रसन्वस्थापनम् ...	११३—४
१०१ तत्रैव प्रतिबन्दी ...	११३—१९

विषयसंख्या,	...	...	...	पृ.-प.-
७५ भक्तिरसनिर्देशः	...	...	...	९१—९
७६ भक्तिभ्रतरतिनिर्देशः	...	...	...	९३—२३
७७ भक्तिभ्रतरतिस्थापिकरसा	...	...	...	९४—३
७८ शृङ्गाररसनिर्देशः	...	...	...	९४—२४
७९ रसानां पुनश्चातुर्विध्यम्	...	...	...	९५—१२
८० तेषां निरूपणम्	...	..	...	९५—२०
८१ भक्तेः प्रकारान्तराणि	...	...	...	९६—११
८२ उक्तप्रकारेषु द्वयोरेव रतित्वम्	...	...	...	९७—१४
८३ प्रकारान्तरेण भक्तेः पुनर्नैविध्यम्	...	..	...	९७—२४
८४ उक्तत्रैविध्यविशदीकरणम्	...	...	...	९८—५
८५ भक्तिम्प्रति हुते कारणत्वम्	...	...	...	१०३—९
८६ रतिप्रीत्योक्तादात्म्यम्	...	...	...	१०३—२१
८७ रतेस्त्वारतम्यम्	...	...	...	१०४—२४
८८ रते पुनरल्पाधिकरते तत्रैविध्यञ्च	...	..	...	१०५—५
८९ उक्तत्रैविध्यस्य स्थलप्रदर्शनम्	...	...	...	१०५—१३
९० उक्तत्रैविध्याया भक्तेः पुनर्भेदाष्टकम्	...	...	...	१०५—१७
९१ समारोपजायां विशेष	...	...	...	१०८—१
९२ उक्तभक्तः पुनर्द्वैविध्यम्	...	...	...	१०९—१३
९३ अनुपाधिभक्तिकेव	...	...	...	१०९—१८
९४ सोपाधिभक्तिस्त्रिधा	...	...	...	११०—२
९५ निरुपाधिभक्तिविवरणम्	..	..	...	११०—८
९६ तत्रैव वैलक्षण्यम्	..	...	...	११०—१७
९७ साधनद्विगुणदेश	..	..	...	१११—२२
९८ गौणरतितो रसस्थिति	..	...	...	११२—८
९९ स्वरूपयोगभक्तेः स्वरूपम्	...	...	...	११२—१३
१०० 'मगवद्भक्ते' रसत्वस्थापनम्	...	...	...	११३—४
१०१ तत्रैव प्रतिबन्दी	..	...	...	११३—१९

विषयसंज्ञा,	पृ.-प.
१२९ एकदेशिमतेनिराकरणम् ...	१४५—८
१३० शब्दस्य नियोगपरत्वनियमभङ्गः ...	१४५—१७
१३१ अत्रैवाद्धैतरादिनामप्यनुमोदनम् ...	१४६—३
१३२ ग्रन्थस्योपसंहारः ...	१४६—१५

ग्रन्थान्ते सौकर्यार्थं पार्थक्येन सूत्रकारिकापीठश्च ।

विषयसंख्या,			पृ-प-
१२९ एकदेशिमत्तनिराकरणम् ...	...	...	१४५-८
१३० शब्दस्य निधोगपरत्वनियममङ्ग ...	...	...	१४५-१७
१३१ अत्रैवाद्वैतवादिनामप्यनुमोदनम् ...	...	...	१४६-३
१३२ ग्रन्थस्योपसंहार ...	...	...	१४६-१५

२ ग्रन्थान्ते सौकर्यार्थं पार्थक्येन सूत्रकारिकापाठश्च ।

मन एकत्र संयुज्याज्जितश्वासो जितासनः ।

वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतन्द्रितः ॥

[श्री० भा० ११ । ९]

इत्यादिना तस्यापि व्युत्पादनात् ।

तत्र “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्न-
प्राशनचौलोपनयनानि चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणी-
संयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानमष्टकाद्या पार्वणः श्राद्धं श्राव-
ण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजी चेति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्याधेय-
मग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टिः निरूढपशुबन्धः
सौत्रामणी चेति सप्त इविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः
पोढशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामइति सप्त सोमसंस्था” श्रेत्या-
दिशास्त्रविहितो वर्णाश्रमधर्मरूपः कर्मयोगोऽन्तःकरणशुद्धिसा-
धनत्वेन तावत्पर्यन्तमनुष्ठेयः ।

तावत् कर्माणि कुर्वीत नो निर्विद्येत यावता ।

मत्कयाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥

[श्री० भा० ११ । २०]

इति भगवद्वचनाद्,

निर्विण्णचित्तं ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं गुरुमुपासीतेत्यादिश्रुतेश्च ।

अन्तःकरणशुद्धिसाधनत्वं च तस्य “धर्मेण पापमपनुदति
तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति”, “येन केन यज्ञेनापि वा दर्विहोमे
नानुपहतमना एव भवती”त्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

ततश्चाद्रुतचित्तस्य निर्वेदपूर्वकं तत्त्वज्ञानं द्रुतचित्तस्य तु
भगवत्कयाश्रवणादिभागवतधर्मश्रद्धापूर्विका भक्तिरित्यवधि-
त्वेन द्वयमप्युपात्तम्, ततोऽन्तःकरणशुद्ध्याऽष्टाङ्गयोगमनुष्ठाय तैल-
धारावदविच्छिन्नभगवदेकाशरमत्ययपरम्पराऽऽत्मरैकाग्रतायोग्य-
मनः सम्पादयेत् ।

मन एकत्र संयुज्ज्याज्जितश्वासो जितासनः ।

वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतन्द्रितः ॥

[श्री० भा० ११ । ९]

इत्यादिना तस्यापि व्युत्पादनात् ।

तत्र “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्न-
प्राशनचौलोपनयनानि चत्वारि वेदत्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणी
संयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानमष्टकाग्रा पार्वणः श्राद्धं श्राव-
ण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजी चेति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्याधेय
मग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टिः निरूढपशुबन्धः
सौत्रामणी चेति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः
षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामइति सप्त सोमसंस्था” श्रेत्या-
दिशास्त्रविहितो वर्णाश्रमधर्मरूपः कर्मयोगोऽन्तःकरणशुद्धिसा-
धनत्वेन तावत्पर्यन्तमनुष्ठेयः ।

तावत् कर्माणि कुर्वीत नो निर्विद्येत यावता ।

मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥

[श्री० भा० ११ । २०]

इति भगवद्वचनाद्,

निर्व्विण्णचित्तं ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं गुरुमुपासीतेत्यादिश्रुतेश्च ।

अन्तःकरणशुद्धिसाधनत्वं च तस्य “धर्मेण पापमपनुदति
तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति”, “येन केन यज्ञेनापि वा दर्विहोमे
नानुपहतमना एव भवती”त्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

ततश्चाद्रुतचित्तस्य निर्व्वेदपूर्वकं तत्त्वज्ञानं द्रुतचित्तस्य तु
भगवत्कथाश्रवणादिभागवतधर्मश्रद्धापूर्विका भक्तिरित्यवधि-
त्वेन द्वयमप्युपात्तम्, ततोऽन्तःकरणशुद्ध्याऽष्टाङ्गयोगमनुष्ठाय तैल-
धारावदविच्छिन्नभगवदेकाकाशमत्ययपरम्पराऽऽत्मरैकाग्रतायोग्यं-
मनः सम्पादयेत् ।

इत्यादिभगवद्गुणानुसारिण्या साधनभक्तिनिष्ठया निखिल-
मपि प्रमाणं भगवत्कथेन प्रतिष्ठापयतः सकलविषयविमुक्तमनसो-
महाभागस्य कस्य चिद्भगवद्गुणगग्निग्रन्थनरूपग्रन्थश्रवण-
जनितद्रुतिरूपायां मनोवृत्ती सर्वसाधनफलभूतायां गृहीत-
भगवदाकारायां विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगेन रसरूपतया
“विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिरिति”ति;

विभावो द्विविधः—आलम्बनविभाव उद्दीपनविभावश्च,
तत्रालम्बनविभावो भगवान्, उद्दीपनविभावः तुलसीचन्द-
नादिः, अनुभावो नेत्रविक्रियाऽऽदिः, व्यभिचारिणो भावा-
निर्वेदादयः, व्यक्तीभवद्भगवदानारतारूपरसाख्यः स्थायी भावः
परमानन्दसाक्षात्कारात्मकः प्रादुर्भवति स एव भक्तियोग इति
तं परमं निरतिशयं पुरुषार्थं वदन्ति रसज्ञाः;

‘तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मद्रात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।

योगेन दानकर्मण श्रेयोभिरितरेरपि ॥

सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।

स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथञ्चिद् यदि वाञ्छति ॥

न निश्चित् साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।

वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पवम् ।

तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥

न मय्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः ।

साधूनां समाचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषाम् ॥

इत्यादिभगवद्गुणानुसंगिण्या साधनभक्तिनिष्ठया निखिल
मपि प्रमाण भगवत्येव प्रतिष्ठापयतः सकलविषयविमुक्तमनसो-
महाभागस्य यस्य चिद्भगवद्गुणगग्निग्रन्थनरूपग्रन्थश्रवण
जनिनटुतिरूपायां मनोवृत्तां सर्वसाधनफलभूतायां गृहीत
भगवदाकारायां विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगेन रसरूपतया
“विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिरिति”ति;

विभावो द्विविधः—आलम्बनविभाव उद्दीपनविभावश्च,
तत्रालम्बनविभावो भगवान्, उद्दीपनविभावः तुलसीचन्द-
नादिः, अनुभावो नैवविक्रियाऽऽदिः, व्यभिचारिणो भावा
निर्वेदादयः, व्यक्तीभवद्भगवदाकारात्परसारयः स्थायी भावः
परमानन्दसाक्षात्कारात्मकः प्रादुर्भवति स एव भक्तियोग इति
तं परमं निरतिशयं पुरुषार्थं वदन्ति रसज्ञाः;

‘तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।

योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥

सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।

स्वर्गापरं मद्भाम कथञ्चिद् यदि वाञ्छति ॥

न विश्वित् साख्यो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।

वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पवम् ।

तस्मान्निराशिपो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥

न मय्येकान्तभक्तानां गुणदोषाद्भवा गुणाः ।

साधूनां समाचिदानां बुद्धेः परमुपेयुषाम् ॥

धर्मार्थकामानां स्वतःपुरुषार्थत्वाभावात् तज्जन्यसुखस्यैव पुरुषार्थत्वे गौरवादनुगमाच्च, धर्मजन्यत्वादिविशेषणं परित्यज्य सुखमात्रं पुरुषार्थ इति स्थिते समाधिसुखस्यैव भक्तिसुखस्यापि स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात्, तस्य मोक्षमपीपवर्तितश्च मोक्षान्तर्भूतत्वे योगजधर्मजन्यतया धर्मान्तर्भूतत्वे वा; भक्तिसुखस्यापि भागवतधर्मजन्यतया धर्मान्तर्भावस्य श्रद्धाजडान प्रति वक्तुं शक्यत्वाद् भक्तस्य संसारमोक्षस्यावश्यकत्वाद् मोक्षान्तर्गतो वा भक्तिरोगः, तस्मात् पुरुषार्थचतुष्टयान्तर्गतत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वाऽयं भक्तियोगः पुरुषार्थः परमानन्दरूपत्वादिति निर्विवादम् ।

तस्य परमानन्दरूपतामुपपादयन्नवान्तर्गविभागमाह—

“नवरसमिलितं वा केवलं त्रे” इति, साष्टमेतदुपारणात् करिष्यते । “मुकुन्द” इति भक्तिरोगस्य विषयनिर्देशः सर्वान्तर्ध्यामी सर्वेश्वर एव भक्तिरसालम्बनविभाव इति वक्ष्यते,

ग्रन्थादौ मङ्गलमाचरतां—

सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ।

येषां हृदि स्थितो साक्षाद् मङ्गलायतनं हरिः ॥

इति स्मृतेः, “तमहं व्यनज्मी” इति अभिधेयसम्बन्धनिर्देशः, “शास्त्रदृष्टे” त्यमूलत्वनिवारणम्, “अखिलतृष्ट्या” यिति प्रयोजननिर्देशः, साधूनां हि तृष्टिः स्वाभाविकी; अन्येषामप्येतद्ग्रन्थोक्तपुक्तिभिरसम्भावनाविपरीतभावनाऽऽदिनिवृत्त्याऽन्तःकरणशुद्धेर्हेतोर्स्तिष्ठिमायः ।

के पुनर्भक्तियोगस्य पुमर्थवादाः ? शृणु तान्—

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह ।

चासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥

धर्मार्थकामानां स्वतःपुरुषार्थत्वाभावात् तज्जन्यसुखस्यैव पुरुषार्थत्वे गौरवादननुगमाच्च, धर्मजन्यत्वादिविशेषणं परित्यज्य सुखमात्रं पुरुषार्थ इति स्थिते समाधिसुखस्येव भक्तिसुखस्यापि स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात्, तस्य मोक्षमपीषवर्तितथा मोक्षान्तर्भूतत्वे योगजधर्मजन्यतया धर्मान्तर्भूतत्वे वा; भक्तिसुखस्यापि भागवतधर्मजन्यतया धर्मान्तर्भावस्य श्रद्धाजडान प्रति वक्तुं शक्यत्वाद् भक्तस्य संसारमोक्षस्यावश्यकत्वाद् मोक्षान्तर्गतो वा भक्तिरोगः, तस्मात् पुरुषार्थचतुष्टयान्तर्गतत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वाऽयं भक्तियोगः पुरुषार्थः परमानन्दरूपत्वादिति निर्व्विवादम् ।

तस्य परमानन्दरूपतामुपपादयन्नवान्तरविभागमाह—

“नवरसमिलितं वा केवलं वे”ति, सष्टमेतदुपारष्टात् करिष्यते । “मुकुन्द” इति भक्तिरोगस्य विषयनिर्देशः सर्वान्तर्यामी सर्वेश्वर एव भक्तिरसालम्बनविभाव इति वक्ष्यते,

ग्रन्थादौ मङ्गलमाचरतां—

सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ।

येषां हृदि स्थितो साक्षाद् मङ्गलायतनं हरिः ॥

इति स्मृतेः, “तमहं व्यनज्मी”ति अभिधेयसम्बन्धनिर्देशः, “शास्त्रदृष्ट्ये”त्यमूलत्वनिवारणम्, “अखिलतुष्ट्या”यिति प्रयोजननिर्देशः, साधूनां हि तुष्टिः स्वाभाविकी; अन्येषामप्येतद्ग्रन्थोक्तप्रवृत्तिभिरसम्भावनाविपरीतभावनाऽऽदिनिवृत्त्याऽन्तःकरणशुद्धेर्हेतोरिति भावः ।

के पुनर्भक्तियोगस्य पुमर्थवादाः ? शृणु तान्—

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह ।

वासुदेवे भगवति भक्तियागो यतो भवेत् ॥

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ॥

[श्री० भा० १।२]

अज्ञायः सर्वज्ञायो वा मोक्षाय उदारधीः ।

तीव्रण भक्तियागेन यजेत पुरुषं परम् ॥

[श्री० भा० २।३]

केचित् केवला भक्त्या वासुदेवपरायणाः ।

अर्घं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नीहारमिव भास्वरः ॥

[श्री० भा० ६।१]

गीतासु च—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यथास्मि तत्त्वतः ।

ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्या विशते तदनन्तरम् ॥

[१८ अ। ५५]

इत्यादयः । अत्रान्यसाधनत्वेन साक्षादपुरुषार्थत्वं स्पष्टं

मेवोक्तम् ?

अत्रोच्यते—फलसाधनभेदेन भक्तिद्वैविध्योपपत्तेरदोषः, तथा हि—“भजनन्तकरणस्य भगवदाकारतारूपं भक्ति” इति भावव्युत्पत्त्या भक्तिशब्देन फलमभिधीयते, तस्य च निरतिशय पुमर्थत्वात् पूर्वोक्तवादानां प्रामाण्यमव्याहतम्, तथा “भज्यते सेव्यते भगवदाकारमन्तकरणं त्रियतेऽनये” इति करणव्युत्पत्त्या भक्तिशब्देन श्रयणकीर्तनादि साधनमभिधीयते, तस्य च स्वयं पुरुषार्थत्वाभावात् साधनत्ववादानामपि प्रामाण्यमविरुद्धम् । यथा “विज्ञप्तिर्विज्ञान” इति भावव्युत्पत्त्या “विज्ञानमानन्दो ब्रह्म” [३।६।२८ बृ० आ० ३०] इत्यत्र विज्ञानशब्दो ब्रह्मणि वर्तते, “विज्ञायतेऽनेने” इति करणव्युत्पत्त्या “विज्ञानं यज्ञं तनुते” [२।५।१। तैत्ति० ३०] इत्यादावन्तःकरणं वर्तते तद्वत् । एतच्च स्पष्टीकृतं प्रयुद्धेन—

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहृतकम् ॥

[श्री० भा० १।३]

अकानः सर्वकामो वा मोक्षराम उदारधीः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥

[श्री० भा० २।१]

केचित् केरलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः ।

अयं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नोहारमिव भास्करः ॥

[श्री० भा० ६ ।

गीतासु च—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥

[१८ अ।५]

इत्यादयः । अत्रान्यसाधनत्वेन साक्षादपुरुषार्थत्वं स
मेवोक्तम् ?

अत्रोच्यते—फलसाधनभेदेन भक्तिद्वैविध्योपपत्तेरदोषः, हि—“भजन-न्तःकरणस्य भगवदाकारतारूपं भक्ति”मि
भावव्युत्पत्त्या भक्तिशब्देन फलमभिधीयते, तस्य च निरति
पुमर्थत्वात् पूर्वोक्तवादानां प्रामाण्यमव्याहतम्, तथा “भ
सेव्यते भगवदाकारमन्तःकरणं क्रियतेऽनये”ति करणव्युत्प
भक्तिशब्देन श्रवण कीर्तनादि साधनमभिधीयते, तस्य च स
पुरुषार्थत्वाभावात् साधनत्ववादानामपि प्रामाण्यमविरुद्ध
यथा “विज्ञप्तिर्विज्ञान”मिति भावव्युत्पत्त्या ‘विज्ञानमान
ब्रह्म’ [३ । ६ । २८ बृ० आ० ३०] इत्यत्र विज्ञानश
ब्रह्मणि वर्तते, “विज्ञायतेऽनेने”ति करणव्युत्पत्त्या ‘वि
यज्ञं तनुते’ [२ । ५ । १ । तैत्ति० ३०] इत्यादावन्तः
वर्तते तद्वत् । एतच्च स्पष्टीकृतं प्रबुद्धेन—

- इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा
 स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धदत्तयोः ।
 अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो-
 यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥
 [श्री० भा० १ स्क० ५ अ०]

निवृत्ततर्पणरूपगीयमानाद्
 भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामाद् ।
 क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्
 पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नाद्
 [श्री० भा० १० स्क० १ अ०]

इत्यादौ साधनवचनं फलपरतया योजनीयम्, 'गोभिः श्रीणीत
 मत्सर' मितिबद्, अत्र हि गोप्रभवैः क्षीरैर्मत्सरं सोमं पिश्रयेदित्यर्थः
 स्थितः पूर्वतन्त्रे, उत्तरतन्त्रे च महतः परमव्यक्तमित्यत्रान्यक्त
 शब्दस्तत्प्रभवशरीरमाचष्ट इति स्थितमानुमानिकाधिकरणे
 "सूक्ष्मन्तु तदर्थादि" त्यत्र । एवमत्रापि गुणानुवर्णनगुणानु-
 वादशब्दौ तज्जन्यप्रीतिपरतया योज्यौ, अन्यथा परमपुरुषार्थता-
 योगात् ।

ननु तर्हि नामान्तरेण ब्रह्मविद्यैव भगवद्भक्तिरित्युक्तं
 तथा हि—

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।
 यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन

[४ । ४ । २२ । बृ० आ० ३०]

इत्यादिश्रुत्या सर्व्वसुकृतसाध्यत्वेन ब्रह्मविद्या प्रतिपादिता
 सर्वापेक्षाऽधिकरणे च तथैव निर्णीता, इहापि पूर्वोदाहृतवचनैः
 सर्व्वसुकृतसाध्यत्वेन लक्षणेन भगवद्भक्तेर्ब्रह्मविद्यारूपतायाः प्रति-
 पादनात्, तस्याश्च निरतिशयपुमर्थत्वस्य चतुर्लक्षणमीमांसयाऽ-

- इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा
स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धदत्तयोः ।
अविच्युतोऽर्थः कविभिन्निरूपितो-
यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥

[श्री० भा० १ स्क० ५ अ०]

निवृत्ततपरुपगीयमानाद्
भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामाद् ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्
पुमान् विरज्येत विना पशुनाद्

[श्री० भा० १० स्क० १ अ०]

इत्यादौ साधनवचनं फलपरतया योजनीयम्, 'गोभिः श्रीणीत
मत्सर' मितिबद्ध, अत्र हि गोप्रभवैः क्षीरैर्मत्सरसोमं मिश्रयेदित्यर्थ
स्थितः पूर्वतन्त्रे, उत्तरतन्त्रे च महतः परमव्यक्तमित्यत्राव्यक्त
शब्दस्तत्प्रभवशरीरमाचष्ट इति स्थितमानुमानिकाधिकरणे
“सूक्ष्मन्तु तदर्थत्वादि” त्यत्र । एवमत्रापि गुणानुवर्णनगुणानु
वादशब्दौ तज्जन्यप्रीतिपरतया योज्यौ, अन्यथा परमपुरुषार्थत्वा
योगात् ।

ननु तर्हि नामान्तरेण ब्रह्मविद्यैव भगवद्भक्तिरित्युक्त
तथा हि—

तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन

[४ । ४ । २२ । बृ० आ० ३०]

इत्यादिश्रुत्या सर्व्वसृकृतसाध्यत्वेन ब्रह्मविद्या प्रतिपादिता
सर्वापेक्षाऽधिकरणे च तथैव निर्णीता, इहापि पूर्व्वोदाहृतवचनैः
सर्व्वसृकृतसाध्यत्वेन लक्षणोऽन भगवद्भक्तेर्ब्रह्मविद्यारूपतायाः प्रति
पादनात्, तस्याश्च निरतिशयपुमर्थत्वस्य चतुर्लक्षणमीमांसयाऽ

हिला स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरे-
 भजन्नपकोऽथ पतेत्ततो यदि ।
 यत्र क वाऽभद्रमभूदमुप्य किं-
 को वाऽर्थ आप्तो भजतां स्वधर्मतः ॥

[श्री० भा० १ स्क० ५ अ०]

न वै जनो जातु कथञ्चनाग्रजे-
 न्मुकुन्दसेव्यन्यवदद्ग ! संसृतिम् ।
 स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुन-
 विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥

[श्री० भा० १ स्क० १ अ०]

सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयो-
 निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह ।
 न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटान्-
 स्वप्नेऽपि पश्यन्ति हि चीर्णनिष्कृताः ॥

[श्री० भा० ६ स्क० १ अ०]

इत्यादि । अत एवापचावपि दुःखासंस्पर्शितप्रतिपादनाया-
 स्पृष्टदुःखमिति विशेषणमुपात्तम्, अत एव च न परिणतिविर-
 सेन स्वर्गादिना साम्यम्, एतेन लौकिकरसवैलक्षण्यमपि व्या-
 ख्यातम् ।

तस्यापि शास्त्राविहितत्वेन पापक्षयाहेतुत्वेनापत्तौ दुःख-
 संस्पर्शित्वात्, भक्तेस्तु दृष्टादृष्टफलतया महान् विशेषो वक्ष्यते ।

नन्वेवं सति भक्तिमुखाद्वैराग्यासम्भवेन मुमुक्षुत्वासम्भवा-
 क्षदधिकारिकचतुर्लक्षणमीमांसाऽऽरम्भो न स्यादिति चेत् ?
 सत्यम्; भक्तिमुखासक्तान् प्रति तस्या अनारम्भाद्, भजनीयस्व-
 रूपनिर्णयार्थं भक्तानामपि तद्विचारस्यावश्यकत्वाच्च, भक्तिमुखा-
 द्वैराग्यं न स्यादिति सिद्धमेव; नापादितम् ।

हिता स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरे-
 र्भजनपकोऽथ पतेत्ततो यदि ।
 यत्र क वाऽभद्रमभूदमुप्य किं
 को वाऽर्थ आप्तो भजतां स्वधर्मतः ॥

[श्री० भा० १ स्क० ५ अ०]

न वै जनो जातु कथञ्चनात्रजे-
 न्मुकुन्दसेव्यन्यवदद् ! संसृतिम् ।
 स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुन-
 विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥

[श्री० भा० १ स्क० ५ अ०]

सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयो
 निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह ।
 न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटान्
 स्वप्नेऽपि पश्यन्ति हि चीर्णनिष्कृताः ॥

[श्री० भा० ६ स्क० १ अ०]

इत्यादि । अत एवापचावपि दुःखासंस्पर्शित्वप्रतिपादनाया
 स्पृष्टदुःखमिति विशेषणमुपात्तम्, अत एव च न परिणतिविर-
 सेन स्वर्गादिना साम्यम्, एतेन लौकिकरसवैलक्षण्यमपि व्या-
 ख्यातम् ।

तस्यापि शास्त्राविहितत्वेन पापक्षयाहेतुत्वेनापत्तौ दुःख
 संस्पर्शित्वात्, भक्तेस्तु दृष्टादृष्टफलतया महान् विशेषो वक्ष्यते ।

नन्वेवं सति भक्तिमुखाद्वैराग्यासम्भवेन मुमुक्षुत्वासम्भवा-
 त्तदधिकारिकचतुर्लक्षणमीमांसाऽऽरम्भो न स्यादिति चेत् ?
 सत्यम्; भक्तिमुखासक्तान् प्रति तस्या अन्तरम्भाद्, भजनीयस्व-
 रूपनिर्णयार्थं भक्तानामपि तद्विचारस्यावश्यकत्वाच्च, भक्तिमुखा-
 द्वैराग्यं न स्यादिति सिद्धमेव; नापादितम् ।

तथा च शास्त्रम्—

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्व्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥

लक्षणं भक्ति योगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।

[श्री० भा० ३ स्क० २९ अ०]

अत्राविच्छिन्नेति धारावाहिकता दर्शिता, यथा गङ्गाम्भस-
इति दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकेऽपि मनसि द्रवावस्था, मयि सर्व्वगुहा-
शये मनोवृत्तिरिति सर्व्वेशाकारता, तेनाद्रवावस्थायां धारावाहि-
क्यपि वृत्तिर्द्रवावस्थायामाशु विनाशिनी सा द्रवत्वधारावाहिक-
त्वप्रयुक्ताऽप्यसर्व्वेशविषया न भक्तिरित्युक्तम् ॥ ३ ॥

तदेव स्पष्टयितुं चित्तचेष्टितमाचष्टे—

चित्तद्रव्यं हि जतुवत् स्वभावात् कठिनात्मकम् ।

तापकैर्विषयैर्योगे द्रवत्वं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

जतुनो हि दहनात्मकतापकयोगमन्तरेण काठिन्यशान्तिर्न
भवति; सौरालोकादियोगे तु शिथिलीभावमात्रं न द्रुतिरिति
सर्व्वसिद्धम्, एवं चित्तस्यापि वक्ष्यमाणकामादिविषयात्मकतापक-
संयोगं विना न द्रवीभावो; विषयमात्रसंयोगपाटवे तु शिथिली
भावमात्रमिति तापकपदोपादानेन सूचितम् ॥ ४ ॥

तानेव तापकानाह—

कामक्रोधभयस्नेहहर्षशोकदयाऽऽदयः ।

तापकाश्चित्तजतुनस्तच्छान्तौ कठिनन्तु तत् ॥ ५ ॥

एषां प्रत्येकं लक्षणं भेदांश्च वक्ष्यति, यद्विषये कामादीना
मुद्रेकस्तद्विषये चित्तस्य द्रवीभावः; पुनर्विषयान्तरसञ्चारादिन
कामादितिरोभावे काठिन्यमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तथा च शास्त्रम्—

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्व्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽभ्युधौ ॥

लक्षणं भक्ति योगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।

[श्री० भा०३ स्क० २९ अ०]

अत्राविच्छिन्नेति धारावाहिकता दर्शिता, यथा गङ्गाम्भस इति दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकेऽपि मनसि द्रवावस्था, मयि सर्व्वगुहाशये मनोवृत्तिरिति सर्व्वेशाकारता, तेनाद्रवावस्थायां धारावाहिक्यपि वृत्तिद्रवावस्थायामाशु विनाशिनी सा द्रवत्वधारावाहिकत्वप्रयुक्ताऽप्यसर्व्वेशविषया न भक्तिरित्युक्तम् ॥ ३ ॥

तदेव स्पष्टयितुं चित्तचेष्टितमाचष्टे—

चित्तद्रव्यं हि जतुवत् स्वभावात् कठिनात्मकम् ।

तापकैर्विषयैर्योगे द्रवत्वं प्रतिपद्यते ॥४॥

जतुनो हि दहनात्मकतापकयोगमन्तरेण काठिन्यशान्तिर्न भवति; सौरालोकादियोगे तु शिथिलीभावमात्रं न द्रुतिरिति सर्व्वसिद्धम्, एवं चित्तस्यापि वक्ष्यमाणकामादिविषयात्मकतापकसंयोगं विना न द्रवीभावो; विषयमात्रसंयोगपाटवे तु शिथिलीभावमात्रमिति तापकपदोपादानेन सूचितम् ॥ ४ ॥

तानेव तापकानाह—

कामक्रोधभयस्नेहहर्षशोकदयाऽऽदयः ।

तापकाश्चित्तजतुनस्तच्छ्रान्तौ कठिनन्तु तत् ॥५॥

एषां प्रत्येकं लक्षणं भेदांश्च वक्ष्यति, यद्विषये कामादीनामुद्रेकस्तद्विषये चित्तस्य द्रवीभावः; पुनर्विषयान्तरसञ्चारादिना कामादितिरोभावे काठिन्यमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

भगवदाकारता प्रविष्टा स सर्व्वदा तद्ज्ञानात् कृतकृत्यो भवती-
त्युक्तम् ,

सर्व्वभूतेषु यः परयेद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २ अ०]

इति सर्व्वभूतग्रहणसमयेऽपि द्रवावस्थामविष्टाया भगवदाका-
रताया एव प्रकाशनाज्जतुरङ्गवत् सर्व्वभूते भगवद्भानोपपत्तिः स
च भागवतोत्तमः, एतादृशमंस्कारस्याविनाशित्वादिति भावः ।
अत एव ब्रह्मविदेवैतादृश इत्यपास्तम्, तस्य ब्रह्मविदो द्रवाव-
स्थाया अनपेक्षितत्वेनोत्तममध्यमप्राकृतभक्तेष्वगणनीयत्वाद्,
अत्र तु द्रवावस्थापरिपुष्टौ “सर्व्वभूतेषु यः पश्ये” दित्यवस्थायां-
भागवतोत्तमः उक्तः, ईषद्वद्रवावस्थायान्तु वासनाऽऽभासेन—

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विपत्सु च ।

प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २ अ०]

इत्युक्तम् , एतादृगवस्थावतोऽग्रे द्रवावस्थाया उत्पत्त्यमान-
त्वादित्यर्थः । यस्य तु चित्ते न द्रवावस्था पुष्टा नापीषदुत्पन्ना
किन्तु स्वयं तदर्थं भागवतधर्म्मन् श्रद्धयाऽनुतिष्ठति स काठि-
न्यावस्थाविनाशसामग्यविशिष्टः—

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २ अ०]

इत्युक्तम् , प्रकृतिरारम्भस्तस्यां वर्त्तमानः प्राकृतः, साम्प्रतं-
प्रारब्धभक्तिसाधनानुष्ठान इत्यर्थः ।

इयमेव द्रवावस्था प्रणयानुरागस्नेहादिशब्दैरपि सङ्कीर्त्यते,
यथा—

भगवदाकारता प्रविष्टा स सर्व्वदा तद्भानात् कृतकृत्यो भवती
त्युक्तम् ,

सर्व्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २ अ०]

इति सर्व्वभूतग्रहणसमयेऽपि द्रवावस्थाप्रविष्टाया भगवदाका-
रताया एव प्रकाशनाज्जतुरङ्गवत् सर्व्वभूते भगवद्भानोपपत्तिः स
च भागवतोत्तमः, एतादृशमंस्कारस्याविनाशित्वादिति भावः ।
अत एव ब्रह्मविदेवैतादृश इत्यपास्तम्, तस्य ब्रह्मविदो द्रवाव-
स्थाया अनपेक्षितत्वेनोत्तममध्यमप्राकृतभक्तेष्वगणनीयत्वाद्,
अत्र तु द्रवावस्थापरिपुष्टौ “सर्व्वभूतेषु यः पश्ये” दित्यवस्थायां
भागवतोत्तमः उक्तः, ईषद्वद्रवावस्थायान्तु वासनाऽऽभासेन—

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विपत्सु च ।

प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २ अ०]

इत्युक्तम् , एतादृगवस्थावतोऽग्रे द्रवावस्थाया उत्पत्त्यमान-
त्वादित्यर्थः । यस्य तु चित्ते न द्रवावस्था पुष्टा नापीषदुत्पन्ना
किन्तु स्वयं तदर्थं भागवतधर्म्मान् श्रद्धयाऽनुतिष्ठति स काठि-
न्यावस्थाविनाशसामग्यविशिष्टः—

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २ अ०]

इत्युक्तम् , मकृतिरारम्भस्तस्यां वर्त्तमानः प्राकृतः, साम्प्रतं
प्रारब्धभक्तिसाधनानुष्ठान इत्यर्थः ।

इयमेव द्रवावस्था प्रणयानुरागस्नेहादिशब्दैरपि सङ्कीर्त्यते,
यथा—

प्रेमातिभारनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिवृत्तः ।

आनन्दसम्प्लवे लीनो नापरयमुभयं मुने ॥

[श्री० भा० १ स्क० ६ भ०]

अनेनोत्तमो भागवतोत्तमः साधनाभ्यासपरिपाकेणोत्तम-
भूमिलाभः ॥८॥

द्रवावस्थाप्रविष्टविषयाकारस्यानपायित्वे स्थायिशब्दोऽपि
तत्र मुख्य एव न पारिभाषिक इत्याह—

स्थायिभावगिराऽतोऽसौ वस्त्वाकारोऽभिधीयते ।

व्यक्तश्च रसतामेति परानन्दतया पुनः ॥९॥

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगेनाभिव्यक्तः स्थायिभाव एव
सभ्याभिनेययोर्भेदतिरोधानेन सभ्यगत एव सन् परमानन्द-
साक्षात्काररूपेण रसतामामोतीति रसविदां मर्यादा ।

तदुक्तमाचार्यभरतेन—

‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्ति’रिति,
अतो भक्तेरपि रसतां वक्तुं स्थायिभावो निरूप्यत इति भावः ॥९॥

स्थायिभावस्य रसतोपपत्तये परमानन्दरूपतामुपपादयति—

॥ भगवान् परमानन्दस्वरूपः स्वयमेव हि ।

मनोगतस्तदाकाररसतामेति पुष्कलम् ॥१०॥

विम्बमेव लुपाधिनिष्ठत्वेन प्रतीयमानं प्रतिविम्बमित्युच्यते,
‘परमानन्दश्च भगवान् मनसि प्रतिविम्बितः स्थायिभावतामासाद्य
रसतामापादयतीति भक्तिरसस्य परमानन्दरूपत्वं निर्विवादम्,
नाप्यालम्बनविभावस्थायिभावयोरेक्यं विम्बप्रतिविम्बभावत्वेन
भेदस्य व्यवहारसिद्धताद्, ईशजीवयोरिव ॥१०॥

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षा-
द्धरिरेवशाभिहितोऽप्यधौघनाशः ।

प्रणयरशनया घृताङ्घ्रिपद्मः-

स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २ अ०]

प्रणयो द्रवावस्था स एव रशना रज्जुवद् बन्धनसाधनं-
तस्यां द्रवावस्थायां प्रविष्टस्य पुनर्निर्गमनाभावादित्यर्थः, द्रवा-
वस्थाप्रविष्टभगवत्स्वरूपभानस्य त्रिविधत्वादुत्तमभागवतोऽपि
त्रिविधः, तत्रार्थं प्रपञ्चसत्यत्वभानसहितं यथा—

खं वायुमग्निं सलिलं महीञ्च
ज्योतीषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ।
सरित्समुद्राँश्च हरेः शरीरं-
यत् किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २ अ०]

इत्यादि, अनेन प्राकृतो भागवतोत्तमः । द्वितीयं प्रपञ्च-
मिथ्यात्वभानसहितं यथा—

तस्मादिदं जगदशेषमस्तत्स्वरूपं-
स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम् ।
त्ययेव नित्यसुखबोधतनावनन्ते
मायात उद्यदपि यत् सदिवावभाति ॥

[श्री० भा० १० स्क० १४ अ०]

अनेन मध्यमो भागवतोत्तमः । तृतीयं प्रकारद्वयेनापि प्रपञ्च-
भानरहितं यथा—

ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्दृष्टचेतसा ।
औत्कण्ड्याश्रुकलात्तस्य हृद्यासीन्मे-
शनैर्हरिः ॥

सदज्ञातञ्च तद् ब्रह्म मेयं कान्ताऽऽदिमानतः ।

मायावृत्तिरोधाने वृत्त्या सत्त्वस्थया क्षणम् ॥१२॥

अज्ञातज्ञापकत्वेनैव हि सर्व्वेषां मानानां मानता, अन्यथा स्मृतेरपि मानताऽऽपत्तेः, अज्ञातञ्च स्वप्रकाशतया भासमानचैतन्यमेव, न जडं तस्य भानाप्रसक्त्या तत्रावरणकृत्याभावाद्, अतः कान्ताऽऽदिगोचरमानानामज्ञातज्ञापकत्वेन प्रामाण्याय तत्तदवच्छिन्नचैतन्यमेव विषयो वाच्यः, अन्यथा तदयोगात्, तथा च सात्त्विक्या प्रमाणजनितापरोक्षवृत्त्याऽऽवरणतिरोभावे सति तत्तद्विषयावच्छिन्नत्वेन भासते, वस्तुतः परमानन्दरूपविषयोपादानचैतन्यावच्छिन्नचैतन्यस्वरूपाभानाच्च न सद्यो मुक्तिः स्वप्रकाशभङ्गो वा ॥ १२ ॥

ततः किमत आह—

अतस्तदाविर्भावित्वं मनसि प्रतिपद्यते ।

किञ्चिन्न्यूनाञ्च रसतां याति जाड्यविमिश्रणात् ॥१३॥

विषयावच्छिन्नचैतन्यमेव द्रवावस्थमनोवृत्त्यारूढतयाऽऽविर्भावित्वं प्राप्य रसतां प्राप्नोतीति न लौकिकरसस्यापि परमानन्दरूपताऽनुपपत्तिः, अत एवानवच्छिन्नचिदानन्दधनस्य भगवतः स्फुरणाद्भक्तिरसेऽत्यन्ताधिक्यमानन्दस्य, लौकिकरसे तु विषयावच्छिन्नस्यैव चिदानन्दांशस्य स्फुरणात् तत्रानन्दस्य न्यूनतैव, तस्माद्भक्तिरस एव लौकिकरसानुपेक्ष्य सेव्य इत्यर्थः ॥१३॥

इति वेदान्तसिद्धान्तस्थापिना रसतोदिता ।

साङ्ख्यसिद्धान्तमाश्रित्याप्यधुना प्रतिपद्यते ॥१४॥

स्थापिनो रसतेत्यनुपपन्नः ॥ १४ ॥

सदज्ञातञ्च तद् ब्रह्म मेयं कान्ताऽऽदिमानतः ।

मायावृत्तितिरोधाने वृत्त्या सत्त्वस्थया क्षणम् ॥१२॥

अज्ञातज्ञापकत्वेनैव हि सर्व्वेषां मानानां मानता, अन्यथा स्मृतेरपि मानताऽऽपत्तेः, अज्ञातञ्च स्वप्रकाशतया भासमानचैतन्यमेव, न जडं तस्य भानाप्रसक्त्या तत्रावरणकृत्याभावाद्, अतः कान्ताऽऽदिगोचरमानानामज्ञातज्ञापकत्वेन प्रामाण्याय तत्तदवच्छिन्नचैतन्यमेव विषयो वाच्यः, अन्यथा तदयोगात्, तथा च सात्त्विक्या प्रमाणजनितापरोक्षवृत्त्याऽऽवरणतिरोभावे सति तत् द्विषयावच्छिन्नत्वेन भासते, वस्तुतः परमानन्दरूपविषयोपादानचैतन्यावच्छिन्नचैतन्यस्वरूपाभानाच्च न सद्यो मुक्तिः स्वप्रकाशभङ्गो वा ॥ १२ ॥

ततः किमत आह—

अतस्तदाविर्भावित्वं मनसि प्रतिपद्यते ।

किञ्चिन्न्यूनाञ्च रसतां याति जाड्यविमिश्रणात् ॥१३॥

विषयावच्छिन्नचैतन्यमेव द्रवावस्थमनोवृत्त्यारूढतयाऽऽविर्भावित्वं प्राप्य रसतां प्राप्नोतीति न लौकिकरसस्यापि परमानन्दरूपताऽनुपपत्तिः, अत एवानवच्छिन्नचिदानन्दधनस्य भगवतः स्फुरणाद्भक्तिरसेऽत्यन्ताधिक्यमानन्दस्य, लौकिकरसे तु विषयावच्छिन्नस्यैव चिदानन्दाशस्य स्फुरणात् तत्रानन्दस्य न्यूनतैव, तस्मान्भक्तिरस एव लौकिकरसानुपेक्ष्य सेव्य इत्यर्थः ॥१३॥

इति वेदान्तसिद्धान्तस्थापिना रसतोदिता ।

साङ्ख्यसिद्धान्तमाश्रित्याप्यधुना प्रतिपद्यते ॥१४॥

म्यापिनो रसतेत्यनुपपन्नः ॥ १४ ॥

त्रिगुणात्मकमेकैकं वस्तु व्याकारमीक्ष्यते ।

निजमानससङ्करूपभेदेन पुरुषैस्त्रिभिः ॥१६॥

न तावदान्तरवाद्ययोस्तादात्म्यसम्भवः, वाद्यानामेव मनः
प्रतिविम्बितत्वेनान्तरत्वात्, नापि सर्वान् प्रति तुल्यभानप्रसङ्गः
तत्तद्वासनारूपसद्व्यारिभेदात् ॥ १६ ॥

एतदेवोदाहरति—

कामिन्याः सुखता भर्ता सपत्न्या दुःखरूपता ।

तदलाभात्तथाऽन्येन मोहत्वमनुभूयते ॥१७॥

भर्तारं प्रति हि कामिन्याः सत्रयांश्च एवोद्विच्यते, सपत्नीं
प्रति तु रजोऽंश एव, तां कामयमानमन्यश्च तामविन्दन्तं तमोऽंश
एव, अतः क्रमेण तेषु सुखदुःखविपादाः प्रादुर्भवन्त्यतो व्यव-
स्थोपपत्तिः वासनाभेदेनैकस्मिन्नपि भानभेदो भट्टाचार्यैरप्युक्तः

“परित्राड्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।

कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पना” इति ॥१८॥

फलितमाह—

एवं सति सुखाकारः प्रविष्टो मानसे यदा ।

तदा स स्थायिभावत्वं प्रतिपद्य रसो भवेत् ॥१९॥

क्रोधादिभावस्यापि रजस्तमोऽमिश्रितलोद्रेकनिवन्धनचित्त
द्रुतिफलितत्वात् सुखमयत्वमित्यभिप्रायः, द्रवीभावस्य सत्त्व
धर्मत्वात्तं विना च स्थायिभावासम्भवात् सत्त्वगुणस्य च सुख-
रूपत्वात् सर्वेषां भावानां सुखमयत्वेऽपि रजस्तमोऽंशमिश्रणा-
च्चारतम्यमवगन्तव्यम्, अतो न सर्वेषु रसेषु तुल्यसुखानुभवः ।
उपरिष्ठाच्च स्पष्टीकरिष्यते ॥ १९ ॥

त्रिगुणात्मकमेकैकं वस्तु त्र्याकारमीच्यते ।

निजमानससङ्करूपभेदेन पुरुषैस्त्रिभिः ॥१६॥

न तावदान्तरयावयोस्तादात्म्यसम्भवः, राक्षानामेव मन
प्रतिप्रिभ्यितत्वेनान्तरत्वात्, नापि सर्वान् प्रति तुल्यभानप्रसङ्ग
तत्तद्वासनारूपसद्व्याप्तिभेदात् ॥ १६ ॥

एतदेवोदाहरति—

कामिन्याः सुखता भर्ता सपत्न्या दुःखरूपता ।

तदलाभात्तथाऽन्येन मोहत्वमनुभूयते ॥१७॥

भर्तार प्रति हि कामिन्याः सत्प्राश एवोद्विच्यते, सपत्नीं
प्रति तु रजोऽंश एव, ता नामयमानमन्यञ्च तामविन्दन्तं तमोऽंश
एव, अत क्रमेण तेषु सुखदुःखविपादाः प्रादुर्भवन्त्यतो व्यव
स्थोपपत्तिः वासनाभेदेनैकस्मिन्नपि भानभेदो भट्टाचार्य्यरप्युक्त

“परित्राड्कामुकशुनामेकस्या प्रमदातनौ ।

कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पना” इति ॥१८॥

फलितमाह—

एव सति सुखाकार प्रविष्टो मानसे यदा ।

तदा स स्थायिभावस्य प्रतिपद्य रसो भवेत् ॥१९॥

क्रोधादिभावस्यापि रजस्तमोऽमिश्रितलोद्रेकनिबन्धनचित्त
द्रुतिफलितत्वात् सुखमयत्वमित्यभिप्रायः, द्रवीभावस्य सत्त्व
धर्मत्वात् विना च स्थायिभावासम्भवात् सत्त्वगुणस्य च सुख
रूपत्वात् सर्वेषां भावानां सुखमयत्वेऽपि रजस्तमोऽमिश्रणा
त्तारतम्यमवगन्तव्यम्, अतो न सर्वेषु रसेषु तुल्यसुखानुभवः ।
उपरिष्ठाच्च स्पष्टीकरिष्यते ॥ १९ ॥

दुःखेच्छाज्ञानादीनां तदाश्रयत्वाभ्युपगमात्, तेषाञ्च सर्वशरीर-
व्यापित्वेनोपलम्भात्, तदाश्रयस्य मनसोऽपि सर्वशरीरव्यापि-
त्वाद् अणुत्वाभावे युगपत्सर्वेन्द्रियसम्बन्धसम्भवाद् युगपन्नानाज्ञा-
नोत्पत्तिप्रसङ्ग इति चेद् ? न—एकेनेन्द्रियेणैकदैकमेव ज्ञानं जन्यत
इति नियमस्तावदावयोः समः, अन्यथा युगपच्चाक्षुषज्ञानद्वयोत्पत्तिः
किं न स्यात् ? नानेन्द्रियजन्यज्ञानानान्तु युगपदुत्पत्तिरिष्यत
एव दीर्घां शङ्कुलीं भक्षयतः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां युग-
पदनुभवात्, सुषुप्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या त्वञ्जनःसंयोगजं ज्ञानमप्र-
कारणत्वेन त्वयाऽभ्युपगमाद् रसनावच्छिन्नत्वञ्जनःसंयुक्तस्य
गुडस्य युगपद्रसस्पर्शोपलम्भस्तवापि दुर्निवारः, तस्मान्नास्म-
दभ्युपगते मनसि श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे विमतिः सम्भवति, सम-
नन्तरमत्ययस्त्वतिनिर्युक्तिकत्वादुपेक्षितः, विस्तरस्त्वस्मदीयवेदा-
न्तकल्पलतायामनुसन्धेयः ॥१६॥

अतः स्वच्छस्वभावस्य सावयवस्य मनसो दर्पणादिवद्
विषयाकारग्राहकत्वं वेदान्तशास्त्रे साङ्ख्यशास्त्रे च यन्निरूपितं
तत् प्रामाणिकत्वाद्देदान्ते समीचीनमेवेत्याह—

गृह्णाति विषयाकारं मनो विषययोगतः ।

इति वेदान्तिभिः साङ्ख्यैरपि सम्यङ् निरूपितम् ॥२०॥

यद्यपि साङ्ख्यानामाहङ्कारिकं मनः, ब्रह्मवादिनान्तु मते
भौतिकमिति महान् विशेषस्तथाऽपि विषयाकारग्राहकत्वं समान-
मिति तुल्यवदुभयोरुपन्यासः ॥२०॥

द्रवीभावपूर्वकं चित्तस्य विषयाकारभजनमित्यत्र भाष्य-
कारवचनमुदाहरति—

दुःखेच्छाज्ञानादीनां तदाश्रयत्वाभ्युपगमात्, तेषाञ्च सर्व्वशरीर-
व्यापित्वेनोपलम्भात्, तदाश्रयस्य मनसोऽपि सर्व्वशरीरव्यापि-
त्वाद् अणुत्वाभावे युगपत्सर्व्वेन्द्रियसम्बन्धसम्भवाद् युगपन्नानाज्ञा-
नोत्पत्तिप्रसङ्ग इति चेद् ? न—एकेनेन्द्रियेणैकदैकमेव ज्ञानं जन्यत
इति नियमस्तावदावयोः समः, अन्यथा युगपच्चाक्षुषज्ञानद्वयोत्पत्तिः
किं न स्यात् ? नानेन्द्रियजन्यज्ञानानान्तु युगपदुत्पत्तिरिष्यत
एव दीर्घां शृङ्खलीं भक्षयतः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां युग-
पदनुभवात्, सुषुप्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या त्वङ्मनःसंयोगजं ज्ञानमत्र
कारणत्वेन तयाऽभ्युपगमाद् रसनावच्छिन्नत्वङ्मनःसंयुक्तस्य
गुढस्य युगपद्रसस्पर्शोपलम्भस्तवापि दुर्निवारः, तस्मान्नास्म-
दभ्युपगते मनसि श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे विमतिः सम्भवति, सम-
नन्तरप्रत्ययस्त्वतिनिर्युक्तिकत्वादुपेक्षितः, विस्तरस्त्वस्मदीयवेदा-
न्तकल्पलतायामनुसन्धेयः ॥१६॥

अतः स्वच्छस्वभावस्य सावयवस्य मनसो दर्पणादिवद्
विषयाकारग्राहकत्वं वेदान्तशास्त्रे साङ्ख्यशास्त्रे च यन्निरूपितं
तत् ग्रामाणिकत्वाद्देदान्ते समीचीनमेवेत्याह—

गृह्णाति विषयाकारं मनो विषययोगतः ।

इति वेदान्तिभिः साङ्ख्यैरपि सम्यङ्निरूपितम् ॥२०॥

यद्यपि साङ्ख्यानामाहङ्कारिकं मनः, ब्रह्मवादिनान्तु मते
भौतिकमिति महान् विशेषस्तथाऽपि विषयाकारग्राहकत्वं समान-
मिति तुल्यबहुभयोरुपन्यासः ॥२०॥

द्रवीभावपूर्व्वकं चित्तस्य विषयाकारभजनमित्यत्र भाष्य-
कारवचनमुदाहरति—

स्याभिनिष्पत्तिर्भवति तच्च परिमाणविशेषात्मकं मानं निष्पन्नं
 सच्चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयपर्यन्तं गच्छति, शरीरावच्छिन्नम-
 न्तःकरणमत्यजदेव कुल्याजलवद, ततश्च घटादिसम्बद्धं सद्
 मेयाकारतां प्राप्नोति, ततश्च तत्र चैतन्याभिव्यक्त्या घटाद्युपलम्भ-
 इति कारिकाऽर्थः । सर्व्वं चैवं प्रक्रियाऽस्माभिर्विस्तरेण सिद्धान्त-
 विन्दो प्रतिपादिता, ग्रन्थगौरवभिया नोदाह्रियते ॥ २३ ॥
 पञ्चदश्यां विद्यारण्यैरप्ययमर्थो दर्शितः, तमुपसंसारव्याजेनाह—
 अतो मांसमयी योपित् काचिदन्या मनोमयी ।
 मांसमय्या अभेदेऽपि भिद्यतेऽत्र मनोमयी ॥ २४ ॥
 मनोमयाकारभेदं विनैकस्मिन् भौतिके विण्डे भेदप्रत्यया
 योगात् ॥ २४ ॥

भेदप्रतीतिमेव सर्व्वसिद्धामुदाहरति—

भार्या स्नुषा ननान्दा च याता मानेत्यनेकधा ।
 जामाता श्वशुरः पुत्रः पितेत्यादि पुमानपि ॥ २५ ॥
 भिद्यत इत्यनुपद्वः ॥ २५ ॥

एकानेकत्ववैधर्म्यमुक्त्वा विनाशित्वाविनाशित्ववैधर्म्या-
 न्तरमाह—

बाह्यपिण्डस्य नाशेऽपि तिष्ठत्येवं मनोमयः ।
 अतः स्थायीति विद्वद्भिरयमेव निरूपितः ॥ २६ ॥

अपिशब्दाद्बाह्यस्य देशकालादिना व्यवधानेऽपि मनोमयो-
 ऽव्यवहित एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं स्वभावतो भावस्वरूपमुपवर्णितम् ।

विशेषेण तु सर्व्वेषां लक्षणं वक्ष्यते पृथक् ॥ २७ ॥

मनोमयो विषयाकार एवाविनाशित्वात् स्थायीति कथि-

स्याभिनिष्पत्तिर्भवति तच्च परिमाणविशेषात्मकं मानं निष्प-
 सच्चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयपर्यन्तं गच्छति, शरीरावच्छिन्न-
 न्तःकरणमत्यजदेव कुल्याजलवद, ततश्च घटादिसम्बद्धं स-
 मेयाकारतां प्राप्नोति, ततश्च तत्र चैतन्याभिव्यक्त्या घटाद्युपलभ-
 इति कारिकाऽर्थः । सर्वत्र चैवं प्रक्रियाऽस्माभिर्विस्तरेण सिद्धान्-
 विन्दौ प्रतिपादिता, ग्रन्थगौरवमिषा नोदाह्रियते ॥ २३ ॥
 पञ्चदश्यां विद्यारण्यैरप्ययमर्थो दर्शितः, तद्युपसंहारव्याजेनाह—
 अतो मांसमयी योपित् काचिदन्या मनोमयी ।
 मांसमय्या अभेदेऽपि भिद्यतेऽत्र मनोमयी ॥ २४ ॥
 मनोमयाकारभेदं विनैकस्मिन् भौतिके पिण्डे भेदप्रत्यया-
 योगात् ॥ २४ ॥

भेदप्रतीतिमेव सर्वसिद्धामुदाहरति—

भाय्या स्नुषा ननान्दा च याता मातेत्यनेकधा ।
 जामाता श्वशुरः पुत्रः पितेत्यादि पुमानपि ॥ २५ ॥
 भिद्यत इत्यनुपद्वः ॥ २५ ॥

एकानेकत्ववैधर्म्यमुक्त्वा विनाशित्वाविनाशित्ववैधर्म्या-
 न्तरमाह—

वाह्यपिण्डस्य नाशेऽपि तिष्ठत्येवं मनोमयः ।
 अतः स्थायीति विद्वद्भिरयमेव निरूपितः ॥ २६ ॥
 अपिशब्दाद्वाह्यस्य देशकालादिना व्यवधानेऽपि मनोमयो-
 ऽव्यवहित एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं स्वभावतो भावस्वरूपमुपवर्णितम् ।

विशेषेण तु सर्वेषां लक्षणं वक्ष्यते पृथक् ॥ २७ ॥
 मनोमयो विषयाकार एवाविनाशित्वात् स्थायीति कथि-

भक्तिश्च द्रवता चेतसा विना कथं स्यात् ? द्रवचित्तञ्च कथं रोमहर्षमानन्दाश्रु विना जायत इत्यर्थः ।

स्तम्भस्वेदादीनामप्युलक्षणम्, यतो द्रवत्वाभावे चित्तं न वास्यते ज्ञो बुधाः पण्डिताः कामक्रोधादिनाऽस्यन्दीभूतपाषाणादि प्रतिमतया ज्ञानमुपेक्षाज्ञानं संस्काराजनकमित्याहुः ।

तथा चाहुर्न्यायवाचित्तिः—

“यन्न सुखसाधनं न दुःखसाधनं तदेवोपेक्षणीय”मिति सुखसाधने रागः संस्कारहेतुर्दुःखसाधने द्वेषस्तथा तदुभयाभावे तु चित्तद्रवत्वाभावान्न जायते संस्कार इत्यर्थः, एतावान् हि सर्वेषां शास्त्राणां रहस्यभूतोऽर्थो यद् विषयाकारतानिराकरणपूर्वकं चित्तस्य भगवादाकारतासम्पादनम् सर्वेषामपि शास्त्राणामत्रैव व्यापारभेदेन पर्यवसानात् ॥२६॥

नन्वनादिकाले द्रवचित्ते प्रविष्टतत्तदिष्टानिष्टविषयकोटिसङ्कीर्णता चित्तस्य स्वभावभूता शीततेव तोयस्योष्णतेव दह नस्य मञ्जरिष्णुतेव पवनस्य कथं निवर्त्ततां धम्मिणि सत्यसति वा स्वभावानुपमर्तादित्यत आह—

वाटिन्यं विषये कुर्याद् द्रवत्वं भगवत्पदे ।

उपायैः शान्त्रनिर्दिष्टैरनुक्षणमतो बुधः ॥३०॥

विषयाकारता हि न चित्तस्य स्वभावभूता तस्या आगन्तुकहेतुजन्यत्वात्, तथा हि—स्थूलविषयाकारताहेतुरिन्द्रियसन्नि कर्षादि जागरणे, सूक्ष्मविषयाकारताहेतुर्मनोगतवासना स्वप्ने, तदुभयाभावे तु सुषुप्तिवन्निर्विषयमेव चित्तं भवति, सुषुप्तौ चित्तलयाभिधानं निर्विषयकत्वाभिप्रायमेव एतच्च भगवता सूत्रकारेणैव प्रदर्शितम्—

“तदापीतेः संसारव्यपदेशान् (अक्षय्या०१।२८) अपीति

भक्तिश्च द्रवता चेतसा विना कथं स्यात् ? द्रवचित्तञ्च कथं
रोमहर्षमानन्दाश्रु विना जायत इत्यर्थः ।

स्तम्भस्वेदादीनामप्युलक्षणम्, यतो द्रवत्वाभावे चित्तं न वास्पते
ज्जो बुधाः पण्डिताः कामक्रोधादिनाऽस्यन्दीभूतपाषाणादि
प्रतिमतया ज्ञानमुपेक्षाज्ञानं संस्काराजनकमित्याहुः ।

तथा चाहुर्न्यायवार्त्तिककृतः—

“यन्न सुखसाधनं न दुःखसाधनं तदेवोपेक्षणीय”मिति
सुखसाधने रागः संस्कारहेतुर्दुःखसाधने द्वेषस्तथा तदुभयाभावं
तु चित्तद्रवत्वाभावान्न जायते संस्कार इत्यर्थः, एतावान् हि
सर्वेषां शास्त्राणां रहस्यभूतोऽर्थो यद् विषयाकारतानिराकर
णपूर्वकं चित्तस्य भगवादाकारतासम्पादनम् सर्वेषामपि
शास्त्राणामत्रैव व्यापारभेदेन पर्यवसानात् ॥२६॥

नन्वनादिकाले द्रवचित्ते प्रविष्टतत्तदिष्टानिष्टविषयकोटि-
ह्रीर्णता चित्तस्य स्वभावभूता शीततेव तोयस्योष्णतेव दह
नस्य मञ्जरिष्णुतेव पवनस्य कथं निवर्त्ततां धम्मिणि सत्यसति
वा स्वभावानुपमर्दादित्यत आह—

काठिन्यं विषये कुर्याद् द्रवत्वं भगवत्पदे ।

उपायैः शास्त्रनिर्दिष्टैस्तुल्यमतो बुधः ॥३०॥

विषयाकारता हि न चित्तस्य स्वभावभूता तस्या आगन्तु-
कहेतुजन्यत्वात्, तथा हि—स्थूलविषयाकारताहेतुरिन्द्रियसन्धि
कर्पादि जागरणे, सूक्ष्मविषयाकारताहेतुर्मनोगतवासना स्वप्ने
तदुभयाभावे तु सुषुप्तिवन्निर्विषयमेव चित्तं भवति, सुषुप्तं
चित्तलयाभिधानं निर्विषयकत्वाभिधायमेव एतच्च भगवता
मूत्रकारेणैव प्रदर्शितम्—

“तदापीतेः मंसारव्यपदेशात् (अष्टाध्या०४।२।८) अपीति

- यथाऽग्निना हेम मलं जहाति
 ध्मातं पुनः सम्भजते च रूपम् ।
 आत्मा च कर्मानुशयं विधूय
 मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥
 यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ
 मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ।
 तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं-
 चक्षुर्यथैवाञ्जनसम्प्रयुक्तम् ॥
 विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विपज्जते ।
 मामेव स्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥
 तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथम् ।
 हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितम् ॥

(श्री० भा० ११ स्क० १४ अ०)

- एतावान् योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः ।
 सर्व्वतो मन आकृष्य मय्यद्धाऽऽवेश्यते यथा ॥

(श्री० भा० ११ स्क० १३ अ०)

स च श्रीकपिलदेवेनोक्तः—

- अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मैणामलात्मना ।
 तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम् ॥
 ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ।
 तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ॥
 प्रकृतिः पुरुषस्येह दक्षमाना त्वदनिशम् ।
 तिरोभविषी शनैरग्रेयोनिस्त्विचारणिः ॥

(श्री० भा० ३ स्क० २० अ०)

- यथाऽग्निना द्वेप मलं जहाति
 ध्मात् पुनः सम्भजते च रूपम् ।
 आत्मा च कर्मानुशयं विधूय
 मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥
 यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ
 मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ।
 तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं
 चक्षुर्यथैवाङ्गनसम्प्रयुक्तम् ॥
 विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विपज्जते ।
 मामेव स्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥
 तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथम् ।
 हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितम् ॥
 (श्री० भा० ११ स्क० १४ अ०)

एतावान् योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः ।
 सर्व्वतो मन आकृष्य मय्यद्धाऽऽवेश्यते यथा ॥

(श्री० भा० ११ स्क० १३ अ०)

स च श्रीकपिलदेवेनोक्तः—

अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्म्येणामलात्मना ।
 तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया विरम् ॥
 ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ।
 तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ॥
 प्रकृतिः पुरपस्येह दक्षमाना त्वदनिशम् ।
 तिरोभवित्री शनैरग्रेयोनिरिवारणिः ॥

(श्री० भा० ३ स्क० २० अ०)

एवं जिज्ञासयाऽपोह्य नानात्वभ्रममात्मनि ।

उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्व्वगे ॥ इत्यादि ।

[श्री० भा० ११ स्क० ११ अ०]

अयमत्र निष्कर्षः—चित्तेष्वाकारसमर्पका विषयास्ते भगवद्ब्रह्मचरितिरिक्ता न भवन्ति भगवत्पदव्यस्तत्त्वाद् भगवत एव सद्रूपतया घटः सन् पटः सन्नित्यादिसदाकारेणैव सर्व्वविषयाणां स्फुरणात् । “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म” “तज्जलानि” विद्वान्दो० ३।१४।१ श्रुत्या भगवदेकोद्भवत्वभगवदेकस्थितत्वभगवदेकलयत्वेन मृद्वघटवदभेदबोधनात् स्वप्नादिप्रपञ्चवद्वाध्यत्वाच्च । अत एव भगवदाकारस्फूर्त्त्या ते सर्व्वे निवर्त्तमाना सद्रूपा एव भवन्ति, अधिष्ठानज्ञाननिवर्त्त्यत्वादध्यस्तानाम् । एवं सति विषयनिष्ठः सर्व्वोऽपि प्रेमा भगवत्येवार्पितो भवति तच्चरितिरिक्तास्फुरणाद्; एतादृशी चावस्था प्रह्लादेन प्रार्थिता—

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥ इति

(वि० पु० १ अंश २० अ० १९)

तस्मादेतादृशयुक्त्यनुसन्धानेन सर्वाधिष्ठानसन्मात्रं परिपूर्णसच्चिदानन्दघनं भगवन्तमद्वयमात्मानं निश्चिन्वता स्वाभिकविषयेष्विव जाग्रद्विषयेष्वप्यनुगतानुसन्धानेन वैराग्यं महदुपजायते वर्णाकाराख्यम्, एतच्च सूत्रितं भगवता पतञ्जलिना—

“दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वर्णाकारसंज्ञा वैराग्यम्” इति

(पान० सू०)

चतुर्विधं हि वैराग्यं साध्यसाधनभावापन्नमागमप्रसिद्धम् ; तत्र महता प्रयासेनापि चित्तदोषानवश्यं निराकरिष्यामीत्यध्यवसायात्मकं प्रथमं यत्तमानसंज्ञा वैराग्यम् । ततो निरन्तरमुपायानुष्ठाने क्रियमाण एतान्तो दोषा इदानीं क्षीणा-

एवं जिज्ञासयाऽपोह्य नानात्वभ्रममात्मनि ।

उपारमेत विरज मनो मग्न्यर्प्य सर्व्वमे ॥ इत्यादि ।

[श्री० जा० ११ स्क० ११ अ०]

अयमत्र निष्कर्षः—चित्तेष्वाकारसमर्पका विषयास्ते भगवद्व्यतिरिक्ता न भवन्ति भगवत्यभ्यस्तत्वाद् भगवत् एव सद्रूपतया घटः सन् पटः सन्नित्यादिसदाकारेणैव सर्व्वविषयाणा स्फुरणात् । “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म” “तज्जलानि” विद्वान्दो० ३।१४।१ श्रुत्या भगवदेकोद्भवत्वभगवदेकस्थितत्वभगवदेकलयत्वेन मृदुघटवदभेदबोधनात् स्वप्नादिप्रपञ्चवद्वायत्वाच्च । अत एव भगवदाकारस्फूर्त्या ते सर्व्वे निवर्त्तमाना सद्रूपा एव भवन्ति, अधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यत्वादध्यस्तानाम् । एवं सति विषयनिष्ठः सर्व्वोऽपि प्रेमा भगवत्येवार्पितो भवति तद्व्यतिरिक्तास्फुरणाद्; एतादृशी चावस्था प्रह्लादेन प्रार्थिता—

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥ इति

(वि० पु० १ अ० २० अ० १९)

तस्मादेतादृशयुक्त्यनुसन्धानेन सर्वाधिष्ठानसन्मात्रं परिपूर्णसच्चिदानन्दघनं भगव-तमद्वयमात्मानं निश्चिन्वता स्वात्मिकविषयेष्विव जाग्रद्विषयेष्वप्यनुगतानुसन्धानेन वैराग्यं महदुपजायते वर्षाकाराख्यम्, एतच्च सूत्रितं भगवता पतञ्जलिना—
“दृष्टानुश्रविकविषयविठ्पणस्य उगीकारसज्ञा वैराग्यम्” इति

(पान० सू०)

चतुर्विधं हि वैराग्यं साध्यसाधनभावापन्नमागमप्रसिद्धम् ; तत्र महता प्रयासेनापि चित्तदोषानयस्य निराकरिष्यामीत्यध्यवसायात्मकं प्रथमं यत्तमानसज्ञा वैराग्यम् । ततो निरन्तरमुपायानुष्ठाने क्रियमाण एतावन्तो दोषा इदानीं क्षीणा

एतादृशदशायाश्च भगवत्प्रेमाऽऽनन्दपराकाष्ठामधिरोहतीति
त प्रति भगवतोक्तम्—

क्षेत्रधर्मस्थितो जन्तूनवधीर्मृगयाऽऽदिभिः ।
समाहितस्तत्तपसा जह्यर्घं मदपाश्रयः ॥
जन्मन्यनन्तरे राजन् ! सर्व्वभूतसुहृत्तमः ।
भूत्वा द्विजवरस्त्व वै मामन्ते ब्रह्म यास्यसि । इति ।
[श्री० भा० १० स्क० ५१ अ०]

अपरवैराग्यश्च सूत्रितम् पतञ्जलिना—“दृष्टानुश्रविकवि
पयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्” इति । तेन च न प्रेमका
ष्ठेति न तदानीमेव कृतार्थता परवैराग्याभावेन भक्तिप्रकर्षा
भावात् तस्यैव च कृतकृत्यताहेतुत्वादित्यर्थः । परवैराग्यलिङ्ग
मोक्षपर्य्यन्तं सकलफलनिरपेक्षत्वं, यथा—

इमं लोकं तथैवाप्नुमात्मानमुभयायिनम् ।
आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ॥
विसृज्य सर्व्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतो मुखम् ।
भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान् मृत्योरतिपारये ॥
[श्री० भा० ३ स्क० ३५ अ०]

सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥

[श्री० भा० ३ स्क० २५ अ०]

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति के चि
न्मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः ।
येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य
सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥

[श्री० भा० ३ स्क० २५ अ०]

एतादृशदशायाश्च भगवत्प्रेमाऽऽनन्दपराकाष्ठामधिरोहती
त प्रति भगवतोक्तम्—

क्षात्रधर्मस्थितो जन्तूनवधीर्मृगयाऽऽदिभिः ।
समाहितस्तत्तपसा जह्वर्धं मदपाश्रयः ॥
जन्मन्यनन्तरे राजन् ! सर्व्वभूतमुह्यत्तमः ।
भूत्वा द्विजवरस्त्व वै मामन्ते ब्रह्म यास्यसि । इति ।
[श्री० भा० १० स्क० ५१ अ०]

अपरवैराग्यश्च सूत्रितम् पतञ्जलिना—“दृष्टानुश्रविक्रि-
पयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्” इति । तेन च न प्रेमका-
ष्ठेति न तदानीमेव कृतार्थता परवैराग्याभावेन भक्तिप्रकर्षा-
भावात् तस्यैव च कृतकृत्यताहेतुत्वादित्यर्थः । परवैराग्यलिङ्ग-
मोक्षपर्य्यन्तं सकलफलनिरपेक्षत्वं, यथा—

इमं लोकं तथैवाप्नुमात्मानमुभयायिनम् ।
आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ॥
विमृज्य सर्व्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतो मुखम् ।
भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान् मृत्योरतिपारये ॥
[श्री० भा० ३ स्क० ३५ अ०]

सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमान न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥
[श्री० भा० ३ स्क० ३९ अ०]

नैकात्मता मे स्पृहयन्ति के चि-
न्मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः ।
येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य
सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥

तथा —यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसात्मनि ।

विक्रीडतोऽमृताम्भोधौ किं तुच्छैः स्वातकोदकैः ॥

[श्री० भा० ६ स्क० १२ अ०]

वृत्रः—न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं-

न साव्वभौमं न रसाऽधिपत्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा

समञ्जस ! त्वां विरहय्य काढक्षे ॥

(श्री० भा० ६ स्क० ११ अ०)

श्रुतयः—दुरधिगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततो-

श्रितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः ।

न परिलपन्ति के चिदपवर्गमपीश्वर ! ते

चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥

(श्री० भा० १० स्क० ८७ अ०)

एवमन्यदप्यूहनीयम् । एतादृशमोक्षपर्यन्तसकलफलनिर-
पेक्षस्वरूपे परवैराग्ये सति; फलान्तरे प्रेम्णोऽनुदयात् परमानन्द-
रूपे परमात्मन्येव प्रेमा परां काष्ठामारोहति यथा वृत्रस्य—

अजातपक्षा इव मातरं खगाः

स्तन्यं यथा यत्सतराः क्षुधाऽर्ताः ।

प्रियं प्रियेव व्युपितं विपणणा

मनोऽरविन्दाक्ष ! दिहक्षते क्षामिति ॥

[श्री० भा० ६ स्क० ११ अ०]

अत एव ज्ञानं विना परवैराग्याभावस्तद्वत् च भगवत्प्रेम-
परकाष्ठाऽभावात्तदर्थं ज्ञानवैराग्ये दृढीकर्त्तव्ये, तदुक्तम्—

असेवयाऽयं प्रकृतेर्गुणानां-

ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन ।

योगेन मय्यापतया च भक्त्या

मां प्रत्यगात्मानमिहावरुन्धे ॥

[श्री० भा० ३ स्क० २५ अ०]

।था —यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसात्मनि ।

विक्रीडतोऽमृताम्भोधौ किं तुच्छैः स्वातकोदकैः ॥

[श्री० भा० ६ स्क० १२ अ०]

वृत्रः—न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं-

न साव्वभौषं न रसाऽधिपत्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा

समञ्जस ! त्वां विरहय्य काढत्ते ॥

(श्री० भा० ६ स्क० ११ अ०)

श्रुतयः—दुरधिगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनो-

श्रितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः ।

न परिलपन्ति के चिदपवर्गमपीश्वर ! ते

चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥

(श्री० भा० १० स्क० ८७ अ०)

एवमन्यदप्यूहनीयम् । एतादृशमोक्षपर्यन्तसकलफलनिर-
पेक्षस्वरूपे परवैराग्ये सति; फलान्तरे प्रेम्णोऽनुदयात् परमानन्द-
रूपे परमात्मन्येव प्रेमा परां काष्ठामारोहति यथा वृत्रस्य—

अजातपक्षा इव मातर खगाः

स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधाऽर्ताः ।

प्रियं प्रियेव व्युषितं विपण्णा

मनोऽरविन्दाक्ष ! दिहक्षते त्वामिति ॥

[श्री० भा० ६ स्क० ११ अ०]

अत एव ज्ञानं विना परवैराग्याभावस्तद्वत् च भगवत्प्रेम

परकाष्ठाऽभावात्तदर्थं ज्ञानवैराग्ये दृढीकर्त्तव्ये, तदुक्तम्—

असेवयाऽयं प्रकृतेर्गुणानां-

ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन ।

योगेन मय्यापतया च भक्त्या

मां प्रत्यगात्मानमिहावरुन्धे ॥

[श्री० भा० ३ स्क० २५ अ०]

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।
 आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽन्यथमहं स च मम प्रियः ॥
 उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
 बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ इति ॥

गीता ७ अ०

वासुदेवातिरिक्तं सर्व नास्ति भायिकत्वेन तुच्छत्वाद्,
 वासुदेव एवात्मत्वात् प्रियतमः सत्यः स्थायिभाव इत्यर्थः ।
 एतादृशज्ञानपूर्वकवैराग्यञ्च दर्शितम्—

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिल्लमनुमानं चतुष्टयम् ।
 प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात् स विरज्यते ॥
 कर्मणां परिणामित्वादावैरिश्चचादमद्गलम् ।
 विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ।

[श्री० भा० ११ स्क० १९ अ०]

तथाऽन्यत्र—

कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ।
 पश्येत् पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥
 नित्यार्त्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना ।
 गृहापत्याप्तपशुभिः का भीतिः साधितैश्चलैः ॥
 एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितम् ।
 सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्त्तिनाम् ॥ इति ॥

[श्री० भा० ११ स्क० ३ अ०]

कीदृशी भगवद्धर्मानुष्ठातृज्ञानवैराग्यपूर्विका भगवति भक्ति-
 रुदेतीत्याकाङ्क्षायामुक्तम्—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।
 आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
 उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
 बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ इति ॥

गीता ७ अ०

वासुदेवातिरिक्त सर्व नास्ति मायिकत्वेन तुच्छत्वाद्,
 वासुदेव एवात्मत्वात् प्रियतमः सत्यः स्थायिभाव इत्यर्थः ।
 एतादृशज्ञानपूर्वकवैराग्यञ्च दर्शितम्—

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् ।
 प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात् स विरज्यते ॥
 कर्मणां परिणामित्वादावैरिञ्चयादमङ्गलम् ।
 विपश्चिन्नश्वरं परयेददृष्टमपि दृष्टवत् ।

[श्री० भा० ११ स्क० १९ अ०]

तथाऽन्यत्र—

कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ।
 परयेत् पाकविपर्ययासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥
 नित्यार्त्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना ।
 गृहापत्यासपशुभिः का मीतिः साधितैश्चलैः ॥
 एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितम् ।
 सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्त्तिनाम् ॥ इति ॥

[श्री० भा० ११ स्क० ३ अ०]

कीदृशी भगवद्धर्मानुष्ठातृज्ञानवैराग्यपूर्विका भगवति भक्ति-
 रदेतीत्याकाङ्क्षायामुक्तम्—

सर्वतो मनसोऽसङ्गमादौ सङ्गश्च साधुषु ।
 दयां मैत्रीं प्रश्रयश्च भूतेष्वद्धा यथोचितम् ॥
 शौचं तपस्तिष्ठित्तां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च समत्वं द्वन्द्वसंज्ञयोः ॥
 सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् ।
 विविक्तं चीरवसनं सन्तोषं येन केन चित् ॥
 श्रद्धां भागवते शास्त्रे निन्दामन्यत्र चापि हि ।
 मनोवाक्कायदण्डश्च सत्यं शमदमावपि ॥
 श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ।
 जन्मकर्मगुणानाञ्च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥
 इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ।
 दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनम् ॥
 एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ।
 परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥
 परस्परानुकयनं पावनं भगवद्वयशः ।
 मिथो रतिमिथस्तुष्टिर्निर्वृतिमिथ आत्मनः
 स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् ।
 भक्त्या सज्जातया भक्त्या बिभ्रत्सुत्पुलकां तनुम् ॥
 क चिदुदन्तपच्युतचिन्तया क चि—
 द्भसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
 नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं—
 भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ॥
 इति भागवतान् धर्मान् शिक्तेद्भक्त्या तदुत्थया ।
 नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ इति ।

[श्री० भा० ११ स्क० ३ अ०]

नस्मादेवंविधैः शास्त्रीयरूपायैर्मनःशुद्धिं सम्पादयेदित्यर्थः ॥३०॥

सर्वतो मनसोऽसङ्गपादौ सङ्गश्च साधुषु ।
 दयां मैत्रीं प्रथयश्च भूतेष्वद्धा यथोचितम् ॥
 शौचं तपस्तिष्ठितां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च समत्वं द्वन्द्वसंज्ञयोः ॥
 सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् ।
 विविक्तं चीरवसनं सन्तोषं येन केन चित् ॥
 श्रद्धां भागवते शास्त्रे निन्दामन्यत्र चापि हि ।
 मनोवाकायदण्डश्च सत्यं शमदमावपि ॥
 श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ।
 जन्मकर्मगुणानाञ्च तदर्धेऽखिलचेष्टितम् ॥
 इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ।
 दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनम् ॥
 एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ।
 परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥
 परस्परानुकयनं पावनं भगवद्भयशः ।
 मिथो रतिमिथस्तुष्टिर्निर्वृतिमिथ आत्मनः
 स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् ।
 भक्त्या सञ्जातया भक्त्या विभ्रत्सुत्पुलकां तनुम् ॥
 क चिद्बुदन्त्यच्युतचिन्तया क चि—
 द्भसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
 नृत्यन्ति गायन्त्यनुशोलयन्त्यर्ज—
 भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्दृताः ॥
 इति भागवतान् धर्मान् शिक्तेद्भक्त्या तदुत्थया ।
 नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ इति ।

[श्री० भा० ११ स्क० ३ अ०]

नस्मादेवंविधैः शास्त्रीयैरुपायैर्मनःशुद्धिं सम्पादयेदित्यर्थः । ३० ॥

एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतस-
 स्तद्धर्म एवात्मरुचिः प्रजायते ॥
 तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायता-
 मनुग्रहेणाश्रुणवं मनोहराः ।
 ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विश्रुण्वतः
 मियश्रवस्यङ्ग ! ममाभवद्गुचिः ॥
 तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामते !
 मियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ।
 यथाऽहमेतत् सदसत्स्वभायया
 परये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥
 इत्थं शरत्प्रावृषिकावृत् हरे-
 विंश्रुण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।
 संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभि-
 र्भक्तिः प्रवृत्ताऽऽत्मरजस्तमोऽपहा ॥
 तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रथितस्य हर्तनसः ।
 श्रद्धधानस्य बालस्य दान्तस्यानुचरस्य च ॥
 ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत् साक्षाद्भगवतोदितम् ।
 अन्वबोचन् गमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ॥
 येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ।
 मायाऽनुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥
 एतत् संसृचितं ब्रह्मस्त्वया यद्विचिकित्सितम् ।
 यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥
 आप्तये यश्च भूतान्तां ज्ञाप्यते येन सुदृढः ।
 तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥
 एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिदेतवः ।
 त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥

एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतस-
 स्तद्धर्म एवात्मरुचिः प्रजायते ॥
 तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायता-
 मनुग्रहेणाश्रुणवं मनोहराः ।
 ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विश्रुण्वतः
 प्रियश्रवस्यद्ग ! ममाभवद्गुचिः ॥
 तस्मिस्तदा लब्धस्चेर्महामते !
 प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ।
 ययाऽहमेतत् सदसत्स्वमायया
 पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥
 इत्थं शरत्प्रावृष्टिकाशू हरे
 विश्रुण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।
 संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभि
 र्भक्तिः प्रवृत्ताऽऽत्मरजस्तमोऽपहा ॥
 तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः ।
 श्रद्धाधानस्य बालस्य दान्तस्यानुचरस्य च ॥
 ज्ञानं गुह्यतम यत्तत् साक्षाद्भगवतोदितम् ।
 अन्वबोचन् गमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ॥
 येनैवाह भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ।
 मायाऽनुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥
 एतत् ससूचितं ब्रह्मैस्त्वया यद्विचिकित्सितम् ।
 यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥
 आमयो यश्च भूताना जायते येन सुव्रत !
 तदेव ह्यामय द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥
 एव तृणां क्रियायोगाः सर्वे ससृतिहेतवः ।
 त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥

तितित्तवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
 अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥
 मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ।
 मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनवान्धवाः ॥
 मदाश्रयाः कथामृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
 तपन्ति विविधास्तापा नैतान् मद्गतचेतसः ॥
 त एते साधवः साध्वि ! सर्वसद्गुणविवर्जिताः ।
 सद्गुणस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सद्गुणोपहरा हि ते ॥

[श्री० भा० ३ स्क० २१ अ०]

तथा—

यत्पादसंश्रयाः मृत ! मुनयः प्रशमायनाः ।
 सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापोऽनुसेवया ॥

[श्री० भा० १ स्क० १ अ०]

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 भगवत्सद्गुणसद्गुणस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥

[श्री० भा० १ स्क० १८ अ०]

तथा—

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ।
 तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥
 अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः !
 संसारेऽस्मिन् क्षणार्द्धोऽपि सत्सङ्गः शेषधिरृणाम् ॥

(श्री० भा० ११ स्क० २ अ०)

तथा—

न रोधयति मां योगो न साङ्ग्यं धर्म उद्धव !
 न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त्तं न दक्षिणाः ॥
 व्रतानि यज्ञारब्धन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः ।
 यथाऽवरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसद्गुणो हि माम् ॥

तितित्तवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
 अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥
 मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ।
 मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनवान्धवाः ॥
 मदाश्रयाः कथामृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
 तपन्ति विविधास्तापा नैतान् महत्तचेतसः ॥
 त एते साधवः साध्वि ! सर्वसङ्गविवजिताः ।
 सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥

[श्री० भा० ३ अ० २१ अ०]

तथा—

यत्पादसश्रया, सूत ! मुनयः प्रशमायनाः ।
 सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टा स्वर्धुन्यापोऽनुसेवया ॥

[श्री० भा० १ स्क० १ अ०]

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥

[श्री० भा० १ स्क० १८ अ०]

तथा—

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ।
 तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठमियदर्शनम् ॥
 अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः !
 संसारेऽस्मिन् क्षणार्द्धोऽपि सत्सङ्गः शेषधिर्नृणाम् ॥

(श्री० भा० ११ स्क० २ अ०)

तथा—

न रोधयति मां योगो न साङ्ख्य धर्म उद्धव !
 न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त्तं न दक्षिणाः ॥
 व्रतानि यज्ञाश्चन्दासि तीर्थानि नियमा यमाः ।
 यथाऽवबुद्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि माम् ॥

विद्यत एव फलतया भगवत्सद्भापेक्षेति, व्याख्याता द्विविधा
महत्सेवा । तद्व्यापात्रता ततः । तेषां महतां स्वविषयाद्
स्वकीयैः सुशीलताऽऽदिगुणैर्भवति ते च गुणा भगवतोक्ताः—

कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।

सदासारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥

कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चन ।

अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मञ्जरणो मुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितपङ्गुणः ।

अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥

(श्री० भा० ११ स्क० ११ अ०)

तथा—

मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीत मदात्मकम् ।

अमानी मत्सरो दत्तो निर्म्ममो दृढसौहृदः ॥

असत्त्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ।

जायाऽपत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ॥

उदासीनः समं पश्यन् सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ।

[श्री० भा० ११ स्क० १० अ०]

इत्यादि । उदाहरणं महादो यथा—

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः ।

महादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥

ब्रह्मण्यः शीलसम्पन्नः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।

आत्मवत् सर्वभूतानामेकः प्रियमुहत्तमः ॥

दासवत् संनतार्यादृष्टिः पितृवत् दीनवत्सलः ।

भ्रातृवत् सहशः मित्रधो गुरुष्वीश्वरभाषणः ।

विद्याऽऽर्थरूपजन्मादयो मानदम्भविवर्जितः ॥

विद्यत एव फलतया भगवत्सद्भापेक्षेति, व्याख्याता द्विविधा
महत्सेवा । तदयापात्रता ततः । तेषां महतां स्वविषयाद्
स्वकीयैः सुशीलताऽऽदिगुणैर्भवति ते च गुणा भगवतोक्ताः—

कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।

सदासारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥

कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चन ।

अनीहो मितशुक् शान्तः स्थिरो मञ्छरणो मुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितपङ्गुणः ।

अमानी मानदः कन्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥

(श्री० भा० ११ स्क० ११ अ०)

तथा—

मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीत मदात्मकम् ।

अमानी मत्सरो दत्तो निर्म्ममो दृढसौहृदः ॥

असत्त्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूपुरमोघवाक् ।

जायाऽपत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ॥

उदासीनः समं पश्यन् सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ।

[श्री० भा० ११ स्क० १० अ०]

इत्यादि । उदाहरणं प्रह्लादो यथा—

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाहृताः ।

प्रह्लादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥

ब्रह्मण्यः शीलसम्पन्नः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।

आत्मवत् सर्वभूतानामेकः प्रियमुहत्तमः ॥

दासवत् संनतार्यादृष्टिः पितृवत् दीनवत्सलः ।

भ्रातृवत् सहशः मित्रधो गुरुष्वीश्वरभाषनः ।

विश्वोऽर्थरूपजन्मादयो मानदम्भयिवर्जितः ॥

इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह ताञ्छिवः ।

वद्धाञ्जलीन् राजपुत्रान् नारायणपरो वचः ॥

[श्री० भा० ४ स्क० २४ अ०]

इत्यादौ रुद्रमाचेतससंवादे, यथा वा
ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके ।

[श्री० भा० १ स्क० ५ अ०]

इत्यत्र । स्वप्रयत्नापेक्षा यथा ध्रुवनारदसंवादे ध्रुवः—

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ।

दर्शितः कृपया पुंसा दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः ॥

अथापि मेऽविनीतस्य ज्ञात्तुं धर्ममुपेयुषः ।

सुरुच्या दुर्वचोवाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ॥

पदं त्रिध्रुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ।

ब्रह्मस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥

नूतनं भवान् भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः ।

विनुदन्नदते वीणां हिताय जगतोऽर्कवत् ॥

इत्युदीरितमाकर्ण्य भगवान् नारदस्तदा ।

प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया ॥

श्रीनारद उवाच—

जनन्याऽभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते ।

भगवान् वासुदेवस्त्वं भज तत्प्रवणात्मना ॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।

एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् ॥

तत् तात ! गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ।

पुण्यं मधुवनं यत्र सांनिध्यं नित्यदा हरेः ॥

[श्री० भा० ४ स्क० ८ अ०]

इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह ताञ्छिवः ।

वद्वाञ्जलीन् राजपुत्तान् नारायणपरो वचः ॥

[श्री० भा० ४ स्त० २४ अ०]

इत्यादौ रुद्रमाचेतससंवादे, यथा वा
ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके ।

[श्री० भा० १ स्त० ५ अ०]

इत्यत्र । स्वप्नयन्त्रापेक्षा यथा ध्रुवनारदसंवादे ध्रुवः—

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ।

दर्शितः कृपया पुंसा दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः ॥

अथापि मेऽविनीतस्य त्वात्तुं धर्ममुपेयुषः ।

सुरुच्या दुर्व्वचोवाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ॥

पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ।

ब्रह्मसत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥

नूनं भवान् भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः ।

विनुदन्नदते वीणां हिताय जगतोऽर्कवत् ॥

इत्युदीरितमाकर्ण्य भगवान् नारदस्तदा ।

प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया ॥

श्रीनारद उवाच—

जनन्याऽभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते ।

भगवान् वासुदेवस्त्वं भज तत्प्रवणात्मना ॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।

एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् ॥

तत् तात ! गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ।

पुण्यं मधुवनं यत्र सांनिध्यं नित्यदा हरेः ॥

[श्री० भा० ४ स्त० ६ अ०]

तथा परीक्षितः—

नैपाजतिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ।

पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतम् ॥

[श्री० भा० २ स्क० ३ अ०

इत्यादि । अथ वा शौनकादीनाम्—

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तश्च यन्नसौ ।

तस्यर्त्ते यः क्षणो नीत उत्तमश्चोकवार्त्तया ॥

[भा० २ स्क० ३ अ० १०

विले वतोरुक्रमविक्रमान् ये

न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।

जिह्वाऽसती दार्ढरिकेव सूत !

न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥

भारः परं पट्टकिरीटजुष्ट-

मप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ।

शावी करौ नो कुरुतः सपर्य्या—

हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥

बर्हायिते ते नयने नराणां—

लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।

पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ

क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ ॥

जीवञ्ज्वो भागवताङ्घ्रिरेणून्

न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ।

श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्पाः

श्वसञ्ज्वो यस्तु न वेद गन्धम् ॥

तदश्मसारं हृदयं वतेदं—

यद् गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ।

तथा परीक्षितः—

नैपाऽतिदुःसहा जुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ।

पिनन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतम् ॥

[श्री० भा० २ स्क० ३ अ०]

इत्यादि । अथ वा शौनकादीनाम्—

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तश्च यन्नसौ ।

तस्यर्त्ते यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्त्तया ॥

[भा० २ स्क० ३ अ० १०]

विले वतोरुक्रमविक्रमान् ये

न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।

जिह्वाऽसती दार्दूरिकेव मृत !

न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥

भारः परं पट्टकिरीटजुष्ट

मप्युत्तमाङ्ग न नमेन्मुकुन्दम् ।

शावी करौ नो कुरुतः सपर्या—

हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कुणी वा ॥

बर्हायिते ते नयने नराणां—

लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।

पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ

क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेया ॥

जीवञ्धवो भागवताङ्घ्रिरेणून्

न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ।

ध्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्पाः

श्वसञ्धवो यस्तु न वेद गन्धम् ॥

तदरमसारं हृदयं वतेदं—

यद् शृङ्गमालैर्हरिनामधेयैः ।

वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो—

गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिषः ।

यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं—

वृत्त्यै परं व्रन्ति पशून्तद्विदः ॥

श्रिया विभूत्याऽभिजनेन विद्यया

त्पागेन रूपेण बलेन कर्मणा ।

जातस्मयेनान्धधियः सहेश्वरान्

सतोऽवमन्यन्ति हरिप्रियान् खलाः ॥

सर्वेषु शश्वत् तनुभृत्स्ववस्थितं—

यथा स्वमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ।

वेदोपगीतञ्च न शृण्वतेऽबुधा—

मनोरथानां प्रवदन्ति वार्त्तया ॥

[श्री० भा० ११ स्क० ५ अ०]

हित्वाऽत्यायासरचिता गृहापत्यमुहच्छ्रियः ।

तमो विशन्त्यनिच्छन्तो वासुदेवपराङ्मुखाः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० ५ अ०]

न भजति कुमनीषिणां स इड्या—

हरिरधनात्मधनप्रियो रसज्ञः ।

श्रुतधनकुलकर्मणां मदैर्ये

विदधति पापमकिञ्चनेषु सत्सु ॥

[श्री० भा० ४ स्क० ३१ अ०]

एवमन्यदप्यूहनीयम् ।

तस्माद्भगवद्धर्मश्रद्धा भवति

वृताया भूमिका ।

ततो हरिगुणश्रुतिः ।

यथा—

इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षयाऽऽत्त-

लीलातनोस्तदनु रूपविडम्बनानि ।

वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो—

गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिपः ।

यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं—

वृत्तैः परं व्रन्ति पशून्तद्विदः ॥

श्रिया विभूत्याऽभिजनेन विद्यया

त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ।

जातस्मयेनान्वधियः सहेश्वरान्

सतोऽवमन्यन्ति हरिमियान् खलाः ॥

सर्वेषु शश्वत् तनुभृत्स्ववस्थितं—

यथा स्वमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ।

वेदोपगीतञ्च न शृण्वतेऽबुधा—

मनोरथानां प्रवदन्ति वार्त्तया ॥

[श्री० भा० ११ स्क० ५ अ०]

दित्वाऽत्यायासरचिता गृहापत्यमुहच्छ्रियः ।

तपो विशन्त्यनिच्छन्तो वासुदेवपराङ्मुखाः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० ५ अ०]

न भजति कुमनोपिणां स इड्यां—

हरिरधनात्मधनमियो रसज्ञः ।

श्रुतधनकुलकर्मणां मदैर्ये

विदधति पापमकिञ्चनेषु सत्सु ॥

[श्री० भा० ४ स्क० ३१ अ०]

एवमन्यदप्यूहनीयम् ।

तस्माद्भगवद्धर्मश्रद्धा भवति

उत्तमैश्च भूमिषा ।

ततो हरिगुणश्रुतिः ।

यथा—

इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षयाऽऽत्त-

लीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि ।

इति पुंसाऽपिता विष्णो भक्तिरचेन्नवलक्षणा ।
क्रियेत भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥

[श्री० भा० ७ स्क० ५ अ०]

तदेवं संक्षिप्तम्—

तस्माद् भारत ! सर्वात्मा भगवानीश्वरो हरिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥

[श्री० भा० २ स्क० १ अ०]

क्रमेणोदाहरणम्—

सङ्कीर्त्यमानो भगवाननन्तः
श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंताम् ।
प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं—
यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥
मृपागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा—
न कथ्यते यद्भगवानधोऽक्षजः ।
तदेव सत्यं तदिहैव मद्गलं—
तदेव पुण्यं, भगवद्गुणोदयम् ॥
तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं—
तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।
तदेव शोकार्णवशोपणं नृणां—
यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥
न तद्वचश्चित्रपदं हरैर्यशो—
जगत्प्रवित्रं प्रगृणीत, कर्हि चित् ।
तद् ध्वाङ्क्षतीर्थं न तु हंससेवितं—
यत्राच्युतस्तत्र हि, साधवोऽमलाः ॥
स वाग्विसर्गो जनताऽघसंसर्गो—
यस्मिन् प्रतिश्लोकमवद्धवत्यपि ।

इति पुंसाऽपिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।
क्रियेत भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥

[श्री० भा० ७ स्क० ५ अ०]

तदेवं संचित्तम्—

तस्माद् भारत ! सर्वात्मा भगवानीश्वरो हरिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥

[श्री० भा० २ स्क० १ अ०]

क्रमेणोदाहरणम्—

सङ्कीर्त्यमानो भगवाननन्तः
श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ।
प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं—
यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥
मृषागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा—
न कथ्यते यद्भगवानधोऽक्षजः ।
तदेव सत्यं तदिहैव मङ्गलं—
तदेव पुण्यं, भगवद्गुणोदयम् ॥
तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं—
तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।
तदेव शोकार्णवशोपणं नृणां—
यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥
न तद्वचश्चित्रपदं हरैर्यशो—
जगत्पवित्रं प्रगृणीत, कर्हि चित् ।
तद् ध्वाङ्क्षतीर्थं न तु हंससेवितं—
यत्राच्युतस्तत्र हि, साधवोऽमलाः ॥
स वाग्विसर्गो जनताऽघसंसवो—
यस्मिन् प्रतिश्लोकमवद्धवत्यपि ।

अहो बतैषां किमकारि शोभनं—

प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।

यैर्जन्म लब्धं नृपु भारताजिरे

मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥

[श्री० भा० ५ स्क० १९ अ०]

याः सम्पर्यचरन् प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ।

जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वार्यते तपः ॥

[वि० ३०]

वैदिकस्तात्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ।

त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २७ अ०]

एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतात्रिकैः ।

अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २७ अ०]

यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय

द्वार्द्धुरैरपि विधाय सतीं सपर्याम् ।

अप्युत्तमां गतिमसौ भजते त्रिलोकीं—

दाम्भानविक्रवमनाः कथमार्त्तिमृच्छेत् ॥

[वि० ३०]

अहो मणामाय कृतः समुद्यमः

प्रपन्नमक्तार्थविधौ समाहितः ।

यद्भोकपालैस्तदनुग्रहोऽपरै—

रत्नव्यपूर्वोपसदे सुरेर्षितः ॥

[वि० ३०]

तत्तेऽनुकम्पां मुसमीक्षमाणो—

भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ।

अहो बतैषां किमकारि शोभनं—

प्रसन्न एषा खिदुत स्वयं हरिः ।

यैर्जन्म लब्ध नृषु भारताजिरे

मुकुन्दसेवोपयिक स्पृहा हि नः ॥

[श्री० भा० ०५ स्क० १९ अ०]

याः सम्पर्यचरन् प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ।

जगद्गुरुं भर्तुद्वया तासां किं वार्यते तपः ॥

[वि० ५०]

वैदिकस्तात्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मत्सवः ।

त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मा समर्चयेत् ॥

[धा० भा० ११ स्क० २७ अ०]

एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतात्रिकैः ।

अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यमीप्सिताम् ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २७ अ०]

यत्पादयोरशठयोः सलिलं प्रदाय

दूर्वाङ्कुरैरपि विधाय सती सपर्याम् ।

अप्युत्तमां गतिमसौ भजते त्रिलोकीं—

दाश्वानचिन्नवमनाः कथमात्तिमृच्छेत् ॥

[वि० ५०]

अहो प्रणामाय कृतं समुग्रमः

प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।

यद्भोक्पालैस्तदनुग्रहोऽपरं—

रत्नन्धपूर्वोपसदे सुरेपितः ॥

[वि० ५०]

तत्तेऽनुकम्पां सुसमीक्षमाणो—

भञ्जान एवात्मकृत विपाकम् ।

अहो बतैषां किमकारि शोभनं—

प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।

यैर्जन्म लब्धं नृपु भारताजिरे

मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥

[श्री० भा० ५ स्क० १९ अ०]

याः सम्पर्यचरन् प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ।

जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वार्यते तपः ॥

[वि० ३०]

वैदिकस्तात्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ।

त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २७ अ०]

एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतात्रिकैः ।

अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥

[श्री० भा० ११ स्क० २७ अ०]

यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय

द्वार्द्धुरैरपि विधाय सतीं सपर्याम् ।

अप्युत्तमां गतिमसौ भजते त्रिलोकीं—

दाम्भानविक्रवमनाः कथमार्त्तिमृच्छेत् ॥

[वि० ३०]

अहो मणामाय कृतः समुद्यमः

प्रपन्नमक्तार्थविधौ समाहितः ।

यद्भोकपालैस्तदनुग्रहोऽपरै—

रत्नव्यपूर्वोपसदे सुरेर्षितः ॥

[वि० ३०]

तत्तेऽनुकम्पां मुसमीक्षमाणो—

भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ।

कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र कापीश्वरेच्छया ।

मद्गलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥

[श्री० भा० १० स्क० ४७ अ०]

इयं पञ्चमी भूमिका भक्तेः स्वरूपम्, एतस्या एव परिपाक-
विशेषादन्याः षड् भूमिकाः फलभूताः ।

स्वरूपाधिगतिस्ततः । प्रत्यगात्मस्वरूपस्य स्थूलसूक्ष्मदेह-
द्वयातिरिक्तत्वेन साक्षात्कारः षष्ठी भूमिका । अन्यथा देहेन्द्रिया-
दिविक्षेपेण जाताया अपि स्तेरनिर्वाहात् । तदुक्तम्—

ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् ।

यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥

स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ।

यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥

गुणैर्विचित्राः सृजतीं स्वरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ।

विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥

[वि० पु०]

एवं पराभिधानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।

कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥

तदस्य संसृतिर्वन्धः पारतत्रयश्च तत्कृतम् ।

भवत्यकर्तरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥

[श्री० भा० ३ स्क० २६ अ०]

तथा—

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।

अविक्रियः स्वहृद्देतुव्यापकोऽसङ्गश्च नादृतः ॥

कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र कापीश्वरेच्छया ।
मद्गलाचरितैर्दाने रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥

[श्री० भा० १० स्क० ४७ अ०]

इयं पञ्चमी भूमिका भक्तेः स्वरूपम्, एतस्या एव परिपाक
विशेषादन्याः षड् भूमिकाः फलभूताः ।

स्वरूपाधिगतिस्ततः । प्रत्यगात्मस्वरूपस्य स्थूलसूक्ष्मदेह
द्वयातिरिक्तत्वेन साक्षात्कारः षष्ठी भूमिः । अन्यथा देहेन्द्रिया
दिविच्छेपेण जाताया अपि स्तेरनिर्वाहात् । तदुक्तम्—

ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् ।

यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥

स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ।

यदृच्छयैवोपगतामभ्यपश्यत लीलया ॥

गुणैर्विचित्राः सृजती स्वरूपा, प्रकृतिं प्रजाः ।

विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥

[वि० पु०]

एवं पराभिधानेन कर्तृत्वं प्रकृते, पुमान् ।

कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥

तदस्य संसृतिर्वन्धः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् ।

भवत्यकर्तरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥

[श्री० भा० ३ स्क० २६ अ०]

तथा—

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।

अविक्रियः स्वहृद्देतुर्व्यापकोऽसङ्गश्च नागतः ॥

नदति क चिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क चित् ।
 क चित् तद्भावनायुक्तस्त्वन्मयोऽनुचकार ह ॥
 क चिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः ।
 अस्पन्दमणयानन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥
 स उत्तमश्लोकपदारविन्दयो-
 निपेवयाऽकिञ्चनसद्गलब्धया ।
 तन्वन् परां निर्वृतिमात्मनो मुहु-
 र्दुःसद्गदीनस्य मनःशमं व्यधात् ॥

[श्री० भा० ७ स्क० ४ म०]

तथा—

एवं निर्जितपङ्कजैः क्रियते भक्तिरीश्वरे ।
 वासुदेवे भगवति यया संलभ्यते रतिः ॥
 निशम्य कर्माणि गुणाननुज्यान्
 वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
 यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं—
 प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥
 यदा ग्रहग्रस्त इव क चिद्धस-
 त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।
 मुहुः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते !
 नारायणेत्यात्मगतिर्गतत्रयः ॥
 तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धन-
 स्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ।
 निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा
 भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोऽक्षजम् ॥
 अधोऽक्षजालम्बमिहाशुभात्मनः
 शरीरिणः संसृतिचक्रशासनम् ।

नदति क चिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क चित् ।
 क चित् तद्भावनायुक्तस्त्वन्मयोऽनुवकार इ ॥
 क चिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्गनिर्वृतः ।
 अस्पन्दमणयानन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥
 स उत्तमश्लोत्पदारविन्दयो-
 निषेवयाऽकिञ्चनसद्गलन्धया ।
 तन्यन् परां निर्वृतिमात्मनो मुहु-
 दुःसद्गदीनस्य मनःशमं व्यधात् ॥

तथा—

[श्री० भा० ७ स्क० ४ अ०]

एव निजितपङ्कजः क्रियते भक्तिरीश्वरे ।
 वासुदेवे भगवति यया संलभ्यते रतिः ॥
 निशम्य कर्माणि गुणानवुल्यान्
 वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
 यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं—
 प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥
 यदा ग्रहग्रस्त इव क चिद्धस
 त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।
 मुहुः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते !
 नारायणेत्यात्मगतिर्गतत्रयः ॥
 तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धन
 स्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ।
 निर्द्वन्द्वीजानुशयो महीयसा
 भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोऽक्षजम् ॥
 अधोऽक्षजालम्बमिहाशुभात्मनः
 शरीरिणः ससृतिचक्रशातनम् ।

यज्ञेशाच्युत ! गोविन्द ! माधवानन्त ! केशव !
 कृष्ण ! विष्णो ! हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम् ॥
 नान्यज्जगाद् मैत्रेय ! किञ्चित् स्वमान्तरेष्वपि ।
 एतत्परं तदर्थञ्च विना नान्यदचिन्तयत् ॥
 समित्पुष्पकुशादानं चक्रे देवक्रियाकृते ।
 नान्यानि चक्रे कर्माणि निःसङ्गो योगतापसः ॥
 [वि० ३०]

पृथिवीपतिर्भरतः । श्रीभागवते च—
 अम्बरीषो महाभागः सप्तद्वीपवर्ती महीम् ।
 अव्ययाञ्च श्रियं लब्ध्वा विभवञ्चातुलं भुवि ॥
 मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत् स्वप्नसंस्तुतम् ।
 विद्वान् विभवनिर्वाणं तमो विशति यत् पुमान् ॥
 वामुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ।
 प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्टवत्समृत् ॥
 स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो-
 र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
 करौ हरेर्मन्दिरमार्ज्जनादिषु
 श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥
 मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ
 तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् ।
 घ्राणञ्च तत्पादसरोजसौरभे
 श्रीमत्तुलस्या रसनां तदपिते ॥
 पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे
 शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।
 कामञ्च दास्ये न तु कामकाम्यया
 यदुत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥

यज्ञेशाच्युत ! गोविन्द ! माधवानन्त ! केशव !
 कृष्ण ! विष्णो ! हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम् ॥
 नान्यज्जगाद् मैत्रेय ! किञ्चित् स्वमान्तरेष्वपि ।
 एतत्परं तदर्थञ्च विना नान्यदचिन्तयत् ॥
 समित्पुष्पकुशादानं चक्रे देवक्रियाकृते ।
 नान्यानि चक्रे कर्माणि निःसङ्गो योगतापसः ॥
 [वि० पु०]

पृथिवीपतिर्भरतः । श्रीभागवते च—
 अम्बरीषो महाभागः सप्तद्वीपवर्ती महीम् ।
 अव्ययाञ्च श्रियं लब्ध्वा विभवञ्चातुलं भुवि ॥
 मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत् स्वप्नसंस्तुतम् ।
 विद्वान् विभक्तनिर्वाणं तमो विशति यत् पुमान् ॥
 वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ।
 प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्टवत्स्मृतम् ॥
 स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो-
 र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
 करौ हरेर्मन्दिरमार्ज्जनादिषु
 श्रुतिं चकाराच्युतसत्कयोदये ॥
 मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ
 तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् ।
 घ्राणञ्च तत्पादसरोजसौरभे
 श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥
 पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे
 शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।
 कामञ्च दास्ये न तु कामकाम्यया
 यदुत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥

यथा वा—

वयन्त्वह महायोगिन् ! भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु ।
तद्दार्त्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० ६ अ०]

तयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः ।
उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेम हि ॥

[श्री० भा० ११ स्क० ६ अ०]

एवमन्यदप्यूहनीयम् । भगवद्धर्मनिष्ठा प्रयत्नपूर्विका-
साधनं, स्वतःसिद्धा तु भगवद्धर्मनिष्ठा भवति फलभूता नवमी
भूमिका । स्वस्मिस्तद्गुणशालिता, यथा—

अथो विभूतिं मम मायया चिता-
मैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ।
श्रियं मागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रां—
परस्य मे तेऽश्रुवते तु लोके ॥

[श्री० भा० ३ स्क० २५ अ०]

न कर्हि चिन्मत्पराः शान्तरूपे
नद्वृत्तयन्ति नो मेऽनिमिषो लेढि हेतिः ।
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च
सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥

[श्री० भा० ३ स्क० २५ अ०]

एवमविनश्वरभगवत्तुल्यगुणाविर्भावो भवति दशमी भूमिका ।
प्रेम्णोऽथ परमा काष्ठा प्राणपरित्यागावधिविरहासहि-
ष्णुतारूपा, यथा—

गोपीनां परमानन्द आसीद्वोचिन्ददर्शने ।
क्षणं युगशतमिव यासां येन विना भवत् ॥ ।

[श्री० भा० १० स्क० १९ अ०]

यथा वा—

वयन्त्विह महायोगिन् ! भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु ।
तद्वार्त्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥

[श्री० भा० ११ स्क० ६ अ०]

तयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः ।
उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव माया जयेम हि ॥

[श्री० भा० ११ स्क० ६ अ०]

एवमन्यदप्यूहनीयम् । भगवद्धर्मनिष्ठा प्रयत्नपूर्विका
साधनं, स्वतःसिद्धा तु भगवद्धर्मनिष्ठा भवति फलभूता नवमी
भूमिका । स्वस्मिस्तद्गुणशालिता, यथा—

अथो विभूतिं मम मायया चिता
मैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ।
श्रिय मागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रा—
परस्य मे तेऽश्रुवते तु लोके ॥

[श्री० भा० ३ स्क० २५ अ०]

न कहि चिन्मत्पराः शान्तरूपे
नङ्क्षयन्ति नो मेऽनिमिषो लेढि हेति ।
येषामह प्रिय आत्मा सुतश्च
सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥

[श्री० भा० ३ स्क० २५ अ०]

एवमविनश्वरभगवत्तुल्यगुणाविर्भावो भवति दशमी भूमिका ।
प्रेम्णोऽथ परमा काष्ठा प्राणपरित्यागावधिविरहासहि-
ष्णुतारूपा, यथा—

गोपीना परमानन्द आसीद्वोविन्ददर्शने ।
क्षण युगशतमिव यासां येन विना भवत् ॥ ।

[श्री० भा० १० स्क० १९ अ०]

अथ श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितभक्तिरसायनस्य

प्रेमप्रपासद्वितो-

भक्तिविशेषप्रतिपादको-

द्वितीयोऽङ्कासः ।

श्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम् ।

सच्चित्सौख्यात्मदेहे प्रकृतिगुणकणेनाप्यसंसृष्टरूपे
शक्तित्रैविध्ययुक्तेऽनुपधिनिजकृपामात्रतो जीवलभ्ये ॥
दास्तावदे जनन्या प्रणयरशनया गोपसीमन्तिनीभिः
कृष्णे चैतन्यदेवे निरवधिरमलप्रीतिरस्माकमास्ताम् ॥ १ ॥
यः श्रीवृन्दाविपिनवसतिं श्रीलगोपालभट्टं—
शालिग्रामात्मकदिततनुर्भक्तजीवातुरूपः ॥
श्रीमद्राधारमखवयुयाऽऽश्वास्य विभ्राजमानोऽ—
द्याप्यस्त्येवाखिलनतजनाभीष्टपूर्तिं विधातुम् ॥ २ ॥
श्रीमदानन्दतीर्थादितत्त्वारामान्तिमान् गुरुन् ॥
श्रीमद्विद्यागुरुन् सर्वान् साञ्जलि प्रणमाम्यहम् ॥ ३ ॥
यतिकुञ्जरमधुसूदनसरस्वतीवैदुषीसिद्धे ॥
भगवद्भक्तिरसायनभक्तिरसायननिबन्धेऽस्मिन् ॥ ४ ॥
उल्लासत्रयशालिन्याद्येऽस्मिन् मूलकृटीका ॥
शिष्टद्वये विटीकेऽपेक्षितटीके चिकीर्ष्यते टीका ॥ ५ ॥
निजेयोग्यायोग्यत्वे न कृता चिन्ता मयोत्कृष्टद्वयेन ॥
भक्तिरसायनसेवनमाश्रयितुं तापतप्तन ॥ ६ ॥

अथ श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितभक्तिरसायनस्य

प्रेमप्रपासहितो-

भक्तिविशेषप्रतिपादको-

द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम् ।

सच्चित्सौख्यात्मदेहे प्रकृतिगुणकणेनाप्यसंसृष्टरूपे
शक्तित्रैविध्ययुक्तेऽनुपधिनिजकृपामात्रतो जीवलभ्ये ॥
दास्तावद्धे जनन्या प्रणयरशनया गोपसीमन्तिनीभिः
कृष्णे चैतन्यदेवे निरवधिरमलप्रीतिरस्माकमास्ताम् ॥ १ ॥
यः श्रीवृन्दाविषिनवसतिं श्रीलगोपालभट्टं—
शालिग्रामात्मकटिततनुर्भक्तजीवातुरूपः ॥
श्रीमद्राधारमणवपुषाऽऽश्वास्य विभ्राजमानोऽ—
द्याप्यस्त्येवाखिलनतजनाभीष्टपूर्तिं विधातुम् ॥ २ ॥
श्रीमदानन्दतीर्थादितत्त्वारामान्तिमान् गुरुन् ॥
श्रीमद्विद्यागुरुन् सर्वान् साञ्जलि प्रणमाम्यहम् ॥ ३ ॥
यतिकुञ्जरमधुसूदनसरस्वतीवैदुषीसिद्धे ॥
भगवद्भक्तिरसायनभक्तिरसायननिबन्धेऽस्मिन् ॥ ४ ॥
लङ्कासत्रयशालिन्पात्रेऽस्मिन् मूलकृटीका ॥
शिष्टद्वये विटीकेऽपेक्षितटीके चिकीर्ष्यते टीका ॥ ५ ॥
निजेयोग्यायोग्यत्वे न कृता चिन्ता मयोत्कहृदयेन ॥
भक्तिरसायनसेवनमाश्रयितुं तापतप्तन ॥ ६ ॥

तापकाश्चित्तजनुनः.....”

इत्यादिनोक्तैः कामादिभिश्चित्ते द्रुतिं नीयमाने;

“द्रुते चित्ते विनित्तितः, स्वाकारो यस्तु वस्तुने”—

त्याद्युक्तरीत्या प्रविष्टा या भगवदाकारता स्थिरेत्यनेनोक्ता
कारतायाः स्थायित्वं द्योतितं; यथा तत्रैव—

“स्थायिभावगिराऽतोऽसौ वस्त्वाकारोऽभिधीयते”

इत्युक्तेः, सा भक्तिरिति कथिता

“द्रुतस्य भगवद्धर्माद्वारावाहिकतां गता ।

सर्वेणे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते”

इति प्रतिपादितदिशा; अधुना=द्वितीयोल्लासे, विशेषः=

भक्तिसामान्यस्यावान्तरभेदः प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातविशेषस्य सकारणकतां दर्शयति—चित्तद्रुतेरिति ।

चित्तद्रुतेः कारणानां भेदाद् भक्तिस्तु भिद्यते ॥

तान्युक्तानि तु संक्षेपाद् व्याख्यायन्तेऽधुना स्फुटम् ॥

चित्तस्य मनसो द्रुतेर्द्रवीभावस्य अदिम्न इति यावत् कार
णानाम्=उत्पादकानां भेदाद्=वैलक्षण्याद्, भक्तिरपि; तुरप्यर्थः;
भिद्यते=पृथक्प्रकारा भवति, तानि=कारणानि संक्षेपादेव, उद्देश-
मानेणैव तुरेवार्थः, संक्षेपश्च तदीयलक्षणाद्यनुक्तिरूपः, उक्तानि=
प्रथमोल्लासे कामक्रोधेत्यादिकारिकयेति शेषः, तान्येवात्रोल्लासे
लक्षणनिर्वचनादिना विशदीक्रियन्त इति तुरीयचरणार्थः ॥२॥

सत्तिष्ठोक्तान् चित्तद्रावकान् विवरीतुं प्रथममुद्देशक्रमेण
स्वरूपलक्षणभेदैः कामं विवृणोति—काम इति ।

कामः शरीरसंवन्धविशेषः स्पृहयालुता ॥

संनिधानासंनिधानभेदेन स भवेद् द्विधा ॥३॥

तापकाश्चित्तजतुनः .. .”

इत्यादिनोक्तैः। कामादिभिश्चित्ते द्रुतिं नीयमाने;
“द्रुते चित्ते विनित्तितः, स्वाकारो यस्तु वस्तुने”—

त्याद्युक्तरीत्या प्रविष्टा या भगवदाकारता स्थिरेत्यनेनोक्त
कारतायाः स्थायित्वं द्योतितं; यथा तत्रैव—

“स्थायिभावगिराऽतोऽसौ वस्त्वाकारोऽभिधीयते”

इत्युक्तेः, सा भक्तिरिति कथिता

“द्रुतस्य भगवद्धर्माद्वारावाहिकतां गता ।

सर्वेण मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते”

इति प्रतिपादितदिशा; अधुना=द्वितीयोल्लासे, विशेषः=
भक्तिसामान्यस्यावान्तरभेदः प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातविशेषस्य सकारणकतां दर्शयति—चित्तद्रुतेरिति ।

चित्तद्रुतेः कारणानां भेदाद् भक्तिस्तु भिद्यते ॥

तान्युक्तानि तु संचेपाद् व्याख्यायन्तेऽधुना स्फुटम् ॥

चित्तस्य मनसो द्रुतेर्द्रवीभावस्य अदिम्न इति यावत् कार
णानाम्=उत्पादकानां भेदाद्=वैलक्षण्याद्, भक्तिरपि; तुरप्यर्थः,
भिद्यते=पृथक्प्रकारा भवति, तानि=कारणानि संचेपादेव, उद्देश-
मानेणैव तुरेवार्थः, संचेपश्च तदीयलक्षणाद्यनुक्तिरूपः, उक्तानि=
प्रथमोल्लासे कामक्रोधेत्यादिकारिकयेति शेषः, तान्येवात्रोल्लासे
लक्षणनिर्वचनादिना विशदीक्रियन्त इति तुरीयचरणार्थः ॥२॥

सत्तिष्योक्तान् चित्तद्रावकान् विवरीतुं प्रथममुद्देशक्रमेण
स्वरूपलक्षणभेदः कामं विवृणोति—काम इति ।

कामः शरीरसंबन्धविशेषः स्पृहयालुता ॥

संनिधानासंनिधानभेदेन स भवेद् द्विधा ॥३॥

नन्दघनात्मकतया रसत्वेनाविर्भावः प्रतिपिपादयिषितस्तथैवोक्तं-
च मूलकृता—

“भगवान् परमानन्दस्वरूपः स्वयमेव हि ॥

मनोगतस्तदाकाररसतामेति पुष्कलम्” इत्यादिना

तथाऽपि यावद्रसस्वरूपतयाऽऽविर्भावरूपफलोपधायकता
पूर्णतमत्वप्रकाशनेन विशिष्टधर्मिणि श्रीकृष्णाख्य एवेति रहस्य-
मार्मिकप्रवरो मूलकारः श्रीकृष्णनामैवोद्दिष्टवान्, युक्तं चैतत्
पादविभूर्तो नित्यप्रकटलीलायां शान्तदास्यसख्यवात्सल्यमाधु-
र्यान्तमुख्यभक्तिरसनिर्यासरूपता यादृशविशिष्टप्रकारैरभिष्य-
ञ्जिता भगवता तादृशविशिष्टप्रकारैरेवोपासकैरास्वादनीयताप्र-
हति सर्वथोपास्ये नापरथेति, ध्वनितश्चायमर्थो—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तौस्तथैव भजाम्यहम्—

त्यादिना, पराक्रान्तं चात्र मूरिभिर्भक्त्याचार्यैरन्यत्र
भूरीति तत् एवावधारणीयं नेह विस्तरभिया तत्प्रतायते ।

अत्र यद्यपि ग्रन्थान्तरेषु रसशास्त्रनिबन्धकैर्बहुभिर्व्यक्ति-
भजमानस्यैव रसविशेषस्य संयोगवियोगविशेषाद्युक्तौ; तन्मूल-
चाचार्यभरतमहर्षेः “तस्य द्वे अधिष्ठाने संभोगो विप्रलम्भश्चे”-
ति चूर्णकं प्रतिभाति; तथाऽपि प्रकृते मूलकारः संभोगविप्रयो-
गाख्येत्यनेन रतिं व्यशिषदित्यत्र प्रमाणं सिद्धमेव यथा भृङ्गार-
रसस्थायिताऽवच्छेदकतया रतिलसामान्यसिद्धिस्तथा विप्रलम्भा-
दिस्थायिताऽवच्छेदकतया तद्विशेषात्मकस्य रतिगतवैलक्षण्य-
स्यापि सिद्धिं को नाम वारयितुमीष्टे, ध्वन्यते स्म चैषा पद्धतिरा-
चार्यभरतमहर्षिप्रणीताद् “दृश्यते हि भावेभ्यो रसानामभिनिर्दृ-
तिरि”त्यादिमूत्रतः, तस्मात्साधुरेव रतेरपि तादृशविशेषणी-
कृतिर्मूलकृत इति सर्वमनवद्यम् । एतयोरुदाहरणं क्रमेण यथा—

नन्दघनात्मकतया रसत्वेनाविर्भावः प्रतिपिपादयिषितस्तथैवोक्तं च मूलकृता—

“भगवान् परमानन्दस्वरूपः स्वयमेव हि ॥

मनोगतस्तदाकाररसतामेति पुष्कलम्” इत्यादिना

तथाऽपि यावद्रसस्वरूपतयाऽऽविर्भावरूपफलोपधायकता पूर्णतमत्वप्रकाशनेन विशिष्टधर्मिणि श्रीकृष्णाख्य एवेति रहस्य-
मार्मिकप्रवरो मूलकारः श्रीकृष्णनामैवोद्दिष्टवान्, युक्तं चैतत्
पादविभूतौ नित्यप्रकटलीलायां शान्तदास्यसख्यवात्सल्यमाधु-
र्यान्तमुख्यभक्तिरसनिर्यासरूपता यादृशविशिष्टप्रकारैरभिव्य-
ञ्जिता भगवता तादृशविशिष्टप्रकारैरेवोपासकैरास्वादनीयताम-
र्हति सर्वथोपास्ये नापरथेति, ध्वनितश्चायमर्थो—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते ताँस्तथैव भजाम्यहम्—

त्यादिना, पराक्रान्तं चात्र सूरिभिर्भक्त्याचार्यैरन्यत्र भूरीति तत् एवावधारणीयं नेह विस्तरभिया तत्प्रतायते ।

अत्र यद्यपि ग्रन्थान्तरेषु रसशास्त्रनिबन्धकैर्बहुभिव्यक्ति-
भजमानस्यैव रसविशेषस्य संयोगवियोगविशेषाद्युक्तौ; तन्मूलं-
चाचार्यभरतमहर्षेः “तस्य द्वे अधिष्ठाने संभोगो विप्रलम्भश्चे”-
ति चूर्णकं प्रतिभाति; तथाऽपि प्रकृते मूलकारः संभोगविप्रयो-
गाख्येत्यनेन रतिं व्यशिषदित्यत्र प्रमाणं त्विदमेव यथा शृङ्गार-
रसस्थायिताऽवच्छेदकतया रतित्वसामान्यसिद्धिस्तथा विप्रलम्भा-
दिस्थायिताऽवच्छेदकतया तद्विशेषात्मकस्य रतिगतवैलक्षण्य-
स्यापि सिद्धिं को नाम वारयितुमीष्टे, ध्वन्यते स्म चैषा पद्धतिरा-
चार्यभरतमहर्षिप्रणीताद् “दृश्यते हि भावेभ्यो रसानामभिनिर्दृ-
तिरिति”त्यादिमूत्रतः, तस्मात्साधुरेव रतेरपि तादृशविशेषणी-
कृतिर्मूलकृत इति सर्वमनवद्यम् । एतयोरुदाहरणे क्रमेण यथा—

नाशार्थकता लभ्यते, तदेवोक्तम्—“उपद्रावकनाशार्थमि”ति,
कदा चिच्च चित्तमीतयेऽपि तद्व्याकुलत्वं पर्यवस्यति, अत उक्तं—
तत्प्रीत्यर्थं चेति, उपपत्तिश्चैतदीयाऽनन्तरकारिकाविवरणे व्यक्ती-
भाविनी ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तं द्वैविध्यं विशदयति—तत्रेति ।

तत्राद्यं द्वेप एव स्याद् द्वितीयं रतिशब्दभाक् ॥

उपरिष्ठात्तदुभयं मया स्पष्टीकरिष्यते ॥ ७ ॥

तत्र=तयोरुपद्रावकनाशार्थकतया तत्प्रीत्यर्थकतया च द्विवि-
धयोर्व्याकुललयोः, प्रथमं व्याकुलत्वं द्वेप उच्यते, द्वितीयं च
रतिविशेषः, या रतिर्मानाख्यविप्रलम्भतां भजते, तत्र यद्यपि
रतिरेव स्थायिभावः; तथाऽपि किञ्चिद्विप्रियदर्शनश्रवणादिप्रयु-
क्तेर्प्याकपायितत्वं विप्रलम्भविशेषताप्रयोजकतासमर्पकाभ्यामन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां वैशिष्ट्यं प्रत्याग्यमानं दुरपन्धवमिति रसमार्मि-
का विदाङ्कुर्वन्तु, उपरिष्ठाद=“ईर्ष्याजभयजौ द्वेपौ” “कामजे द्वे
रती” इति वक्ष्यमाणाभ्यां कारिकाभ्याम्, उभयं=द्वेपरतिद्वयं-
मया=कारिकारूपमूलकृता, स्पष्टीकरिष्यते विवरिष्यते ।

द्वेपे प्रत्युदाहरणं यथा—

इत्थं निशम्य दमघोषमुतः स्वपीठा-

दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।

उत्तिष्ठत्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी

संश्रावयन्भगवते परुषाण्यभीतः ॥

अत्र श्रीभगवद्विषयकेर्ष्या प्रदीप्तचेतसः शिशुपालस्य द्वेपः ।

[श्री० भा० स्क० १० अ० ७४]

प्रीतिप्रयोजकेर्ष्यायामुदाहरणं यथा—

राधामञ्जुलमन्दिरादुपगतश्चन्द्रावलीमूचिवान्

नाशार्थकता लभ्यते, तदेवोक्तम्—“उपद्रावकनाशार्थमि”ति,
कदा चिच्च विरामीतयेऽपि तद्व्याकुलत्वं पर्यवस्यति, अत उक्तं—
तत्प्रीत्यर्थं चेति, उपपत्तिश्चैतदीयाऽनन्तरकारिकाविवरणे व्यक्ती
भाविनी ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तं द्वैविध्यं विशदयति—तत्रेति ।

तत्राद्यं द्वेप एव स्याद् द्वितीयं रतिशब्दभाक् ॥

उपरिष्ठात्तदुभयं मया स्पष्टीकरिष्यते ॥ ७ ॥

तत्र=तयोरुपद्रावकनाशार्थकतया तत्प्रीत्यर्थकतया च द्विवि
धयोर्व्याकुलत्वयोः, प्रथमं व्याकुलत्वं द्वेप उच्यते, द्वितीयं च
रतिविशेषः, या रतिर्मानाख्यविप्रलम्भतां भजते, तत्र यद्यपि
रतिरेव स्थायिभावः; तथाऽपि किञ्चिद्विप्रियदर्शनश्रवणादिप्रयु
क्तेर्ष्याकपायितत्वं विप्रलम्भविशेषताप्रयोजकतासमर्पकाभ्यामन्व
यव्यतिरेकाभ्यां वैशिष्ट्यं प्रत्याप्यमानं दुरपन्धवमिति रसमार्मि
का विदाङ्कुर्वन्तु, उपरिष्ठाद=“ईर्ष्याजभयजौ द्वेपौ” “कामजे द्वे
रती” इति वक्ष्यमाणाभ्या कारिकाभ्याम्, उभयं=द्वेपरतिद्वयं—
मया=कारिकारूपमूलकृता, स्पष्टीकरिष्यते विवरिष्यते ।

द्वेपे प्रत्युदाहरणं यथा—

इत्थं निशम्य दमघोषमृतः स्वपीठा—

दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।

उत्तिष्ठ्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षां

संश्रावयन्भगवते परुषाण्यभीतः ॥

अत्र श्रीभगवद्विषयकेर्ष्या प्रदीप्तचेतसः शिशुपालस्य द्वेपः ।

[श्री० भा० स्क० १० अ० ७४]

प्रीतिप्रयोजकेर्ष्यायामुदाहरणं यथा—

राधामञ्जुलमन्दिरादुपगतश्चन्द्रावलीमूचिवान्

स्नेहः पुत्रादिविषयः पाल्यपालकलक्षणः ।

सेव्यसेवकभावोऽन्यः सोऽप्युक्तस्त्रिविधो बुधैः ॥६॥

सोऽपि=सेव्यसेवकभावरूपोऽपि, त्रिविधत्वमव्यवहितोत्तर-
कारिकया वक्ष्यते, स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

द्वितीयप्रकारकस्नेहस्योक्तं त्रैविध्यं पदार्थेन विभज्य स्नेहं—
विवृणोति सार्धपद्येन—भगवेति ।

भगवद्दास्यसख्याभ्यां मिश्रितं चापरं जगुः ॥

या कृष्णाकारता चित्ते तज्जन्यद्रुतिशालिनि ॥१०॥

पाल्यपालकभावेन सा वत्सलरतिर्भवेत् ॥

सेव्यसेवकभावेन प्रेयोरतिरितीर्यते ॥११॥

भगवन्निरूपितं दास्यं तत्संपर्किं सख्यं चेति द्वे, एनयो-
र्मिश्रणे चैकमित्थं त्रिधा सेव्यसेवकभावमूचुः प्राचीना रसशास्त्रा-
चार्याः, अत्र यद्यपि मूलकृतोक्ते सेव्यसेवकभावे त्रैविध्यप्रयो-
जकं किमपि नास्ति तथाऽपि रसज्ञेष्वभियुक्ततमैः प्रीतिस्थायिको-
दास्यरसः विश्रम्भस्थायिकः सख्यापरनामकः प्रेयान् रस इत्थं—
दास्यसख्यरसद्वयी व्यवस्थापि सैवेहोपादेया परमतमप्रतिपिद्ध-
मनुमतमिति न्यायेन समानतन्त्रसिद्धान्तरीत्या चेति प्रभुताज्ञा-
ननिबन्धनसादरचाञ्चल्यात्मकसंभ्रमस्थायिकत्वेन, मुक्तसंभ्रम-
गाढविश्वासप्राणविश्रम्भस्थायिकत्वेन च दास्यसख्ययोर्भेद-
इति बोध्यम् । एवं चोक्तसंभ्रमविश्रम्भमयुक्तद्रवशालितायां-
चित्ते क्रमेण निविष्टा श्रीकृष्णाकारता संभ्रमरतिः विश्रम्भरति-
श्चोच्यते, पाल्यपालकरूपे स्नेहे सति द्रुतचित्ते तदाकारता
वात्सल्यरतिर्भवति, सेव्यसेवकभावेन द्रुतचित्ते तदाकारता प्रेया

स्नेहः पुत्रादिविषयः पाल्यपालकलक्षणः ।
 सेव्यसेवकभावोऽन्यः सोऽप्युक्तस्त्रिविधो बुधैः ॥६॥

सोऽपि=सेव्यसेवकभावरूपोऽपि, त्रिविधत्वमव्यवहितोत्तर-
 कारिकया वक्ष्यते, स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

द्वितीयप्रकारकस्नेहस्योक्तं त्रैविध्यं पदार्थेन विभज्य स्नेहं—
 विवृणोति सार्धपद्येन—भगवेति ।

भगवद्दास्यसख्याभ्यां मिश्रितं चापरं जगुः ॥
 या कृष्णाकारता चित्ते तज्जन्यद्रुतिशालिनि ॥१०॥
 पाल्यपालकभावेन सा वत्सलरतिर्भवेत् ॥
 सेव्यसेवकभावेन प्रेयोरतिरितीर्यते ॥११॥

भगवन्निरूपितं दास्यं तत्संपर्किं सख्यं चेति द्वे, एनयो-
 मिश्रणे चैकमित्यं त्रिधा सेव्यसेवकभावमूचुः प्राचीना रसशास्त्रा-
 चार्याः, अत्र यद्यपि मूलकृतोक्ते सेव्यसेवकभावे त्रैविध्यप्रयो-
 जकं किमपि नास्ति तथाऽपि रसज्ञेष्वभियुक्ततमैः प्रीतिस्थायिको-
 दास्यरसः विश्रम्भस्थायिकः सख्यापरनामकः प्रेयान् रस इत्यं—
 दास्यसख्यरसद्वयी व्यवस्थापि सैवेहोपादेया परमतमप्रतिपिद्ध-
 मनुमतमिति न्यायेन समानतन्त्रसिद्धान्तरीत्या चेति प्रभुताज्ञा-
 ननिबन्धनसादरचाञ्चल्यात्मकसंभ्रमस्थायिकत्वेन, मुक्तसंभ्रम-
 गादविश्वासप्राणविश्रम्भस्थायिकत्वेन च दास्यसख्ययोर्भेद-
 इति बोध्यम् । एवं चोक्तसंभ्रमविश्रम्भमयुक्तद्रवशालितायां-
 चित्ते क्रमेण निविष्टा श्रीकृष्णाकारता संभ्रमरतिः विश्रम्भरति-
 श्चोच्येते, पाल्यपालकरूपे स्नेहे सति द्रुतचित्ते तदाकारता
 वात्सल्यरतिर्भवति, सेव्यसेवकभावेन द्रुतचित्ते तदाकारता प्रेया

पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वम् ।
 यावत् क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबन्धः ॥
 एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते अविद्ययाऽऽत्मन्युपधीयमाने ।
 प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते द्वेहयोगेन तावद् ॥
 इत्यादिना ॥१३॥

[श्री० भा० स्क० ५, अ० ५]
 हर्षस्य द्वितीयं प्रकारं दर्शयति—ब्रीडेति ।

ब्रीडाविकृतवाग्बेषचेष्टाऽऽदिजनितोऽपरः ॥
 तज्जन्यायां द्रुतौ चेतोविकासो हास उच्यते ॥१४॥

लज्जया विरूपैर्वाग्बेषचेष्टाऽऽदिभिरुत्पादितो द्वितीयविधो-
 हर्षः, चित्तस्यैतज्जन्ये द्रवे यो विकासो विस्तारः स हासः ॥१४॥
 तस्यैव तृतीयं तं निरूपयति—लोकोत्तरेति ।

लोकोत्तरचमत्कारिवस्तुदर्शनजः परः ॥
 तज्जन्यायां द्रुतौ चेतो विकासो विस्मयो मतः ॥१५॥

लोकोत्तरस्य=अस्वाभाविकस्य, चमत्कारिणः=सुखविशेष-
 जनकस्य वस्तुनो, दर्शनाद्=ज्ञानाद्, अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्यपरः
 श्रवणादपि तादृशस्य तदुत्पत्तेः, जातो हर्षस्तृतीयभेदः, तेन
 जनितायां द्रुतौ चित्तस्य यो विकास उल्लासः स विस्मयः ॥१५॥

तदीयं तुरीयं प्रकारं कथयति—युद्धेति ।

युद्धादितापजनितो वीराणां जायते परः ॥
 जितचित्तस्य विस्तारो द्रुतस्योत्साह उच्यते ॥१६॥

युद्धादितो यस्तावः प्रज्वलनं ततो जनितो वीराणां शूरा-
 णां हर्षः परश्चतुर्थः, वीरेषु योधिप्रतियोधिनोः कतरीयोऽयमत-

पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वम् ।
 यावत् क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबन्धः ॥
 एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते अविद्ययाऽऽत्मन्युपधीयमाने ।
 प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते द्वेहयोगेन तावद् ॥
 इत्यादिना ॥१३॥

[आ० भा० स्क० ५ अ० ५]

हर्षस्य द्वितीयं प्रकारं दर्शयति—ब्रीडेति ।

ब्रीडाविकृतवाग्देवपचेष्टाऽऽदिजनितोऽपरः ॥

तज्जन्यायां द्रुतौ चेतोविकासो हास उच्यते ॥१४॥

लज्जया विरूपैर्वाग्देवपचेष्टाऽऽदिभिरुत्पादितो द्वितीयविधो
 हर्षः, चित्तस्यैतज्जन्ये द्रवे यो विकासो विस्तारः स हासः ॥१४॥
 तस्यैव तृतीयं त निरूपयति—लोकोत्तरेति ।

लोकोत्तरचमत्कारिवस्तुदर्शनजः परः ॥

तज्जन्यायां द्रुतौ चेतो विकासो विस्मयो मतः ॥१५॥

लोकोत्तरस्य=अस्वाभाविकस्य, चमत्कारिणः=सुखविशेष
 जनकस्य वस्तुनो, दर्शनाद्=ज्ञानाद्, अत्र दृशिज्ञानसामान्यपर-
 श्रवणादपि तादृशस्य तदुत्पत्तेः, जातो हर्षस्तृतीयभेदः, तेन
 जनिताया द्रुतौ चित्तस्य यो विकास उल्लासः स विस्मयः ॥१५॥

तदीयं तुरीयं प्रकारं कथयति—युद्धेति ।

युद्धादितापजनितो वीराणां जायते परः ॥

जितचित्तस्य विस्तारो द्रुतस्योत्साह उच्यते ॥१६॥

युद्धादितो यस्तापः प्रज्वलनं ततो जनितो वीराणां शूरा-
 णां हर्षः परश्चतुर्थः, वीरेषु योधिप्रतियोधिनोः कतरीयोऽयमत

का सा शुद्धा घृणा बाह्योपाधिसंपर्काभावाद्, एषा तु विवेकै-
धुर्यप्रयुक्ता, एवं दया त्रिविधा भवति ॥ १६-२० ॥

प्रसङ्गप्राप्तान् उत्साहविशेषान् लक्षयन् पूर्वं दयोत्साहं निर्दि-
शति—या लिति ।

या तु शोच्यस्य रक्षार्थं प्रवृत्तिरनुकम्पया ॥

तया द्रुते तु मनसि दयोत्साहः स्मृतो बुधैः ॥ २१ ॥

शोच्यस्य=दयनीयस्य, रक्षार्थं=दुःखप्रहाणार्थम्, अनुक-
म्पया=कृपया, या प्रवृत्तिः=चेष्टा तया मनसि द्रुते दयोत्साह-
उदेति ॥ २१ ॥

दानोत्साहं लक्षयति—सर्वेति ।

सर्वस्वमपि दास्यामि प्रार्थयेति च यो महान् ॥

उद्यमो द्रुतचित्तस्य दानोत्साहः स उच्यते ॥ २२ ॥

हे अर्थिन् ! त्वं प्रार्थय=स्वाभीष्टं वस्तु यांचस्व, तुभ्यं सर्व-
स्वमपि दास्यामि, इत्याकारो यो महान् प्रशंसनीयः, उद्यमः=उत्सा-
हो दातुः स दानोत्साहः कथ्यते ॥ २२ ॥

धर्मोत्साहं लक्षयति—तथेति ।

तथा स्वधर्मरक्षार्थं या प्रवृत्तिः प्रयत्नतः ॥

तथा चित्तस्य विस्तारो धर्मोत्साहो द्रुतौ भवेद् ॥ २३ ॥

एवं स्वधर्मस्य रक्षार्थं=परिपालनाय, वास्तविकी या चेष्टा;
तया द्रुते चित्ते यः उत्साहो भवेत् स धर्मोत्साह उच्यते ॥ २३ ॥

चित्तद्रावकनिर्देशिकायां कारिकायामुक्तेनादिशब्देन ग्राह्य-
शमं लक्षयति—वशीति ।

वशीकाराख्यवैराग्यं यत् कामास्पृहताऽऽत्मकम् ॥

तेन द्रुतस्य चित्तस्य प्रकाशः शम उच्यते ॥ २४ ॥

का सा शुद्धा घृणा बाह्योपाधिसंपर्काभावाद्, एषा तु विवेकवै-
धुर्यप्रयुक्ता, एवं दया त्रिविधा भवति ॥ १६-२० ॥

प्रसन्नप्राप्तान् उत्साहविशेषान् लक्षयन् पूर्वं दयोत्साहं निर्दि-
शति—या तिति ।

या तु शोच्यस्य रक्षाऽर्थं प्रवृत्तिरनुकम्पया ॥

तया द्रुते तु मनसि दयोत्साहः स्मृतो बुधैः ॥ २१ ॥

शोच्यस्य=दयनीयस्य, रक्षाऽर्थं=दुःखप्रहारार्थम्, अनुक-
म्पया=कृपया, या प्रवृत्तिः=चेष्टा, तया मनसि द्रुते दयोत्साह-
उदेति ॥ २१ ॥

दानोत्साहं लक्षयति—सर्वेति ।

सर्वस्वमपि दास्यामि प्रार्थयेति च यो महान् ॥

उद्यमो द्रुतचित्तस्य दानोत्साहः स उच्यते ॥ २२ ॥

हे अर्थिन् ! त्वं प्रार्थय=स्वाभीष्टं वस्तु याचस्व, तुभ्यं सर्व-
स्वमपि दास्यामि, इत्याकारो यो महान् प्रशसनीयः, उद्यमः=उत्सा-
हो दातुः स दानोत्साहः कथ्यते ॥ २३ ॥

धर्मोत्साहं लक्षयति—तथेति ।

तथा स्वधर्मरक्षाऽर्थं या प्रवृत्तिः प्रयत्नतः ॥

तथा चित्तस्य विस्तारो धर्मोत्साहो द्रुतौ भवेद् ॥ २३ ॥

एव स्वधर्मस्य रक्षाऽर्थं=परिपालनाय, वास्तविकी या चेष्टा,
तया द्रुते चित्ते य उत्साहो भवेत् स धर्मोत्साह उच्यते ॥ २४ ॥

चित्तद्रावकनिर्देशिकायां कारिकायामुक्तेनादिशब्देन ग्राह्य-
शमं लक्षयति—वशीति ।

वशीकाराख्यवैराग्यं यत् कामास्पृहताऽऽत्मकम् ॥

तेन द्रुतस्य चित्तस्य प्रकाशः शम उच्यते ॥ २४ ॥

उक्तमेवान्वयमुखेन विशदयति—यावेति ।

यावंत्यो द्रुतयश्चित्ते भावास्तावन्त एव हि ॥

स्थायिनो, रसतां यान्ति विभावादिसमाश्रयात् ॥२६॥

यद्यपि यावत्यो द्रुतयश्चित्ते तावन्त एव स्थायिभावा इत्या-
पाततः प्रतीयमानोऽप्यर्थो नासंगतस्तथाऽपि प्रातिस्विकरूपेण
द्रुतिसमसंख्यकत्वे स्थायिनामनन्त्येनैषामियत्ता दुरवधारणैव
स्यात्, न स्याच्च, नियमोऽपि किंजातीयस्थायिनः किंजातीयद्रु-
तिका इत्यत्र, अतोऽनुगमकं रूपं किंचिद् वक्तुमुचितं, द्रावका-
णां कामादीनां परम्परयाऽनुगमकत्वे तेषामपि स्वतोऽननुगत-
त्वेन कथमिवापरानुगमकता भवेत्तस्माद् अनुगतैः कामता-
दिभिः उपाधिताऽवच्छेदकैरनुगतीकृतैः कामादिभिरुपाधिभिरु-
पाहिताश्चित्तीयो द्रुतयोऽप्यनुगमयितव्यतामासाद्य; स्वात्मकान्
स्थायिनोऽनुगमयन्तीति चित्तद्रावकताऽवच्छेदकानां कामतादी-
नामष्टत्वेन तदवच्छिन्नकामाद्युपाधिनिरूपितोपाधेयताऽवच्छेदका-
वच्छिन्नचित्तद्रुतीनामप्यष्टतया तदभिन्नाः स्थायिनोऽपि तावन्त
एवेति स्वनुगमास्ते, नियमश्च तादृशस्तदीयः सुकर इत्यभिसंधार्यैव
मूलकृता “यावत्यो द्रुतय” इत्योद्युक्तमिति प्रतिभाति । अत्र
तावन्त एव स्थायिन इत्युक्त्या ते रसत्वेनाविर्भूणुताशालिन इति
प्रत्ययस्य यद्यपि यादृश्या द्रुत्या स्थायित्वेनाभिमतया रसाविर्भा-
वौपयिकविभावादिसाकल्यसमवधानं कुतोऽपि प्रतिबन्धकान्ना-
सादितं तामादायाप्रमात्वं दुर्वारमेव, न चोक्तप्रत्ययोऽग्रामाणिक-
एवेति वाच्यम्, “रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते”
इति सिद्धान्ताद् यस्य भावस्य रसावस्थाऽवश्यं भाविनी तस्यैव
स्थायित्वोपगमात्; तथाऽपि रसाविर्भावस्वरूपयोग्यत्वस्यो-
क्तस्थलीयद्रुतावपि सत्त्वेनादोषात्, तथा च रसत्वेनाविर्भावयो-

उक्तमेवान्वयमुखेन विशदयति—यावेति ।

यावत्यो द्रुतयश्चित्ते भावास्तावन्त एव हि ॥

स्थायिनो, रसतां यान्ति विभावादिसमाश्रयात् ॥२६॥

यद्यपि यावत्यो द्रुतयश्चित्ते तावन्त एव स्थायिभावा इत्या-
पाततः प्रतीयमानोऽप्यर्थो नासंगतस्तथाऽपि प्रातिस्विकरूपेण
द्रुतिसमसंख्यकत्वे स्थायिनामोनन्त्येनैषामियत्ता दुरवधारणैव
स्यात्, न स्याच्च नियमोऽपि किंजातीयस्थायिनः किंजातीयद्रु-
तिका इत्यत्र, अतोऽनुगमक रूपं किंचिद् वक्तुमुचितं, द्रावका-
णां कामादीनां परम्परयाऽनुगमकत्वे तेषामपि स्वतोऽनुगम-
त्वेन कथमिवापरानुगमकता भवेत्तस्माद् अनुगतैः “कामला-
दिभिः उपाधिताऽवच्छेदकैरनुगतीकृतैः कामादिभिरुपाधिभिः
पाहिताश्चित्तीया द्रुतयोऽप्यनुगमयितव्यतामासाद्य; स्वात्मकान्
स्थायिनोऽनुगमयन्तीति चित्तद्रावकताऽवच्छेदकानां कामलादी-
नामष्टत्वेन तदवच्छिन्नकामाद्युपाधिनिरूपितोपाधेयताऽवच्छेदका-
वच्छिन्नचित्तद्रुतीनामप्यष्टतया तदभिन्नाः स्थायिनोऽपि तावन्त
एवेति स्वनुगमास्ते, नियमश्च तादृशस्तदीयः सुकर इत्यभिसंधायेव
मूलकृता “यावत्यो द्रुतय” इत्योद्युक्तमिति प्रतिभाति । अत्र
तावन्त एव स्थायिन इत्युक्त्या ते रसत्वेनाविर्भूषणताशालिन इति
प्रत्ययस्य यद्यपि यादृश्या द्रुत्या स्थायित्वेनाभिमतया रसाविर्भा-
वौपयिकविभावादिसाकल्यसमवधानं कुतोऽपि प्रतिबन्धकान्ना-
सादितं तामादायाममात्रं दुर्वारमेव, न चोक्तप्रत्ययोऽप्रामाणिक
एवेति वाच्यम्, “रसावस्थः पर भावः स्थायितां प्रतिपद्यते”
इति सिद्धान्ताद् यस्य भावस्य रसावस्थाऽवश्य भाविनी तस्यैव
स्थायित्वोपगमात्, तथाऽपि रसाविर्भावस्वरूपयोग्यत्वस्यो-
क्तस्थलीयद्रुतावपि सत्त्वेनादोषात्, तथा च रसत्वेनाविर्भावयो-

अत्र महाराजयुधिष्ठिरस्योत्साहो धर्मविषयकः,

दयावीरो यथा—

स खं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्त्तयितुं यतस्व ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विमुच्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥

अत्र महाराजदिलीपस्योत्साहो धेनुविषयकदयाऽनुबन्धी,
उद्देगिन्या जुगुप्साया स्थायिन्या निरूपको बीभत्सो यथा—

विकीर्णहरिचन्दनद्रविणि यत्र लीलाऽलसाः

निपेतुरतिचञ्चलाश्चतुरकामिनीदृष्टयः ।

तदेतदुपरिभ्रमन्निविडगृध्रजालं जनै—

र्लुठत्कृमि कलेवरं पिहितनासिकैर्वीक्ष्यते ॥—

क्षोभितया जुगुप्साया स्थायिन्या निरूपको बीभत्सो यथा—

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोथभूयांसि मांसा-

न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवमुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ॥

आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्का—

दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थण्डिलगतमपि-क्रव्यमव्यग्रमस्ति ॥

दुःखनिबन्धनाया शुद्धजुगुप्सायाः स्थायिन्या निरूपको-
बीभत्सो यथा—

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि-

र्दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता चक्त्रं च लालायते ।

वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनैर्भार्या न शुश्रूषते ।

हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यभिघ्रायते ॥

अत्रायं विशेषः—अविवेकसमानाधिकरणायामेवास्यां घृ-
णायां बीभत्सविशेषस्थायिता, तत्सामानाधिकरण्ये तु शान्त-
निरूपिता संचारिता ज्ञेया ।

अत्र महाराजयुधिष्ठिरस्योत्साहो धर्मविषयकः,
दयावीरो यथा—

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्त्तयितुं यतस्व ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विमुच्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥
अत्र महाराजदिलीपस्योत्साहो धेनुविषयकदयाऽनुबन्धी,
उद्वेगिन्या जुगुप्साया स्थायिन्या निरूपको बीभत्सो यथा—
विकीर्णहरिचन्दनद्रविणि यत्र लीलाऽलसा
निपेतुरतिचञ्चलाश्चतुरकामिनीदृष्टयः ।
तदेतदुपरिभ्रमन्निविडगृध्रजाल जनै—
लुण्ठत्कुमि कलेवर पिहितनासिकैर्वीच्यते ॥-
क्षोभितया जुगुप्साया स्थायिन्या निरूपको बीभत्सो यथा—
उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति प्रथममथ पृथूच्छोथभूयासि मांसा
न्यसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ॥
आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का—
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥

दुःखनिग्रन्थनाया शुद्धजुगुप्सायाः स्थायिन्या निरूपको
बीभत्सो यथा—

गात्र सकुचित गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि
ईष्टिर्नश्यति वर्धते वधिरता वक्त्र च लालायते ।
वाक्य नाद्रियते च बान्धवजनैर्भार्या न शुश्रूषते ।
हा कष्ट पुरुषस्य जीर्णवयसः पुनोऽप्यभिप्रायते ॥

अत्राय विशेषः—अविवेकसमानाधिकरणायामेवास्यां घृ
णायां बीभत्सविशेषस्थायिता, तत्सामानाधिकरण्ये तु शान्त
निरूपिता सचारिता ज्ञेया ।

“ते शुद्धहृदयाः शान्तं स्वविभावविभावितम् ।

एकाग्रचेतसः सन्तोऽनुभवन्तीति युज्यते”

“रतिहासशुचः क्रोधोत्साहौ भयजुगुप्सुते ।

विस्मयश्चाथ निर्वेदः स्थायिभावा नवेत्यमी”

इत्यादिना नवरसीमभ्युपगच्छन्तो नव स्थायिनो व्या-
तिष्ठिषन् ,

न च संगीतशास्त्रे तथोक्तेः प्रकृते किमायातमिति शङ्कनी-
यम्, चरमोपेयरसप्रतिपादकत्वेन समानतन्त्रसिद्धान्तनयेन तदुक्ते-
निर्विवादमादरणीयतमत्वाद्,

न चैवमपि मुनिवचनविरोधो दुष्परिहरो निर्मूलकता चेति
दोषद्वयमापततीति वाच्यम्, एतदेवाशङ्क्य तत्रैव नृत्याध्याये—

“उद्दिश्य स्थायिनः प्राप्ते समये व्यभिचारिणाम् ।

अमङ्गलमपि ब्रूते पूर्वं निर्वेदमेव यत्” ॥

मुनिर्मेनेऽस्य तन्ननं स्थायिताव्यभिचारिते ।

पूर्वापरान्वयो ह्यस्य मध्यस्थस्यानुपद्भतः”

इति समादधिरे ते, तथा च निर्वेदस्य स्थायिनामन्ते संचा-
रिणामादाबुल्लेखान्मध्यमणिन्यायेन देहलीदीपकन्यायेन बोधय-
त्तव महर्ष्यनुमतेति कल्प्यते,

न च तदीयकल्पनायामपि किं मूलमिति चोद्यम् ?

श्रीमदग्निपुराणे रसनिरूपणाध्याये—

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्साद्भुतशान्ताख्याः.....

इति वचनेन नवत्वं रसानां भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनपादा-
अपि समनुमन्यन्ते स्म,

अत एव पण्डितराजा अपि रसानां नवतत्त्वापने “मुनिव-
चनं चात्र मानमि”ति समग्रमुचन्, तत्रत्यमुनिशब्देनाग्निपुराण-

“ते शुद्धहृदयाः शान्तं स्वविभावविभावितम् ।

एकाग्रचेतसः सन्तोऽनुभवन्तीति युज्यते”

“रतिहासशुचः क्रोधोत्साहौ भयजुगुप्सुते ।

विस्मयश्चाथ निर्वेदः स्थायिभावा नवेत्यमी”

इत्यादिना नवरसीमभ्युपगच्छन्तो नव स्थायिनो व्यव-
तिष्ठिषन् ,

न च संगीतशास्त्रे तथोक्तेः प्रकृते किमायातमिति शङ्कनी-
यम्, चरमोपेयरसप्रतिपादकत्वेन समानतन्त्रसिद्धान्तनयेन तदुक्ते-
निर्विवादमादरणीयतमत्वाद्,

न चैवमपि मुनिवचनविरोधो दुष्परिहरो निर्मूलकता चेति
दोषद्वयमापततीति वाच्यम्, एतदेवाशङ्क्य तत्रैव नृत्याध्याये—

“उद्दिश्य स्थायिनः प्राप्ते समये व्यभिचारिणाम् ।

अप्रकृतमपि ब्रूते पूर्वं निर्वेदमेव यत्” ॥

मुनिर्मेनेऽस्य तन्ननं स्थायिताव्यभिचारिते ।

पूर्वापरान्वयो ह्यस्य मध्यस्थस्यानुपगतः”

इति समादेधिरे ते, तथा च निर्वेदस्य स्थायिनामन्ते संवा-
रिणामादाबुल्लेखान्मध्यमणिन्यायेन देहलीदीपकन्यायेन बोधय-
तैव महर्ष्यनुमतेति कल्प्यते,

न च तदीयकल्पनापामपि किं मूलमिति चोद्यम् ?

श्रीमदग्निपुराणे रसनिरूपणाध्याये—

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्साद्भुतशान्ताख्याः” .....

इति वचनेन नवत्वं रसानां भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनपादा-
अपि समनुमन्यन्ते स्म,

अत एव पण्डितराजा अपि रसानां नवत्वस्थापने “मुनिव-
चनं चात्र मानमि”ति समग्रमुचन्, तत्रत्यमुनिशब्देनाग्निपुराण-

अत्र मते जुगुप्सात्वोत्साहत्वशमत्वेपु शान्तीयस्थायिताऽवच्छेदक-
तायां व्यासज्यवृत्तित्वस्योपगमात्, परन्वेतत्सर्वमपि प्राकृताल-
म्बनकतया प्राकृतरसाभिप्रायकं ज्ञातव्यम्, प्रकृते तु भक्तिरस-
निरूपयितुं प्रवृत्तो मूलकारोऽप्राकृतं भजनीयं भगवन्तमालम्ब-
माना ये स्थायिनो रसपदवीमध्यासितुमर्हन्ति त एव भक्तिरस-
ताभाजो भवन्तीति सिद्धान्तमनुसरन् शान्तस्यापि भक्तिरसता-
पर्युदास्यत् ।

परमार्थतस्तु—रसतत्त्वाभिरूपतल्लजा भक्तिरसेषु मधुरा-
न्तिमान् मुख्यान् रसान् प्रतिपादयन्तः तेष्वदिमं शान्तं मुख्य-
भक्तिरसं प्राहुः—उपपत्तिश्चात्रेत्यम्—भक्तिरसमात्रं प्रति भग-
वद्विषया रतिः स्थायिभाव इति तु क्लृप्तमेव, तदुक्तं—

“स्थायी भावोऽत्र स प्रोक्तः श्रीकृष्णविषया रतिः”

इयं च रतिर्मुख्या गौणी चेति द्विधा, तत्र

“शुद्धसत्त्वविशेषात्मा रतिर्मुख्येति कीर्तिता”

तथा

“विभावोत्कर्षजो भावविशेषो योऽनुगृह्यते ।

संकुचन्त्या स्वयं रत्या सा गौणी रतिरुच्यते,”

एवं मुख्यां गौणीं च रतिं लक्षयित्वा;

“शुद्धां प्रीतिस्तथा सख्यं वात्सल्यं प्रियतेत्यसा” वि-

त्यादिना मुख्यायाः पञ्चविधत्वमुपपाद्य;

“सामान्याऽसौ तथा स्वच्छा शान्तिश्चेत्यादिमा त्रिधे”-

त्यादिना शुद्धाया एव रतेर्विशेषः शान्तिरित्युक्तं, ततश्च

“प्रायः शमप्रधानानां ममतागन्धर्वजिता ।

परमात्मतया कृष्णे जाता शान्ती रतिर्मता”-

इत्यादिना शान्त-

रतिः, एवं च शान्तिर-

अत्र मते जुगुप्सात्त्वोत्साहत्वशमत्वेपु शान्तीयस्थायिताऽवच्छेदक-
तायां व्यासज्यवृत्तितत्स्योपगमात्, परन्वेतत्सर्वमपि प्राकृताल-
म्बनरुतया प्राकृतरसाभिप्रायकं ज्ञातव्यम्, प्रकृते तु भक्तिरसं
निरूपयितुं प्रवृत्तो मूलकारोऽप्राकृतं भजनीयं भगवन्तमालम्ब-
माना ये स्थायिनो रसपदवीमयासितुमर्हन्ति त एव भक्तिरस-
ताभाजो भवन्तीति सिद्धान्तमनुसरन् शान्तस्यापि भक्तिरसतां
पर्युदास्यत् ।

परमार्थतस्तु—रसतत्त्वाभिरूपतल्लजा भक्तिरसेषु मधुरा-
न्तिमान् मुख्यान् रसान् प्रतिपादयन्तः तेष्वदिमं शान्तं मुख्य-
भक्तिरसं प्राहुः—उपपत्तिश्चात्रेत्यम्—भक्तिरसमात्रं प्रति भग-
वद्विषया रतिः स्थायिभाव इति तु क्लृप्तमेव, तदुक्तं—

“स्थायी भावोऽत्र स प्रोक्तः श्रीकृष्णविषया रतिः”

इयं च रतिर्मुख्या गौणी चेति द्विधा, तत्र

“शुद्धसत्त्वविशेषात्मा रतिर्मुख्येति कीर्त्तिता”

तथा

“विभावोत्कर्षजो भावविशेषो योऽनुगृह्यते ।

संकुचन्त्या स्वयं रत्या सा गौणी रतिरुच्यते,”

एवं मुख्यां गौणीं च रतिं लक्षयित्वा;

“शुद्धां प्रीतिस्तथा सख्यं वात्सल्यं प्रियतेत्यसा” वि-

त्यादिना मुख्यायाः पञ्चविधत्वमुपपाद्य;

“सामान्याऽसौ तथा स्वच्छा शान्तिश्चेत्यादिमा त्रिधे”—

त्यादिना शुद्धाया एव रतेर्विशेषः शान्तिरित्युक्तं, ततश्च

“प्रायः शमप्रधानानां ममतागन्धवर्जिता ।

परमात्मतया कृष्णे जाता शान्ती रतिर्मता”-

इत्यादिना शान्त-

शान्तिर

तिस्थायिकः शान्तो

अयं भावः—यथा जुगुप्साऽऽदयो हि चित्तद्रावकाः सन्तोऽपि भगवदनालम्बनकतया भक्तिरसत्वपदवीं प्राप्तुं नोत्सहन्ते तथोक्तद्वेषद्वयमपि भगवद्विषयकमपि चित्तद्रावकत्वाभावाद् भक्तिरसीभवितुं न क्षमते, एवं च भगवद्विषयकत्वे सति चित्तद्रावकभावत्वमेव मूलकृन्मते भक्तिरसोदयत्वावच्छिन्नजन्यतानि रूपितजनकताऽवच्छेदकमिति न का चिदनुपपत्तिरापत्तिर्वेति ॥ २६ ॥

उक्तद्वेषयोः सत्त्वे भक्तानास्वाद्यतां सहेतुकमाह—शुद्ध इति

शुद्धो रौद्ररसस्तत्र तथा रौद्रभयानकः ॥

नास्वाद्यः सुधिया प्रीतिविरोधेन मनागपि ॥ ३० ॥

शुद्ध ईर्ष्याजनितक्रोधस्थायिको रौद्ररसः तथेर्ष्याजन्यद्वेषसंकीर्णभयस्थायिको रौद्रभयानकश्च यद्यपि परत्र रसौ भवतो भक्तिरसत्वं तु तत्र नायाति, तत्र हेतुः प्रीतिविरोधेनेति, अयं भावः—अपर्य्यनुयोज्यो हि वस्तुस्वभावः तेन यद्विषयेर्ष्या भवेन्न जातु तद्विषयिका प्रीतिरुदेति ततश्च भक्तिरसास्वादलिप्सु मतिना किञ्चिदपि तत्रास्वादो न प्राप्यते ॥ ३० ॥

तर्हि के भावा भगवद्विषयीभावार्हा इत्याह—कामजे इति ।

कामजे द्वे रती शोकः प्रीतिभीविस्मयास्तथा ॥

उत्साहो यदि दाने च भगवद्विषया अमी ॥ ३१ ॥

कामजे द्वे रती—संभोगविमलम्भीये, शोकप्रीतिभीविस्मयादानोत्साहश्च, एते भावा भगवद्विषया भवन्ति ॥ ३१ ॥

एतेषां रसत्वं भक्तिरसत्वं चाह—व्यामिश्रेति ।

व्यामिश्रभावरूपत्वं यान्त्येते क्षीरनीरवत् ॥

विभावादिसमायोगे तथा भक्तिरसा अपि ॥ ३२ ॥

अयं भावः—यथा जुगुप्साऽऽदयो हि चित्तद्रावकाः सन्तोऽपि भगवदनालम्बनकतया भक्तिरसत्वपदवीं प्राप्तुं नोत्सहन्ते; तथोक्तद्वेषद्वयमपि भगवद्विषयकमपि चित्तद्रावकत्वाभावाद् भक्तिरसीभवितुं न क्षमते, एवं च भगवद्विषयकत्वे सति चित्तद्रावकभावत्वमेव मूलकृन्मते भक्तिरसोदयत्वावच्छिन्नजन्यतानि रूपितजनकताऽवच्छेदकमिति न का चिदनुपपत्तिरापत्तिर्वेति ॥ २६ ॥

उक्तद्वेषयोः सत्त्वे भक्तानास्वाद्यतां सहेतुकमाह—शुद्ध इति ।

शुद्धो रौद्ररसस्तत्र तथा रौद्रभयानकः ॥

नास्वाद्यः सुधिया प्रीतिविरोधेन मनागपि ॥ ३० ॥

शुद्ध ईर्ष्याजनितक्रोधस्थायिको रौद्ररसः तथेर्ष्याजन्यद्वेषसंकीर्णभयस्थायिको रौद्रभयानकश्च यद्यपि परत्र रसौ भवतो भक्तिरसत्वं तु तत्र नायाति, तत्र हेतुः प्रीतिविरोधेनेति, अयं भावः—अपर्यनुयोज्यो हि वस्तुस्वभावः तेन यद्विषयेर्ष्या भवेन्न जातु तद्विषयिका प्रीतिरुदेति ततश्च भक्तिरसास्वादलिप्समतिना किञ्चिदपि तत्रास्वादो न प्राप्यते ॥ ३० ॥

तर्हि के भावा भगवद्विषयीभावार्हा इत्याह—कामजे इति ।

कामजे द्वे रती शोकः प्रीतिभीविस्मयास्तथा ॥

उत्साहो यदि दाने च भगवद्विषया श्रमी ॥ ३१ ॥

कामजे द्वे रती—संभोगविमलम्भीये, शोकप्रीतिभीविस्मयादानोत्साहश्च, एते भावा भगवद्विषया भवन्ति ॥ ३१ ॥

एतेषां रसत्वं भक्तिरसत्वं चाह—व्यामिश्रेति ।

व्यामिश्रभावरूपत्वं यान्त्येते क्षीरनीरवत् ॥

विभावादिसमायोगे तथा भक्तिरसा अपि ॥ ३२ ॥

“पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना ।

विमलम्भाभिधानोऽयं शृङ्गारः स्याच्चतुर्विधः”

इत्थं तच्चतुष्टं वदन्ति, रसशास्त्राचार्याभियुक्ततल्लजास्तु—पूर्व
रागमानप्रवासप्रेमवैचित्त्यभेदात्तस्य चातुर्विध्यमुपगच्छन्ति, पूर्वमत-
विरोधस्तु नोद्भवः—पूर्वरागेणाभिलापस्य, मानेनेर्प्यायाः,
प्रेमवैचित्त्यस्य विशेषेण विरहस्य, शापस्य च शप्तयोरैकाधिकर-
ण्ये पाण्डुमाथ्योरिव विरहेण; वैयधिकरण्ये यत्तत्तत्कान्तयोरिव
प्रवासेनान्तर्भावं प्रतिपादयन्ति, दिङ्मात्रेणोदाहियते—

अकस्मादेकस्मिन् पथि सखि मया यामुनतटं—

व्रजन्त्या दृष्टो यो नवजलधरश्यामलतनुः ।

स दृग्भङ्ग्या किं वाञ्छुरुत न हि जाने तत इदं—

मनो मे व्यालोलं क चन गृहकृत्ये न लगति ॥

अत्र पूर्वरागः ।

करुणो यथा—

तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्ट—

मालोक्य तत्प्रियसखाः पशुषा भृशार्चाः ।

कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा—

दुःखाभिशोकभयमूढधियो निपेतुः ॥

हास्यो यथा—

यास्याम्यस्य न भीषणस्य सविधे जीर्णस्य शीर्णाकृते-
र्मातर्नेप्यति मां पिधाय कपटादाधारिकायामसौ ।

इत्युक्त्वा चकिताक्षमद्भुतशिशुबुद्धीक्षमाणे हरौ

हास्यं तस्य निरन्धतोऽप्यतितरां व्यक्तं तदाऽऽसीन्मुनेः ॥

दास्यनामा प्रीतिर्यथा—

नवाम्बुधरबन्धुरः करयुगेन वरूत्राम्बुजे

निधाय मुरलीं स्फुरत्पुरटनिन्दिपटाम्बरः ।

“पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना ।

विप्रलम्भाभिधानोऽयं शृङ्गारः स्याच्चतुर्विधः”

इत्थंतच्चतुष्टं वदन्ति, रसशास्त्राचार्याभियुक्ततल्लजास्तु—पूर्व
रागमानप्रवासप्रेमवैचित्त्यभेदात्तस्य चातुर्विध्यमुपगच्छन्ति, पूर्वमत-
विरोधस्तु नोद्भवः—पूर्वरागेणाभिलापस्य, मानेनेर्ष्यायाः,
प्रेमवैचित्त्यस्य विशेषेण विरहस्य, शापस्य च शप्तयोरैकाधिकर-
ण्ये पाण्डुमाथोरिव विरहेण; वैयधिकरण्ये यत्तत्तत्क्रान्तयोरिव
प्रवासेनान्तर्भावं प्रतिपादयन्ति, दिङ्मात्रेणोदाहियते—

अकस्मादेकस्मिन् पथि सखि मया यामुनतटं—

व्रजन्त्या दृष्टो यो नवजलधरश्यामलतनुः ।

स दृग्भङ्ग्या किं वाऽकुरुत न हि जाने तत इदं—

मनो मे व्यालोलं क चन गृहकृत्ये न लगति ॥

अत्र पूर्वरागः ।

करुणो यथा—

तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्ट—

मालोक्य तत्प्रियसखाः पशुषा भृशार्त्ताः ।

कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा—

दुःखाभिशोकभयमूढधियो निपेतुः ॥

हास्यो यथा—

यास्याम्यस्य न भीषणस्य सविधे जीर्णस्य शीर्णाकृते-

मातर्नेप्यति मां पिधाय कपटादाधारिकायामसौ ।

इत्युक्त्वा चकितात्तमद्भुतशिशायुद्गीत्तमाणे हरौ

हास्यं तस्य निरन्धृतोऽप्यतितरां व्यक्तं तदाऽऽसीन्मुनेः ।

दास्यनामा प्रीतिर्यथा—

नवाम्बुधरचन्द्रुरः करयुगेन वरूत्राम्बुजे

निधाय मुरलीं स्फुरत्पुरटनिन्दिपट्टाम्बरः ।

स्पष्टैषा कारिका ॥३४॥

उत्तरतिस्थायिकान् रसानाह—विशुद्ध इति ।

विशुद्धो वत्सलः प्रेयानिति भक्तिरसाम्रयः ॥

रसान्तरामिश्रितास्ते भवन्ति परिपुष्कलाः ॥ ३५ ॥

इतिशब्दो हेतौ, यतो रतिस्त्रिविधा ततो रसा अपि त्रयो-
भवन्ति, शुद्धरतिस्थायिको विशुद्धाख्यो, वत्सलरतिस्थायिको
वत्सलाभिधः, प्रेयोरतिस्थायिकः प्रेयोनामा, त्रिविधा रसाः, ते
रसा भावान्तरामिश्रितस्थायिकतयैव रसान्तरामिश्रिता अत-
एव परिपुष्कलाः=निसर्गपूर्णस्वभावका इत्यर्थः ।

एषामुदाहरणानि यथा—

तत्र विशुद्धभक्तिरसः—

हरिवल्लभसेवया समन्तादपवर्गान्नुभवं किलावधीर्य्य ।

घनमुन्दरमात्मनोऽप्यभीष्टं परमं ब्रह्म दिदृक्षते मनो मे ॥

वात्सन्यभक्तिरसः—

सुतमङ्गुलिभिः स्लुतस्तनी चिबुकाग्रे दधती दयाऽऽर्द्रधीः ।

समलालयदालयात् पुरः स्थितिभाजं ब्रजराजगेहिनी ॥

प्रेयोभक्तिरसः—

श्रीदामदोर्विलसितेन कृतोऽपि कामं—

दामोदर ! तमिह दर्पधुरादरिद्रः ।

सद्यस्त्वया तदपि कथनमेव कृत्वा

देव्यै हिये त्रयमदायि जलाञ्जलीनाम् ॥३५॥

वैशिष्ट्यं विवक्षुः सिद्धान्तलोक्तिकेन पुनः शृङ्गारमाह—

शृङ्गेति ।

शृङ्गारो मिश्रितत्वेऽपि सर्वेभ्यो बलवत्तरः । . .

तीव्रतीव्रतरत्वं तु स्तेस्तत्रैव वीक्ष्यते ॥३६॥

स्पष्टैषा कारिका ॥३४॥

उत्तरतिस्थायिकान् रसानाह—विशुद्ध इति ।

विशुद्धो वत्सलः प्रेयानिति भक्तिरसास्त्रयः ॥

रसान्तरामिश्रितास्ते भवन्ति परिपुष्कलाः ॥ ३५ ॥

इतिशब्दो हेतौ, यतो रतिस्त्रिविधा ततो रसा अपि त्रयो भवन्ति, शुद्धरतिस्थायिको विशुद्धाख्यो, वत्सलरतिस्थायिको वत्सलाभिधः, प्रेयोरतिस्थायिकः प्रेयोनामा, त्रिविधा रसाः, ते रसा भावान्तरामिश्रितस्थायिकतयैव रसान्तरामिश्रिता अत एव परिपुष्कलाः=निसर्गपूर्णस्वभावका इत्यर्थः ।

एषामुदाहरणानि यथा—

तत्र विशुद्धभक्तिरसः—

हरिवल्लभसेवया समन्तादपवर्गानुभवं किलावधीर्यम् ।

घनसुन्दरमात्मनोऽप्यभीष्टं परमं ब्रह्म दिदृक्षते मनो मे ॥

वात्सल्यभक्तिरसः—

सुतमङ्गुलिभिः स्नुतस्तनी चिबुकाग्रे दधती दयाऽऽर्द्रधीः ।

समलालयदालयात् पुरः स्थितिभाज प्रजराजगेहिनी ॥

प्रेयोभक्तिरसः—

श्रीदामदोर्विलसितेन कृतोऽपि कामं—

दामोदर ! तमिह दर्पधुरादरिद्रः ।

सद्यस्तया तदपि कथनमेव कृता

देव्ये हिये त्रयमदायि जलाञ्जलीनाम् ॥३५॥

वैशिष्ट्यं विवक्षुः सिद्धावलोकितकेन पुनः शृङ्गारमाह—

शृङ्गेति ।

शृङ्गारो मिश्रितत्वेऽपि सर्वेभ्यो बलवत्तरः ।

तीव्रतीव्रतरत्वं तु स्तेस्तत्रैव वीक्ष्यते ॥३६॥

शुद्धास्त्रयः पुरैवोक्ताः संकीर्यन्ते न केन चित् ।
 एवं निरूपिता भक्तिः संक्षेपादुच्यते पुनः ॥४०॥

तत्र क्रोधभयोत्साहजुगुप्सानिवेदसंयोगतः संकीर्णाः रौद्रा-
 दिशान्तान्ता उच्यन्ते, किन्वेतैरपि रसत्वेन सालम्बनकैर्भवि-
 व्यमेव, तथा च भगवदालम्बनकत्वे केवलमिश्रिताः, तद्भिन्ना-
 लम्बनकत्वे संकीर्णमिश्रिताः, भावान्तरासंयुक्ततादशायामेव
 भगवद्विषयाः शुद्धाः, एवं प्रभेदाद्यप्रदर्शनपूर्वककथनात्मकात्
 संक्षेपाद् भक्तिरसो निरूपितः, पुनः कथ्यते प्रकारान्तरैरिति
 शेषः । एवं कारिकात्रयस्य वर्तुलार्थोऽत्र ज्ञेयः, उदाहरणानि च
 केवलमिश्रितानां शुद्धानां च प्रदर्शितान्येव, केवलसंकीर्णानां तु
 संकीर्णमिश्रितानामेवान्तर्गतानि, एषां तु प्रकृतानुपयोगितया न
 दर्शितानि, भगद्विन्नविषयकत्वेन सुज्ञानानि, बहुत्र बहुभिरुक्ता-
 न्येवातो जिज्ञासुभिस्तत एव ज्ञेयानि ॥३८-३९-४०॥

तान्येव भक्तेः प्रकारान्तराणि द्वाभ्यामाह—राजसीति ।

राजसी तामसी शुद्धसात्त्विकी मिश्रिता च सा ॥
 ईर्ष्याजद्वेषजाऽऽद्या स्याद् भयजद्वेषजा परा ॥ ४१ ॥
 हर्षजा शुद्धसत्त्वोत्था कामशोकादिजेतरा ॥
 सत्त्वजत्वे तु सर्वासां गुणान्तरकृता भिदा ॥ ४२ ॥

पुनर्भक्तिः चतुर्विधा—रजःप्रधाना, तमःप्रधाना, सत्त्वा-
 भिभूतरजस्तमाः, मिश्रिता च, तत्रेर्ष्यातो जाताद् द्वेषाज्जाता
 आद्या=राजसी, भयतो जाताद् द्वेषाज्जाता परा=तामसी,
 हर्षतो जाता तृतीया, कामतः शोकतः आदिषदग्राह्येभ्यः=
 ईर्ष्याजनकभिन्नभयस्नेहहर्षदयाऽन्तेभ्यो जाता; इतरा=मिश्रिता,

शुद्धास्त्रयः पुरैवोक्ताः संकीर्ण्यन्ते न केन चित् ।

एवं निरूपिता भक्तिः संक्षेपादुच्यते पुनः ॥४०॥

तत्र क्रोधभयोत्साहजुगुप्सानिर्वेदसंयोगतः संकीर्णाः सैव दिशान्तान्ता उच्यन्ते, किन्वेतैरपि रसत्वेन सालम्बनकैर्भविता व्यमेव, तथा च भगवदालम्बनकत्वे केवलमिश्रिताः, तद्विना लम्बनकत्वे संकीर्णमिश्रिताः, भावान्तरासंयुक्ततादशायामेव भगवद्विषयाः शुद्धाः, एवं प्रभेदाद्यप्रदर्शनपूर्वककथनात्मकात् संक्षेपाद् भक्तिरसो निरूपितः, पुनः कथ्यते प्रकारान्तरैरिति शेषः । एवं कारिकात्रयस्य वर्तुलार्थोऽत्र ज्ञेयः, उदाहरणानि च केवलमिश्रितानां शुद्धानां च प्रदर्शितान्येव, केवलसंकीर्णानां तु संकीर्णमिश्रितानामेवान्तर्गतानि, एषा तु प्रकृतानुपयोगितया न दर्शितानि, भगद्विषयविषयकत्वेन सुज्ञानानि, बहुत्र बहुभिरुक्ता न्येवातो जिज्ञासुभिस्तत एव ज्ञेयानि ॥३८-३९-४०॥

तान्येव भक्तेः प्रकारान्तराणि द्वाभ्यामाह—राजसीति ।

राजसी तामसी शुद्धसात्त्विकी मिश्रिता च सा ॥

ईर्ष्याजद्वेषजाऽऽद्या स्याद् भयजद्वेषजा परा ॥ ४१ ॥

हर्षजा शुद्धसत्त्वोत्था कामशोकादिजेतरा ॥

सत्त्वजत्वे तु सर्वासां गुणान्तरस्कृता भिदा ॥ ४२ ॥

पुनर्भक्तिः चतुर्विधा—रजःप्रधाना, तमःप्रधाना, सत्त्वाभिभूतरजस्तमाः, मिश्रिता च, तत्रेर्ष्यातो जाताद् द्वेषाज्जाता आद्या=राजसी, भयतो जाताद् द्वेषाज्जाता परा=तामसी, हर्षतो जाता तृतीया, कामतः शोक्तः आदिपदग्राह्येभ्यः=ईर्ष्याजनकभिन्नभयस्नेहहर्षदयाऽन्तेभ्यो जाता; इतरा=मिश्रिता,

पूर्वोक्तचातुर्विध्याऽप्येषा भक्तिर्भगवद्विषया सती स्थिरा चेद् दृष्टादृष्टोभयफला, दृष्टमात्रफला, अदृष्टमात्रफला, एवं त्रिधा भवेत् ॥ ४४ ॥

अविशिष्योक्तं त्रैविध्यं व्यवस्थापयितुमाह—राजसीति ।

राजसी तामसी भक्तिरदृष्टफलमात्रभाक् ॥

दृष्टादृष्टोभयफला मिश्रिता भक्तिरिष्यते ॥ ४५ ॥

पूर्वोक्तभक्तिचतुष्टये राजसीतामस्यौ भक्ती केवलमदृष्टफले, मिश्रिता च भक्तिर्दृष्टादृष्टोभयफला भवति ॥ ४५ ॥

उभयफलाया रूपान्तरं स्थलं च दर्शयन् दृष्टफलायाः पात्रमाह—शुद्धेति ।

शुद्धसत्त्वोद्भवाऽप्येवं साधकेष्वस्मदादिषु ॥

दृष्टमात्रफला सा तु सिद्धेषु सनकादिषु ॥ ४६ ॥

दृष्टादृष्टोभयफला भक्तिः पूर्वोक्तासु शुद्धसत्त्वाऽपि भवति, सा चास्मदादिषु=साधकेषु सुखरूपदृष्टफलस्य दुरितनिवृत्त्याद्यभ्युदयनिःश्रेयसादिरूपादृष्टफलस्य चोत्पादिका, दृष्टमात्रफला तु सा सिद्धेषु—निसर्गादाप्तकामेषु सनकादिषु कुमारयोगीन्द्रगद्गाभागवतेषु; तेषामदृष्टफलोत्पत्तिक्षेत्रताविरहाद्, न च तेषामाप्तकामत्वेन दृष्टफलयोग्यताऽपि न संभवतीति वाच्यम् ? आप्तकामानामपि कर्मनिबन्धनवासनाऽधीनफलकामनाया अभावेऽपि भगवद्भक्तिरसानुबुधूपार्या बाधकाभावाद्, यथोक्तं—

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्मे ॥

कुर्वन्त्यहैतुकी भक्तिमित्यम्भूतगुणो हरिः ॥

अर्थ भावः—बन्धप्रयोजककामना एव हेयपक्षे निक्षिप्ता न तु बन्धविरोधिन्यः, किं चाप्तकामा न प्राकृतवस्त्वभावेन प्रवर्तितास्तत् कामयन्ते, परन्तु भजनीयभगवत्स्वरूप एव तादृशी

पूर्वोक्तचातुर्विध्याऽप्येषा भक्तिर्भगवद्विषया सती स्थिरा
चेद्दृष्टादृष्टोभयफला, दृष्टमात्रफला, अदृष्टमात्रफला, एव
त्रिधा भवेत् ॥ ४४ ॥

अविशिष्योक्तं त्रैविध्यं व्यवस्थापयितुमाह—राजसीति ।

राजसी तामसी भक्तिरदृष्टफलमात्रभाक् ॥

दृष्टादृष्टोभयफला मिश्रिता भक्तिरिष्यते ॥ ४५ ॥

पूर्वोक्तभक्तिचतुष्टये राजसीतामस्यौ भक्ती केवलमदृष्टफले,
मिश्रिता च भक्तिर्दृष्टादृष्टोभयफला भवति ॥ ४५ ॥

उभयफलाया रूपान्तरं स्थलं च दर्शयन् दृष्टफलाया
पात्रमाह—शुद्धेति ।

शुद्धसत्त्वोद्भवाऽप्येवं साधकेष्वस्मदादिषु ॥

दृष्टमात्रफला सा तु सिद्धेषु सनकादिषु ॥ ४६ ॥

दृष्टादृष्टोभयफला भक्तिः पूर्वोक्तासु शुद्धसत्त्वाऽपि भवति,
सा चास्मदादिषु=साधकेषु सुखरूपदृष्टफलस्य दुरितनिवृत्त्याद्य
भ्युदयनिःश्रेयसादिरूपादृष्टफलस्य चोत्पादिका, दृष्टमात्रफला तु
सा सिद्धेषु—निसर्गादाप्तकामेषु सनकादिषु कुमारयोगीन्द्रमहा
भागवतेषु; तेषामदृष्टफलोत्पत्तिक्षेत्रताविरहाद्, न च तेषामाप्त
कामत्वेन दृष्टफलयोग्यताऽपि न सम्भवतीति वाच्यम् ? आप्त
कामानामपि कर्मनिबन्धनवासनाऽधीनफलकामनाया अभावेऽपि
भगवद्भक्तिरसानुबुधूपार्या वाधकाभावाद्, यथोक्तं—

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्ते ॥

कुर्वन्त्यहैतुकी भक्तिमित्यम्भूतगुणो हरिः ॥

अयं भावः—बन्धप्रयोजककामना एव हेयपक्षे निक्षिप्ता
न तु बन्धविरोधिनीः, किं चाप्तकामा न प्राकृतवस्तुभावेन
प्रवर्तितास्तत् कामयन्ते, परन्तु भजनीयभगवत्स्वरूप एव तादृशी

दिति तात्पर्यम्, अदृष्टांशः = अदृष्टफलभागः, न तु हीयते = नैव निरुध्यते, भाविशरीरवच्छेदेन भोक्ष्यमाणकर्मफलोपभोगं प्रति प्रारब्धकर्मणामप्रतिबन्धकत्वादिति भावः, तत्र दृष्टान्तः— शीतेत्यादि, यथा शीतवातादिभिरार्त्तस्य गङ्गाम्नाने जन्यमानं सुखं प्रतिरुध्यते; न तु जनिष्यमाणमाद्युष्मिकमभ्युदयादिवं तथेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अदृष्टमात्रफलविरोधः कुत्रेति दर्शयति—तथैवेति ।

तथैव जीवन्मुक्तानामदृष्टांशो न विद्यते ॥

स्नात्वा भुक्तवतां भूयो गङ्गायां क्रीडतां यथा ॥४९॥

यथा रजस्तमोऽभिभूतानां दृष्टांशः प्रतिबध्यते; तथैव जीवन्मुक्तानामदृष्टांशो न विद्यते = प्रतिबध्यते, तेषां चरमदेहकतया; चरमदेहध्वंसस्य भाविभोगे प्रतिबन्धकत्वाद्, अथ वा—न विद्यते = नोत्पद्यते, कर्मफलभोगत्वावच्छिन्नं प्रति कर्मजन्यशरीरस्यावच्छेदकतासंबन्धेन कारणत्वाद्, अन्तिमदेहानां जीवन्मुक्तानां तु प्रारब्धकर्माधीनदेहत्यागोत्तरं भोगार्हदेहस्यैवाभावाद्, यद्वा समवायेन भोगं प्रति समवायेनादृष्टस्य कारणतया; तेषामदृष्टाभावाददृष्टफलाभावः, अत्र दृष्टान्तः—स्नात्वेति । स्नातभुक्तवतां गङ्गास्नानस्यावैधतयाऽपूर्वजनकत्वाभावाच्चादृष्टफलप्रयोजकता, दृष्टफलं त्वस्त्येव यथा; तथा प्रकृतेऽपि, न च भोजनाद्युत्तरमपि गङ्गास्नानस्योपरागादिप्रयुक्तत्वे वैधत्वं संभवतीति वाच्यम् ? क्रीडतामिति स्नातृविशेषणस्यारस्येन चिक्रीडिषानिवन्धन एव तत्त्वज्ञानेऽदृष्टफलानुत्पादकत्वे तात्पर्यादिति ॥ ४९ ॥

दृष्टादृष्टे स्वयं निर्वृते—वर्तमानेति ।

वर्तमानतनुप्राप्यं फलं दृष्टमुदाहृतम् ॥

भाविदेहो यत्तददृष्टमदीरितम् ॥५०॥

दिति तात्पर्यम्, अदृष्टांशः = अदृष्टफलभागः, न तु हीयते = नैव निरुध्यते, भाविशरीरवच्छेदेन भोक्ष्यमाणकर्मफलोपभोगं प्रति प्रारब्धकर्मणामप्रतिबन्धकत्वादिति भावः, तत्र दृष्टान्तः— शीतेत्यादि, यथा शीतवातादिभिरार्त्तस्य गङ्गाम्लाने जन्यमानं सुखं प्रतिरुध्यते; न तु जनिष्यमाणमामृष्मिकमभ्युदयादिवं तथेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अदृष्टमात्रफलविरोधः कुत्रेति दर्शयति—तथैवेति ।

तथैव जीवन्मुक्तानामदृष्टांशो न विद्यते ॥

स्नात्वा भुक्तवतां भूयो गङ्गायां क्रीडतां यथा ॥४९॥

यथा रजस्तमोऽभिभूतानां दृष्टांशः प्रतिवध्यते; तथैव जीवन्मुक्तानामदृष्टांशो न विद्यते = प्रतिवध्यते, तेषां चरमदेहकतया; चरमदेहध्वंसस्य भाविभोगे प्रतिबन्धकत्वाद्, अथ वा—न विद्यते = नोत्पद्यते, कर्मफलभोगत्वावच्छिन्नं प्रति कर्मजन्यशरीरस्यावच्छेदकतासंबन्धेन कारणत्वाद्, अन्तिमदेहानां जीवन्मुक्तानां तु प्रारब्धकर्माधीनदेहत्यागोत्तरं भोगार्हदेहस्यैवाभावाद्, यद्वा समवायेन भोगं प्रति समवायेनादृष्टस्य कारणतया; तेषामदृष्टाभावाददृष्टफलाभावः, अत्र दृष्टान्तः—स्नात्वेति । स्नातभुक्तवतां गङ्गास्नानस्यावैधतयाऽपूर्वजनकत्वाभावाद्वादृष्टफलप्रयोजकता, दृष्टफलं त्वस्त्येव यथा; तथा प्रकृतेऽपि, न च भोजनाद्युत्तरमपि गङ्गास्नानस्योपरागादिप्रयुक्तत्वे वैधत्वं संभवतीति वाच्यम् ? क्रीडतामिति स्नातविशेषणस्वारस्येन चिक्रीडिषानिवन्धन एव तत्त्वज्ञानेऽदृष्टफलानुत्पादकत्वे तात्पर्यादिति ॥ ४९ ॥

दृष्टादृष्टे स्वयं निवृत्ते—वर्तमानेति ।

वर्तमानतनुप्राप्यं फलं दृष्टमुदाहृतम् ॥

भाविदेहो गङ्गास्नानदृष्टादृष्टादीरिति ॥५०॥

जातेन द्वेपेण मिश्रिता मनोवृत्तिरपि सुखाद्यहा न भवति यथा
कंसस्य—

आसीनः संविशंस्तिष्ठन् भुञ्जानः पर्यटन्महीम् ॥

चिन्तयानो दृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत् ॥

कंसो; हरेवरानुबन्धकृदिति चानुस्यूते ॥ ५४ ॥

एवं रजस्तमोऽभिभूतसत्त्वस्थले रतेर्दृष्टफलाभावं प्रदर्शय-
द्दृष्टफलं दर्शयति—नयोरिति ।

तयोर्भाविशरीरे तु प्रतिबन्धक्षये सति ।

सैव चित्तद्रुतिर्भक्तिरसतां प्रतिपद्यते ॥ ५५ ॥

तयोः=चैत्रकंसयोः, भाविशरीरे=भगवद्धस्ततो निधन-
सौभाग्यलाभोत्तरलब्धदिव्यदेहे, सति तु प्रतिबन्धक्षये=शापा-
दिप्रयुक्तनियतकालादिकैहिकभोगोपयोगिदेहावसाने, सैव=
अतिपूर्वं लब्धा, चित्तद्रुतिः=भगवदाकारताऽऽत्मा, स्पष्टमन्त्र-
अत्र प्रमाणं तु—“भूयो ममान्तिकमितां तदनुग्रहो मे” इत्या-
दि “ददर्श चक्रायुधमग्रतो यस्तदेव रूपं दुरवापमाप” इत्यादि
च श्रीमद्रभागवतादिवचनानि द्रष्टव्यानीति ॥ ५५ ॥

प्रतिबद्धदृष्टफलकभक्तिकाः पूर्वं चैत्रादय एवासन्नैवं बोध्यं,
किन्त्विदानीमपि तादृशा वर्तन्त इत्याह—अधुनेति ।

अधुनाऽपि भजन्तो ये द्वेपात् पाशुपतादयः ।

तेषामप्येवमेव स्यादथ वाज्जेन तुल्यता ॥ ५६ ॥

अधुनाऽपि=वर्त्तमानसमयेऽपि, ये भगवति द्वेपवन्तः स्वस्वा-
मीष्टं भजन्ते, पाशुपतपदं भगवत्प्रातिकूल्यमाचरतामखिला-
नामृपलक्षणम्, आदिशब्दः सदृशपरः, तेषामपि=भगवद्विद्वे-
षिणामपि, एवमेव=भगवत्कृपया प्रतिबन्धनिरासे देहान्तर-
गत भक्तिमत्त्वान्नमः भगवतजनकृपातो वा यथा

जातेन द्वेपेण मिश्रिता मनोवृत्तिरपि सुखावहा न भवति यथा
कंसस्य—

आसीनः संविशंस्तिष्ठन् भुञ्जानः पर्यटन्महीम् ॥

चिन्तयानो दृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत् ॥

कंसो; हरेवरानुगन्धकृदिति चानुस्यूते ॥ ५४ ॥

एवं रजस्तमोऽभिभूतसत्त्वस्थले रतेर्दृष्टफलाभावं प्रदर्शय
दृष्टफलं दर्शयति—नयोरिति ।

तयोर्भाविशरीरे तु प्रतिबन्धक्षये सति ।

सैव चित्तद्रुतिर्भक्तिरसनां प्रतिपद्यते ॥ ५५ ॥

तयोः=चैद्यकंसयोः, भाविशरीरे=भगवद्वस्ततो निधन-
सौभाग्यलाभोत्तरलब्धदिव्यदेहे, सति तु प्रतिबन्धक्षये=शापा-
दिमयुक्तनियतकालादिकैहिकभोगोपयोगिदेहावसाने, सैव=
अतिपूर्वं लब्धा, चित्तद्रुतिः=भगवदाकारताऽऽत्मा, स्पष्टमन्यद्,
अत्र प्रमाणं तु—“भूयो ममान्तिकपितां तदनुग्रहो मे” इत्या-
दि “ददर्श चक्रायुधमग्रतो यस्तदेव रूपं दुरवापमाप” इत्यादि
च श्रीमद्भागवतादिवचनानि द्रष्टव्यानीति ॥ ५५ ॥

प्रतिबद्धदृष्टफलकभक्तिनाः पूर्वं चैत्रादय एवासन्नैवं बोध्यं,
किन्तिदानीमपि तादृशा वर्तन्त इत्याह—अधुनेति ।

अधुनाऽपि भजन्तो ये द्वेपात् पाशुपतादयः ।

तेषामप्येवमेव स्यादथ वाग्नेन तुल्यता ॥ ५६ ॥

अधुनाऽपि=वर्तमानसमयेऽपि, ये भगवति द्वेपवन्तः स्वस्वा-
भीष्टं भजन्ते, पाशुपतपदं भगवत्प्रातिकूल्यमाचरतामखिला-
नाम्नपलक्षणम्, आदिशब्दः सदृशपरः, तेषामपि=भगवद्विद्वे-
षिणापि, परमेय=भगवत्कृपया प्रतिगन्धनिरासे देहान्तर-
पर भक्तिसुगानुभूतिः भगवतजनकृपातो वा यथा

एवपदेन भावान्तरासंसृष्टस्य यो विकारः=परिणामः, प्रिययोः=स्निग्धयोः—स्ववृत्त्यालम्बनतानिरूपकत्वस्ववृत्त्याश्रयतानिरूपकत्वै-
तदन्यतरसंबन्धेन वस्तुविशिष्टेन स्नेहेनालम्बनताऽऽश्रयताऽन्यत-
रसंबन्धेन विशिष्टयोरिति यावद्; इत्थमनुक्तौ यत्किंचिद्विषयक
स्नेहाश्रययोरन्योन्यमुदासीनयोर्ग्रहणेऽतिप्रसङ्गः स्यात्; तत्समवे-
ताद् अनिशम्=धारावाहित्वेन, अत्यन्ताद्=भावनीयेतरानवगा-
हिनो, भावनात्=सोत्कण्ठचिन्तनाद् विरहस्य=अभीष्टविष-
यकप्रत्यक्षाभावज्ञानस्य, यद्यपि परत्र विरहशब्देनाभावो बुध्यते;
किन्तु प्रकृते विशिष्टाभावज्ञानं विवक्ष्यते, ज्ञानानुक्तौ यत्र प्रेम
वैचित्र्यादौ तादृशप्रत्यक्षसत्त्वेऽप्यभावबुद्धौ विरहोद्गारोऽनुभ-
वसिद्धस्तत्रानुपपत्तेः, याऽसहिष्णुता=परिहार्यत्वप्रकारकदुः-
खविषयकज्ञानाभावः, तथा च तादृशदुःखकारणे व्यवहियमाणे
सह्यासह्यत्वे भाक्ते, तदात्मा=तत्प्रवृत्तिनिमित्तकः प्रीतिविशेषो-
रतिः, एवं च—वस्तुविशिष्टस्नेहविशिष्टव्यक्तिसमवेतविषयान्त-
रानवगाहिधारावाहिसोत्कण्ठचिन्तनप्रयुक्तोऽभीष्टविषयकप्रत्यक्षा-
भावप्रयोऽयपरिहार्यत्वप्रकारकदुःखविषयकज्ञानाभावविशिष्टः
भावान्तरासंसृष्टस्नेहपरिणामप्रीतिविशेषो रतिरिति फलितम्,

स्नेहे वैशिष्ट्यं च—स्ववृत्त्यालम्बनतानिरूपकत्वस्ववृत्त्याश्रय-
तानिरूपकत्वैतदन्यतरसंबन्धेन, व्यक्तौ वैशिष्ट्यं च—आलम्बनता-
ऽऽश्रयताऽन्यतरसंबन्धेन, प्रीतिविशेषे तादृशाभाववैशिष्ट्यं च स्वा-
श्रयसमवेतत्वस्वप्रतियोगिज्ञानविषयदुःखप्रयोजकाभावप्रतियोगि-
प्रत्यक्षविषयाभीष्टविषयकत्वैतदुभयसंबन्धेनेति निष्कर्षः ॥५६॥

रजस्तमोऽपसरणानुसारेण रतेस्तारतम्यमाह—रजेति ।

रजस्तमःसमुच्छेदतारतम्येन गम्यते ।

तुल्येऽपि साधनाभ्यासे तारतम्यं रतेरपि ॥६०॥

एवपदेन भावान्तरासंसृष्टस्य यो विकारः=परिणामः, प्रिययोः=
 स्निग्धयोः—स्ववृत्त्यालम्बनतानिरूपकत्वस्ववृत्त्याश्रयतानिरूपकत्वं
 तदन्यतरसंबन्धेन वस्तुविशिष्टेन स्नेहेनालम्बनताऽऽश्रयताऽन्यत
 रसंबन्धेन विशिष्टयोरिति यावद्; इत्थमनुक्तौ यत्किंचिद्विषयक
 स्नेहाश्रययोरन्योन्यमुदासीनयोर्ग्रहणेऽतिप्रसङ्गः स्यात्; तत्समं
 ताद् अनिशम्=धारावाहित्वेन, अत्यन्ताद्=भावनीयेतरानवगा
 हिनो, भावनात्=सोत्कण्ठचिन्तनाद् विरहस्य=अभीष्टविष
 यकप्रत्यक्षाभावज्ञानस्य, यद्यपि परत्र विरहशब्देनाभावो बुध्यते,
 किन्तु प्रकृते विशिष्टाभावज्ञानं विवक्ष्यते, ज्ञानानुक्तौ यत्र प्रेम
 वैचित्र्यादौ तादृशप्रत्यक्षसत्त्वेऽप्यभावबुद्धौ विरहोद्गारोऽनुभ
 वसिद्धस्तत्रानुपपत्तेः, याऽसहिष्णुता=परिहार्यत्वप्रकारकदुः
 खविषयकज्ञानाभावः, तथा च तादृशदुःखकारणे व्यवहियमाणे
 सहासहात्वे भाक्ते, तदात्मा=तत्प्रवृत्तिनिमित्तकः प्रीतिविशेषो
 रतिः, एवं च—वस्तुविशिष्टस्नेहविशिष्टव्यक्तिसमवेतविषयान्त
 रानवगाहिधारावाहिसोत्कण्ठचिन्तनप्रयुक्तोऽभीष्टविषयकप्रत्यक्षा
 भावप्रयोज्यपरिहार्यत्वप्रकारकदुःखविषयकज्ञानाभावविशिष्टः
 भावान्तरासंसृष्टस्नेहपरिणामप्रीतिविशेषो रतिरिति फलितम्,
 स्नेहे वैशिष्ट्यं च—स्ववृत्त्यालम्बनतानिरूपकत्वस्ववृत्त्याश्रय
 तानिरूपकत्वंतदन्यतरसंबन्धेन, व्यक्तौ वैशिष्ट्यं च—आलम्बनता
 ऽऽश्रयताऽन्यतरसंबन्धेन, प्रीतिविशेषे तादृशाभाववैशिष्ट्यं च स्वा
 श्रयसमवेतत्वस्वप्रतियोगिज्ञानविषयदुःखप्रयोजकाभावप्रतियोगि
 प्रत्यक्षविषयाभीष्टविषयकत्वंतदुभयसंबन्धेनेति निष्कर्षः ॥५६॥
 रजस्तमोऽपसरणानुसारेण रतेस्तारतम्यमाह —रजेति ।

रजस्तमःसमुच्छेदतारतम्येन गम्यते ।

तुल्येऽपि साधनाभ्यासे तारतम्यं स्तेरपि ॥६०॥

इत्युक्तलक्षणात्तस्माज्जाता, औपम्यजा—औपम्यम्=उपमा-

“यथा कथं चिदप्यस्य सादृश्यमुपमोदिता”

इत्युक्तलक्षणादौपम्याज्जाता, अध्यात्मजा—एतस्या एव
नामान्तरं स्वरूपजा, तदुक्तं—

“अजन्यस्तु स्वतः सिद्धः स्वरूपं भाव उच्यते”

अस्माज्जाताऽध्यात्मजा, अभियोगजा—

“अभियोगो भवेद् भावव्यक्तिः”

इत्युक्ताभियोगजा, संप्रयोगजा—

“संभोगे जायते या तु रतिः सा संप्रयोगजा”

इत्युल्लक्षणासंप्रयोगजा, अभिमानजा—

“सन्ति भूरीणि रम्याणि प्रार्थ्यं स्यादिदमेव मे ।

इति यो निर्णयो धीरैरभिमानः स उच्यते”

इत्युक्तरूपादभिमानाज्जाता, समारोपजा—इयं वैषयिकीना-
म्नाऽपि व्यवहियते—तत्र

“शब्दस्पर्शादयः पञ्च विषयाः किल विश्रुताः”

इति प्रसिद्धेभ्यो विषयेभ्यो जाता । आसामुदाहरणानि—
तत्र निसर्गजायाः—

अमुन्दरः सुन्दरशेखरो वा गुणैर्विहीनो गुणिनां वरो वा ।
द्वेपी मयि स्यात्करुणाञ्जुधिर्वा कृपणः स एवाद्य गतिर्म-

मायम् ॥

संबन्धजायाः—

वीर्यं कन्दुकितादिरूपमखिलचमामण्डले मण्डनं—

जन्माभीरपुरन्दरस्य भवने पारेपरार्थं गुणाः ।

लीला काऽपि जगच्चमत्कृतिकरीत्येतस्य लोकोत्तरा

वृत्तिर्वेणुधरस्य दुर्मुखि ! धृतिं कस्याः क्षणं रक्षति ॥

इत्युक्तलक्षणात्तस्माज्जाता, औपम्यजा—औपम्यम्=उपमा

“यथा कथं चिदप्यस्य सादृश्यमुपमोदिता”

इत्युक्तलक्षणादौपम्याज्जाता, अध्यात्मजा—एतस्या एव
नामान्तरं स्वरूपजा, तदुक्तं—

“अजन्यस्तु स्वतः सिद्धः स्वरूपं भाव उच्यते”

अस्माज्जाताऽध्यात्मजा, अभियोगजा—

“अभियोगो भवेद् भावव्यक्तिः”

इत्युक्ताभियोगजा, संप्रयोगजा—

“संभोगे जायते या तु रतिः सा संप्रयोगजा”

इत्युक्तलक्षणसंप्रयोगजा, अभिमानजा—

“सन्ति भूरीणि रम्याणि प्रार्थ्य स्यादिदमेव मे ।

इति यो निर्णयो धीरैरभिमानः स उच्यते”

इत्युक्तरूपादभिमानाज्जाता, समारोपजा—इयं वैषयिकीना
न्नाऽपि व्यवहियते—तत्र

“शब्दस्पर्शादयः पञ्च विषयाः किल विश्रुताः”

इति प्रसिद्धेभ्यो विषयेभ्यो जाता । आसामुदाहरणानि—
तत्र निसर्गजायाः—

अमुन्दरः सुन्दरशेखरो वा गुणैर्विहीनो गुणिनां वरो वा ।
द्वेषी मयि स्यात्करुणाऽम्बुधिर्वा कृष्णः स एवाद्य गतिर्म

मायम् ॥

संबन्धजायाः—

वीर्यं कन्दुकिताद्रिरूपमखिलचमामण्डले मण्डनं—

जन्माभीरपुरन्दरस्य भवने पारेपराधं गुणाः ।

लीला काऽपि जगच्चमत्कृतिकरीत्येतस्य लोकोत्तरा

वृत्तिर्वेणुधरस्य दुर्मुखि ! प्रति कस्याः क्षणं रक्षति ॥

स्पर्शे शब्दे तथा रूपे रसे गन्धे च केवले ।

समुचिते च सा तत्रेत्येकैका पङ्क्तिविधा भवेत् ॥६४॥

केवलात् स्पर्शादितः; समुदितात्तत्पञ्चकाच्च, तत्र=समा
रोपे, सा = मृदुतीव्रत्वादिभेदा, एकैका=प्रत्येकमपि, पोढा ज्ञेया ॥

अस्याः क्रमादुदाहरणानि—

स्पर्शजायाः—

व्रजं मुष्टिग्राह्ये तमसि निगिरत्यङ्गमिह मे
सखि ! स्पर्शं दैवाद्यदवधि परं कस्य चिदगात् ॥
गृहीता जागर्या तदवधि सहैवाङ्गजगणैः
सशङ्कैर्या पश्य क्षणमपि न साऽद्याप्युपरता ॥

शब्दजायाः—

एकस्य द्रुतमेव लुम्पति मतिं कृष्णेति नामाक्षरं—
सान्द्रोन्मादपरम्परामुपनयत्यन्यस्य वंशीकलः ॥
एष स्निग्धघनद्युतिर्मनसि मे लग्नः सकृद्वीक्षण—
त्कृष्टं धिक् पुरुषत्रये रतिरभून्मन्ये मृतिः श्रेयसी ॥

रूपजायाः—

कृताकृष्टिक्रीडं किमपि तव रूपं मम सखी
सकृद् दृष्ट्वा दूरादहितहितबोधोज्झितमतिः ।
हताशेषं प्रेमानलमनुविशन्ती सरभसं—
पतङ्गीवात्मानं मुरहर ! मुहुर्दाहितवती ॥

रसजायाः—

पुलकयति यदङ्गं सेवते गात्रभङ्गं—
बहति हृदि तरङ्गं सद्य एवाद्य मुग्धा ।
तदपदमनवरुश्रोद्गगीर्णताम्यूलमल्पं—
स्फुटमविदितमास्ये न्यस्तमस्यास्तयाऽऽलि ! ॥

स्पर्शं शब्दे तथा रूपे रसे गन्धे च केवले ।

समुचिते च सा तत्रेत्येकैका पङ्क्तिविधा भवेत् ॥६४॥

केवलात् स्पर्शादितः; समुदितात्तत्पञ्चकाच्च, तत्र=समा
रोपे, सा = मृदुतीव्रत्वादिभेदा, एकैका=प्रत्येकमपि, पोढा ज्ञेया ॥

अस्याः क्रमादुदाहरणानि—

स्पर्शजायाः—

व्रजं मुष्टिग्राह्ये तमसि निगिरत्यङ्गमिह मे
सखि ! स्पर्शं दैवाद्यदवधि पर कस्य चिदगात् ॥
गृहीता जागर्या तदवधि सहैवाङ्गजगणैः
सशङ्कैर्या पश्य क्षणमपि न साऽद्याप्युपरता ॥

शब्दजायाः—

एकस्य द्रुतमेव लुम्पति मतिं कृष्णेति नामाक्षरं—
सान्द्रोन्मादपरम्परामुपनयत्यन्यस्य वंशीकलः ॥
एष स्निग्धघनद्युतिर्मनसि मे लग्नः सकृद्वीक्षण—
त्कष्टं धिक् पुरुषत्रये रतिरभून्मन्ये मृतिः श्रेयसी ॥

रूपजायाः—

कृताकृष्टिक्रीडं किमपि तव रूपं मम सखी
सकृद् दृष्ट्वा दूरादहितहितबोधोऽभिमतमतिः ।
हताशेषं प्रेमानलमनुविशन्ती सरभसं—
पतङ्गीवात्मानं मुरहर ! मुहुर्दाहितवती ॥

रसजायाः—

पुलकयति यदङ्गं सेवते गात्रभङ्गं—
बहति हृदि तरङ्गं सद्य एवाद्य मुग्धा ।
तदवधमनवस्त्रोद्गीर्णताम्बूलमल्पं—
स्फुटमविदितमास्ये न्यस्तमस्यास्तयाऽऽलि ! ॥

सोपाधिं दर्शयन्निरुपाधिं विवृणोति—कामेति ।

कामसंबन्धभयतः सोपाधिस्रिविधा भवेत् ॥

विभावादिसमायोगे शुद्धभक्तिरसो भवेत् ॥ ६७ ॥

पूर्वार्धं स्पष्टमेव, यदा च भक्तिरसस्य विभावादयः समुदीयुः
किन्तु भक्तिरसस्थायिनी रतिराश्रयगतभावान्तरेण न संकी-
र्येत तदा शुद्धा भक्तिर्भवेत् ॥ ६७ ॥

निरुपाधिं विवृणोति कारिकाद्वयेन—शृङ्गेत्यादिना ।

शृङ्गारमिश्रिता भक्तिः कामजा भक्तिरिष्यते ॥

संबन्धजा रतिर्याति पूर्वोक्तां रसतां द्वयोः ॥ ६८ ॥

एको वत्सलभक्त्याख्यः प्रेयोभक्तिस्तथाऽपरा ॥

भयजा रतिरध्यास्ते रसं प्रीतिभयानकम् ॥ ६९ ॥

अत्र कामजा रतिः पूर्वं दर्शिता, संबन्धजाऽपि सा द्वयोः—
वात्सल्यसख्ययोरसयोः, रसतां यातीत्यपि दर्शितम्, प्रेयोभक्ति-
रसः=सख्यम्, भयकारणजन्यचेतोद्भूत्यात्मा रतिः प्रीतिभया-
नकाख्यमिश्रितरसस्य स्थायिनी भवतीति भावः ॥ ६८, ६९ ॥

तन्मिश्रणे सति वैलक्षण्यमाह—एकेति ।

एकदा यद्यपि व्यक्तमिदं रतिचतुष्टयम् ॥

तदा तु पानकरसन्यायेन परमो रसः ॥ ७० ॥

यदि तु कारणसामग्रीसमवधानाद् एकदा कामसंबन्धद्वय-
भयजानां रतीनां चतुष्टयमेकाश्रय एवोदीयात् तदा तु पानके=
समृचितैलामरिचसंप्लुक्तसितामधुरतमीकृतपानीयविशेषे, रसस्य=
रसनाग्राह्यगुणविशेषस्य न्यायेन ज्वलन्तणो रसोऽनुभूयते, तत्र
यथा चित्ररसोऽत्रापि तथा चित्ररसोऽनुभवसिद्धो दुरपन्धव—
इति हार्दो भावः ॥ ७० ॥

सोपाधिं दर्शयन्निरुपाधिं विवृणोति—कामेति ।

कामसंबन्धभयतः सोपाधिस्त्रिविधा भवेत् ॥

विभावादिसमायोगे शुद्धभक्तिरसो भवेत् ॥ ६७ ॥

पूर्वार्ध स्पष्टमेव, यदा च भक्तिरसस्य विभावादयः समुदीयुः
किन्तु भक्तिरसस्थायिनी रतिराश्रयगतभावान्तरेण न संकी-
र्येत तदा शुद्धा भक्तिर्भवेत् ॥ ६७ ॥

निरुपाधिं विवृणोति कारिकाद्वयेन—शृङ्गेत्यादिना ।

शृङ्गारमिश्रिता भक्तिः कामजा भक्तिरिष्यते ॥

संबन्धजा रतिर्याति पूर्वोक्तां रसतां द्वयोः ॥ ६८ ॥

एको वत्सलभक्त्याख्यः प्रेयोभक्तिस्तथाऽपरा ॥

भयजा रतिरध्यास्ते रसं प्रीतिभयानकम् ॥ ६९ ॥

अत्र कामजा रतिः पूर्व दर्शिता, संबन्धजाऽपि सा द्वयोः—
वात्सल्यसख्ययोरसयोः, रसतां यातीत्यपि दर्शितम्, प्रेयोभक्ति-
रसः=सख्यम्, भयकारणजन्यचेतोद्भूत्यात्मा रतिः प्रीतिभया-
नकाख्यमिश्रितरसस्य स्थायिनी भवतीति भावः ॥ ६८, ६९ ॥

तन्मिश्रणे सति वैलक्षण्यमाह—एकेति ।

एकदा यद्यपि व्यक्तमिदं रतिचतुष्टयम् ॥

तदा तु पानकरसन्यायेन परमो रसः ॥ ७० ॥

यदि तु कारणसामग्रीसमवधानाद् एकदा कामसंबन्धद्वय-
भयजानां रतीनां चतुष्टयमेकाश्रय एवोदीयात् तदा तु पानके=
समृचितैलामरिचसंयुक्तसितामधुरतमीकृतपानीयविशेषे, रसस्य=
रसनाग्राह्यगुणविशेषस्य न्यायेन ज्वलक्षणो रसोऽनुभूयते, तत्र
यथा चित्ररसोऽत्रापि तथा चित्ररसोऽनुभवसिद्धो दुरपन्हव—
इति हार्दो भावः ॥ ७० ॥

सिपाधयिपुणा तासां चित्तमालम्ब्य कृते साधने तादृशचित्त-
ताप्राप्तिस्वरूपयोग्यता शक्यसंपादना, न चैतदप्रमाणकमिति
भ्रमितव्यम् ? पातञ्जलदर्शने हि बीतरागचित्तालम्बिनस्तादृश-
चित्तता सिद्धान्तिता, तुल्ययुक्त्या भगवद्रतिरञ्जितचित्तालम्बनेन
तादृशचित्तताऽपि निर्विवादा, ध्वनितश्चायमर्थो “बीतरागवि-
षयं वा चित्तम्” अस्मिन् प्रकरणे तत्रेति ॥ ७२ ॥

अधुना गौणरतितो रसस्थितिमाह—रसेति ।

रसान्तरविभावादिसंकीर्णा भगवद्रतिः ॥ ७३ ॥
चित्ररूपवदन्यादृशसतां प्रतिपद्यते ॥ ७३ ॥

हास्यादिविभावादिसमवधाने भगवद्रतिः चित्ररसतां भ-
जति, नानावर्णकसूत्रारब्धचित्रपटवदिति भावः ॥ ७३ ॥

अन्यविभावादिराहित्ये कीदृशो रसस्तमाह—रसान्तरेति ।

रसान्तरविभावादिराहित्ये तु स्वरूपभाक् ॥
दशमीमेति रसतां सनकादेरिवाधिकाम् ॥ ७४ ॥

अत्र भगवद्रतिरित्यनुवर्तते, तथा च रसान्तरविभावादिरा-
हित्ये तु भगवद्रतिः स्वरूपभाक्=भगवत्स्वरूपभाक् सती सन-
कादीनां रतिरिवाधिकामत एव दशमीं रसतां भजते, अत्र
प्राकृतरसेषु व्यवहियमाणं नवलमपेक्ष्यैवाधिकत्वं दशमत्वं ज्ञेयं,—
न च शान्तेऽन्तर्भावात्कथमधिकत्वमिति शङ्क्यम् ? शान्तस्य
निर्वेदस्याधिकताया एवान्यत्र प्रसिद्धत्वाद्, यदि तु मुख्यरसेषु
शुद्धरतिस्याधिकः शान्तो गृह्येत, तदा दशमलोक्तिरसंगता स्यात्,
प्राकृतकारिकायां विभावशब्देनोद्दीपनं ग्राह्यं, भगवत्=आलम्ब-
नस्य सर्वत्राद्वितीयतयाऽनुस्यूतत्वाद्, तद्राहित्ये हि निरालम्बना
रतिरेव न स्याद् दूरे रसताचर्चेति विवेचनीयम् ॥ ७४ ॥

सिपाधयिपुणा तासां चित्तमालम्ब्य कृते साधने तादृशचित्त-
ताप्राप्तिस्वरूपयोग्यता शक्यसंपादना, न चैतदप्रमाणकमिति
भ्रमितव्यम् ? पातञ्जलदर्शने हि वीतरागचित्तालम्बिनस्तादृश
चित्तता सिद्धान्तिता, तुल्ययुक्त्या भगवद्रतिरञ्जितचित्तालम्बनेन
तादृशचित्तताऽपि निर्विवादा, ध्वनितश्चायमर्थो “वीतरागवि-
पयं वा चित्तम्” अस्मिन् प्रकरणे तत्रेति ॥ ७२ ॥

अधुना गौणरतितो रसस्थितिमाह—रसेति ।

रसान्तरविभावादिसंकीर्णा भगवद्रतिः ॥ ७३ ॥

चित्ररूपवदन्यादृग्रसतां प्रतिपद्यते ॥ ७३ ॥

हास्यादिविभावादिसमवधाने भगवद्रतिः चित्ररसतां भ-
जति, नानावर्णकसूत्रारब्धचित्रपटवदिति भावः ॥ ७३ ॥

अन्यविभावादिराहित्ये कीदृशो रसस्तमाह—रसान्तरेति ।

रसान्तरविभावादिराहित्ये तु स्वरूपभाक् ॥

दशमीमेति रसतां सनकादेरिवाधिकाम् ॥ ७४ ॥

अत्र भगवद्रतिरित्यनुवर्तते, तथा च रसान्तरविभावादिरा-
हित्ये तु भगवद्रतिः स्वरूपभाक्=भगवत्स्वरूपभाक् सती सन-
कादीनां रतिरिवाधिकामत एव दशमीं रसतां भजते, अत्र
प्राकृतरसेषु व्यवहियमाणं नवलमपेक्ष्यैवाधिकत्वं दशमत्वं ज्ञेयं,—
न च शान्तेऽन्तर्भावात्कथमधिकत्वमिति शङ्क्यम् ? शान्तस्य
निर्वेदस्याधिकताया एवान्यत्र प्रसिद्धत्वाद्, यदि तु मुख्यरसेषु
शुद्धरतिस्याधिकः शान्तो गृह्येत, तदा दशमलोक्तिरसंगता स्यात्,
प्रकृतकारिकायां विभावशब्देनोद्दीपनं ग्राह्यं, भगवत्=आलम्ब-
नस्य सर्वत्राद्वितीयतयाऽनुस्यूतत्वात्, तद्राहित्ये हि निरालम्बना
रतिरेव न स्याद् दूरे रसताचर्चेति विवेचनीयम् ॥ ७४ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचिते भगवद्भक्तिरसायने भक्तिविशेषप्रतिपादको नाम द्वितीयो-
ल्लासः ।

ये साक्षात् सुखप्रतिकूलाः क्रोधादयः, तेषां रसत्वं विभा-
वादिन्यापारसाधारणीकरणानुभवगृह्यतयाऽभ्युपगतं यदि, तर्हि
भगवतीनां श्रुतीनाम् “एतस्यैवानन्दस्यान्य आनन्दा मात्रासु-
पजीवन्ती”त्येवंजातीययथार्थानुभवसहस्रसिद्धे साम्यातिशय-
रहितपरिपूर्णानन्दरूपे भगवति स्ते रसता सहसाऽङ्गेनेव कुतो-
निवार्यते रसज्ञमन्येन तया, तस्मादुक्तनिवारणमप्रामाणिकमिति
भावः ॥ ७६—८० ॥

इति श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्श-
भाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्नगोस्वामिश्रीदामोदरशास्त्रि
विरचितायां भक्तिरसायनव्याख्यायां प्रेम-
प्रपायां भक्तिविशेषप्रतिपादको नाम
द्वितीयोल्लासः

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविर-
चिते भगवद्भक्तिरसायने भक्तिविशेषप्रतिपादको नाम द्वितीयो-
ल्लासः ।

ये साक्षात् सुखप्रतिकूलाः क्रोधादयः, तेषां रसत्वं विभा-
वादिव्यापारसाधारणीकरणानुभवगृह्यतयाऽभ्युपगतं यदि, तर्हि
भगवतीनां श्रुतीनाम् “एतस्यैवानन्दस्यान्य आनन्दा मात्रामु-
पजीवन्ती” त्वेवंजातीययथार्थानुभवसहस्रसिद्धे साम्यातिशय-
रहितपरिपूर्णानन्दरूपे भगवति रते रसता सहसाऽज्ञेनेव कुतो-
निवार्यते रसज्ञमन्येन तया, तस्मादुक्तनिवारणमप्रामाणिकमिति
भावः ॥ ७६—८० ॥

इति श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्श-
नाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्नगोस्वामिश्रीदामोदरशास्त्रि-
विरचितायां भक्तिरसायनव्याख्यायां प्रेम-
प्रपायां भक्तिविशेषप्रतिपादको नाम
द्वितीयोल्लासः

“सजातौयैर्विजातीयैरतिरस्कृतमूर्त्तिमान् ।
यावद्रसं वर्त्तमानः स्थायी भाव उदाहृतः” ॥

अयमेव भावो विभावैरनुभावैर्व्यभिचारिभिः सुखरूपतया प्रतीयमानो रस उच्यते, तत्र विभावयति=वासनाऽऽत्मतया स्थितां रतिमास्वादाङ्कुरयोग्यतां नयति, इति विभाव आलम्बन-
त्वेनोद्दीपनत्वेन द्विविधः, तदुक्तम्—

“विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते ।
विभावो नाम स द्वेधाऽऽलम्बनोद्दीपनात्मकः” ॥

तत्रालम्बनो यथा—

अयं कम्बुग्रीवः कमलकमनीयाक्षिपटिमा
तपालरयामाङ्गद्युतिरतितरां ह्यत्रितशिराः ।
दरश्रीवत्साङ्कः स्फुरदरिदराद्यङ्कितकरः
करोत्युच्चैर्मोदं मम मधुरमूर्त्तिर्मधुरिषुः ॥

उद्दीपनो यथा—

ध्यानं बलात् परमहंसकुलस्य भिन्दन्
निन्दन् सुधामधुरिमाणमधीरधर्मा ।
कन्दर्पशासनधुरां मुदुरेव शंसन्
वंशीध्वनिर्जयति कंसनिपूदनस्य ॥

अनु पश्चात् स्थाय्युद्बोधानन्तरं भावयति=स्थायिनमास्वा-
दयतीत्यनुभावः, अयमपि स्वाभाविकतौषाधिकताभ्यां द्विधा,
तत्र पूर्वधर्माक्रान्ताः सात्त्विका उच्यन्ते, परधर्माक्रान्ता अनु-
भावाः—तदुक्तम्—

“ते स्तम्भस्वेदरोमाश्वाः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमथ्रु मलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

“सजातौयैर्विजातीयैरतिरस्कृतमूर्त्तिमान् ।
यावद्रसं वर्त्तमानः स्थायी भाव उदाहृतः” ॥

अयमेव भावो विभावैरनुभावैर्व्यभिचारिभिः सुखरूपतया प्रतीयमानो रस उच्यते, तत्र विभावयति=वासनाऽऽत्मतथा स्थितां रतिमास्वादाङ्कुरयोग्यतां नयति, इति विभाव आलम्बन- त्वेनोद्दीपनत्वेन द्विविधः, तदुक्तम्—

“विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते ।
विभावो नाम स द्वेधाऽऽलम्बनोद्दीपनात्मकः” ॥

तत्रालम्बनो यथा—✓

अयं कम्बुग्रीवः कपलकमनीयाक्षिपटिमा
तमालरयामाङ्गद्युतिरतितरां ह्यत्रितशिराः ।
दरश्रीवत्साङ्कः स्फुरदरिदराद्यङ्कितकरः
करोत्पुष्पैर्मोदं मम मधुरमूर्त्तिर्मधुरिषुः ॥

उद्दीपनो यथा—✓

ध्यानं बलात् परमहंसकुलस्य भिन्दन्
निन्दन् सुधामधुरिमाणमधीरधर्मा ।
कन्दर्पशासनधुरां मुहुरेव शंसन्
वंशीध्वनिर्जयति कंसनिषूदनस्य ॥

अनु पश्चात् स्थाय्युद्बोधानन्तरं भावयति=स्थायिनमास्वा- दयतीत्यनुभावः, अयमपि स्वाभाविकत्वाधिकत्वाभ्यां द्विधा, तत्र पूर्वधर्माक्रान्ताः सात्त्विका उच्यन्ते, परधर्माक्रान्ता अनु- भावाः—तदुक्तम्—✓

“ते स्तम्भस्वेदरोमाञ्छाः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैषण्यमथु मलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

तत्र निर्वेदः—

महार्त्तिविप्रयोगेर्ष्यासद्विवेकादिकल्पितम् ।

स्यावमाननमेवात्र निर्वेद इति कथ्यते ॥

अत्र चिन्ताऽश्रुवैवर्ण्यदैर्न्यनिश्वसितादयः ।

यथा—

भवतु माधवजल्पमश्रुएवतोः

श्रवणयोरलमश्रवणिर्मम ।

तमविलोकयतोरविलोकनिः

सखि ! विलोकनयोस्तु किलानयोः ॥

ग्लानिः—

ओजः सोमात्मकं देहे बलपुष्टिकृदस्य तु ।

क्षयाच्छ्रमाधिरत्याद्यैर्ग्लानिर्निष्पाणता मता ॥

कम्पाद्गजाब्जवैवर्ण्यकार्श्यदृग्भ्रमणादिकृत् ।

यथा—

गुम्फितुं निरुपपां वनस्त्रजं—

चारुपुष्पपटलं विचिन्वती ।

दुर्गमे क्लमभरातिदुर्बला

कानने क्षणमभून्मृगेक्षणा ॥

शङ्का—

स्वीयचौर्यापराधादेः परक्रौर्यादितस्तथा ।

स्वानिष्टोत्प्रेक्षणं यत्तु सा शङ्केत्यभिधीयते ॥

अघ्रास्यशोषवैवर्ण्यदिक्प्रेक्षात्तीक्ष्णताऽऽद्यः ।

यथा—

सतर्णकं हिम्भकदम्भकं हरन्

सदम्भमम्भोरुहसम्भयस्तदा ।

तत्र निर्वेदः—

महार्त्तिविप्रयोगेर्ष्यासद्विवेकादिकल्पितम् ।

स्वावमाननमेवात्र निर्वेद इति कथ्यते ॥

अत्र चिन्ताऽश्रुवैवर्ण्यदैर्न्यनिश्वसितादयः ।

यथा—

भवतु माधवजल्पमश्रुएवतोः

श्रवणयोरलमश्रवणिर्मम ।

तमविलोकयतोरविलोकनिः

सखि ! विलोकनयोस्तु किलानयोः ॥

ग्लानिः—

श्रोजः सोमात्मकं देहे बलपुष्टिकृदस्य तु ।

क्षयाच्छ्रमाधिरत्याद्यैर्ग्लानिर्निष्पाणता मता ॥

कम्पाङ्गजाड्यवैवर्ण्यकार्श्यदग्भ्रमणादिकृत् ।

यथा—

गुम्फितुं निरुपमां वनस्रजं—

चारुपुष्पपटलं विचिन्वती ।

दुर्गमे क्लमभरातिदुर्बला

कानने क्षणमभून्मृगेक्षणा ॥

शङ्का—

स्वीयचौर्यापराधादेः परक्रौर्यादितस्तथा ।

स्वानिष्टोत्प्रेक्षणं यत्तु सा शङ्केत्यभिधीयते ॥

अत्रास्यगोपवैवर्ण्यदिक्प्रेक्षालीनताऽऽदयः ।

यथा—

सतर्णकं हिम्भकदम्बकं हरन्

सदम्भमम्भोरहसम्भवस्तदा ।

आलस्यम्—

सामर्थ्यस्यापि सद्भावे क्रियाऽनुमुखता हि या ।
तृप्तिश्रमादिसंभूता तदालस्यमुदीर्यते ॥
अत्राङ्गभङ्गो जृम्भा च क्रियाद्वेषोऽक्षिप्तमर्दनम् ।
शय्याऽऽसनैकप्रियतातन्द्रानिद्राऽऽदयोऽपि च ॥

यथा—

सुष्ठु निःसहतनुः सुबलोऽभूत् प्रीतये मम विधाय निशुद्धम् ।
मोटयन्तमभितो निजमङ्गं नाहवाय सहसाऽऽह्वयतामुम् ॥

दैन्यम्—

दुःखत्रासापराधाद्यैरनौर्जित्यं तु दीनता ।
चादुकृन्मान्द्यमालिन्यचिन्ताऽऽङ्गजडिमादिकृत् ॥

यथा—

अभिद्रवति मामीश ! शरस्तप्तायसः प्रभो ! ।
कामं ददतु मां नाथ ! मा मे गर्भो निपात्यताम् ॥

चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता भवेदिष्टानाप्त्यनिष्ठाप्तिनिमित्तम् ।
श्वासाधोमुख्यभूलोखवैवर्ण्योन्निद्रता इह ॥
विलापोत्तापकृशता वाप्यदैन्यादयोऽपि च ।

यथा—

कृत्वा मुख्यान्ववशुचः श्वसनेन शुष्य—
द्विम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
अस्त्रैरुपात्तमपिभिः कुचकुङ्कुमानि
तत्पुर्मृजन्त्य सरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥

आलस्यम्—

सामर्थ्यस्यापि सद्भावे क्रियाऽनुन्मुखता हि या ।
 तृप्तिश्रमादिसंभूता तदालस्यमुदीर्यते ॥
 अत्राङ्गभङ्गो जृम्भा च क्रियाद्वेषोऽक्षिभर्दनम् ।
 शय्याऽऽसनैकप्रियतातन्द्रानिद्राऽऽदयोऽपि च ॥

यथा—

सुष्ठु निःसहतनुः सुवलोऽभूत् प्रीतये मम विधाय नियुद्धम् ।
 मोटयन्तमभितो निजमङ्गं नाहवाय सहसाऽऽह्वयतामुम् ॥

दैन्यम्—

दुःखत्रासापराधाद्यैरनौर्जित्यं तु दीनता ।
 चादुकृन्मान्धमालिन्यचिन्ताऽऽङ्गजडिमादिकृत् ॥

यथा—

अभिद्रवति मामीश ! शरस्तप्तायसः प्रभो ! ।
 कामं ददतु मां नाथ ! मा मे गर्भो निपात्यताम् ॥

चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता भवेदिष्टानाप्यनिष्ठाप्तिनिमित्तम् ।
 आसाधोमुख्यभूलेखवैवर्ण्योन्निद्रता इह ॥
 विलापोत्तापकृशता बाष्पदैन्यादयोऽपि च ।

यथा—

कृत्वा मुख्यान्ववशुचः भसनेन शुष्य—
 दिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
 अन्नैरुपात्तमपिभिः कुचकुङ्कुमानि
 तस्युर्मजन्त्य सरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥

यथा—

गोविन्दे स्वयमकरोः सरोजनेत्रे !
प्रेमान्धा वरवपुरर्पणं सखि ! त्वम्
कार्पण्यं न कुरु दरावलोकदाने
विक्रीते करिणि किमङ्कुशे विवादः ॥

चपलता—

रागद्वेषादिभिश्चित्तलाघवं चापलं भवेत् ।
तत्राविचारपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥

यथा—

श्वो भाविनि त्वमजितोद्गहने विदर्भान्
गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः ।
निर्मध्य चैवमगधेशबलं प्रसह्य
मां राक्षसेन विधिनोद्गह वीर्य्यशुल्काम् ॥

हर्षः—

अभीष्टेक्षणलाभादिजाता चेतःप्रसन्नता ।
हर्षः स्याद्दुःखो रोमाञ्चः स्वेदोऽश्रुमुखफुल्लता ॥
आवेगोन्मादजडतास्तथा मोहादयोऽपि च ।

यथा—

तत्रैकांऽसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।
चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥

आवेगः—

चित्तस्य संभ्रमो यः स्यादावेगोऽयं स चाष्टभा ।
मियामियानलमरुद्रर्पोत्पातगजारितः ॥
मियोत्ये पुलकः सान्त्वं चापन्याभ्युद्गमादयः ।

यथा—

गोविन्दे स्वयमकरोः सरोजनेत्रे !
प्रेमान्धा वरवपुरर्पणंसखि ! त्वम्
कार्पण्यं न कुरु दरावलोकदाने
विक्रीते करिणि किमद्भुशे विवादः ॥

चपलता—

रागद्वेषादिभिश्चित्तलाघवं चापलं भवेत् ।
तत्राविचारपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥

यथा—

श्वो भाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान्
गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः ।
निर्मथ्य चैद्यमगधेशबलं प्रसह्य
मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्य्यशुल्काम् ॥

हर्षः—

अभीष्टेक्षणलामादिजाता चेतःप्रसन्नता ।
हर्षः स्याद्दुःखं रोमाञ्चः स्वेदोऽश्रुमुखफुल्लता ॥
आवेगोन्मादजडतास्तथा मोहादयोऽपि च ।

यथा—

तत्रैकांऽसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।
चन्दनालितमाघ्राय हृष्टरोमा बुचुम्ब ह ॥

आवेगः—

चित्तस्य संभ्रमो यः स्यादावेगोऽयं स चाष्टधा ।
मियामियानलमरुद्रर्षोत्पातगजारितः ॥
मियोत्ये पुलकः सान्त्वं चापन्याभ्युद्गमादयः ।

मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं-
ह्वं कियानैच्छमिवार्चिरशौ ॥

औत्सुक्यम्—

कालाक्षमलमौत्सुक्यमिष्टेक्षाऽऽप्तिस्पृहाऽऽदिभिः ।
मुखशोषत्वराचिन्तानिश्वासास्थिरताऽऽदिकृत् ॥

यथा—

प्राप्तं निशम्य नरलोचनपानपात्र-
पौत्सुक्यविश्रयितकेशदुकूलबन्धाः ।
सद्यो विसृज्य गृहकर्म पर्तीश्च तल्पै-
द्रष्टुं यद्युर्युवतयः स्म नरेन्द्रमार्गे ॥

निद्रा—

चिन्ताऽऽलस्यनिसर्गक्लमादिभिश्चित्तमीलनं निद्रा ।
तत्राङ्गभङ्गजृम्भाजाल्यश्वासाक्षिमीलनानि स्युः ॥

यथा—

संक्रान्तधातुचित्रा
सुरतान्ते सा नितान्ततान्ताऽद्य ।
वक्षसि निक्षिप्ताङ्गी
हरेर्विशाखा ययौ निद्राम् ॥

अपस्मारः—

दुःखोत्थधातुवैषम्यादद्भुतश्चित्तविस्रवः ।
अपस्मारोऽत्र पतनं धावनास्फोटनभ्रमाः ॥
कम्पः फेनस्रुतिर्बाहुक्षेपविक्रोशनादयः ।

यथा—

फेनायते प्रतिपदं क्षिपते भुजोर्मि—
माघूर्णते लुठति कूजति लीयते च ।

मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं-
हहं कियानैच्छमिवाचिरशौ ॥

औत्सुक्यम्—

कालाक्षमलमौत्सुक्यमिष्टेक्षाऽऽप्तिस्पृहाऽऽदिभिः ।
मुखशोषत्वराचिन्तानिश्वासास्थिरताऽऽदिकृत् ॥

यथा—

प्राप्त निशम्य नरलोचनपानपात्र
मौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबन्धाः ।
सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे
द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्म नरेन्द्रमार्गे ॥

निद्रा—

चिन्ताऽऽलस्यनिसर्गकृमादिभिश्चित्तमीलन निद्रा ।
तत्राङ्गभङ्गजृम्भाजाड्यश्वासाक्षिमीलनानि स्युः ॥

यथा—

संक्रान्तधातुचित्रा
सुरतान्ते सा नितान्ततान्ताऽय ।
वक्षसि निक्षिप्ताङ्गी
हरेर्विशाखा ययौ निद्राम् ॥

अपसारः—

दुःखोत्थधातुवैषम्यादद्भुतक्षित्तविस्रवः ।
अपसारोऽत्र पतनं धावनास्फोटनभ्रमाः ॥
कम्पः पेनस्रुतिर्बाहुक्षेपविम्रोशनादयः ।

यथा—

फेनायते प्रतिपदं क्षिपते भुजोमि—
माघूर्णते लुठति वृजति लीयते च ।

त्रासः—

त्रासः क्षोभो हृदि तद्विद्वयोरसत्त्वोग्रनिस्वनैः ।
पार्श्वस्थालम्बरोमाञ्चकम्पस्तम्भभ्रमादिकृत् ॥

यथा—

बाढं निविडया सद्यस्तडिता ताडितेक्षणः ।
रक्त कृष्णेति चुक्रोश कोऽपि गोपीस्तनन्धयः ॥

वितर्कः—

विमर्शात् संशयादेश्च वितर्कस्तूह उच्यते ।
एष भूत्तेषणशिरोऽङ्गलिसंचालनादिकृत् ॥

यथा—

असौ किं तापिच्छो न हि यदमलश्रीरिह गतिः
पयोदः किं वाज्यं न यदिह निरङ्को हिमकरः ।
जगन्मोहारम्भो गुरुमधुरवंशीध्वनिरितो—

ध्रुवं मूर्धन्यद्रेर्विधुमुखि ! मुकुन्दो विहरति ॥ इति ॥

अत्र च “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति” —
रिति पारमर्षसूत्रं प्रमाणमवगन्तव्यम् विस्तरस्त्वस्य “सरसः के
चि” दित्यत्र प्रदर्शयिष्यते ॥२॥

संप्रति किंनिष्ठो वेति द्वितीयप्रश्नमुत्तरयति—मुखेति ।

सुखस्यात्मस्वरूपत्वात्तदाधारो न विद्यते ॥

तद्व्यञ्जिकाया वृत्तेस्तु सामाजिकमनः प्रति ॥३॥

रसात्मकस्य सुखस्य “रसो वै सः” रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽ-
नन्दीभवति” “एष ह्येवानन्दयाति” इत्यादयो भगवत्यः श्रुतयः
परमात्मनो रसरूपत्वं संगिरन्ते, अतथात्मन एव जगदाधारता
“कुत्तिस्थाखिलभुवनमि”त्याद्यागमैरवधारिता, तदाधारस्य
वास्तविकस्याप्रसिद्धेराह—“तदाधारो न विद्यते” इति

त्रासः—

त्रासः क्षोभो हृदि तदिद्विधोरसत्त्वोग्रनिखनैः ।
पार्वस्थालम्बरोमाञ्चकम्पस्तम्भभ्रमादिकृत् ॥

यथा—

बाढं निविडया सद्यस्तडिता ताडितेक्षणः ।
रक्तं कृष्णेति चुक्रोश कोऽपि गोपीस्तनन्धयः ॥

वितर्कः—

विमर्शात् संशयादेश्च वितर्कस्तूह उच्यते ।
एष भूत्तेषणशिरोऽङ्गलिसंचालनादिकृत् ॥

यथा—

असौ किं तापिच्छो न हि यदमलश्रीरिह गतिः
पयोदः किं वाज्यं न यदिह निरङ्गो हिमकरः ।
जगन्मोहारम्भो गुरुमधुरवंशीध्वनिरितो—

ध्रुवं मूर्धन्यद्रेर्विधुमुखि ! मुकुन्दो विहरति ॥ इति ॥

अत्र च “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति” —
रिति पारमर्षसूत्रं प्रमाणमवगन्तव्यम् विस्तरस्त्वस्य “सरसः के
चि” दित्यत्र प्रदर्शयिष्यते ॥२॥

संप्रति किंनिष्ठो वेति द्वितीयमश्नुत्तरयति—मुखेति ।

सुखस्यात्मस्वरूपत्वात्तदाधारो न विद्यते ॥

तद्व्यञ्जिकाया वृत्तेस्तु सामाजिकमनः प्रति ॥३॥

रसात्मकस्य सुखस्य “रसो वै सः” रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽ-
नन्दीभवति” “एष ह्येवानन्दयाति” इत्यादयो भगवत्यः श्रुतयः
परमात्मनो रसरूपत्वं संगिरन्ते, अतश्चात्मन एव जगदाधारता
“कुत्तिस्थाखिलभुवनमि”त्याद्यागमैरवधारिता, तदाधारस्य
वास्तविकस्याप्रसिद्धेराह—“तदाधारो न विद्यते” इति

भिनेतव्यनिष्ठाः; यथास्वं=सुखजननस्वभावाः सुखहेतवः; दुःख
जननस्वभावा दुःखहेतवो भवन्ति लोकनियमाक्रान्ततया न तं
व्यभिचरन्तीत्यर्थः, सर्वेऽपि पुनः सामाजिकवृत्तयः केवलसुख
जनकाः, अयमत्राभिसंधिः—लोके हि पुत्रादेर्जन्मादीनां सुख
कारणत्वं तस्य मरणादीनां दुःखकारणत्वं च यदानुभविकं तत्र
पुत्रसामान्यस्य; किन्तु स्वनिरूपितत्वविशिष्टत्वेन ज्ञातस्यैव,
शत्रुपुत्रादेस्तेषां प्रत्युत व्यत्ययेन तथात्वदर्शनाद्, काव्ये तु धर्मि-
ग्राहकमानसिद्धस्य व्यक्तिविशेषनिरूपितत्वादिप्रमोपणात्मकसा-
धारणीकरणव्यापारस्य महिम्ना दुःखप्रयोजकविशेषांशाभाना-
न्नैव दुःखाधायकता, न च तुल्ययुक्त्या सुखप्रयोजकविशेषांशा-
भानस्यापि प्रतिबन्धात्सुखाधायकताऽपि कथंकारं स्यादिति
वाच्यम्, प्रमोपस्य फलबलकल्प्यत्वेन दुःखानुभवात्तत्प्रमोपः
कल्प्यते, सुखानुभवाद् निधुवनसहचराधरक्षतादिवत् तत्प्रमोपा-
स्वीकाराद्, अथ वा मा भूदेवान्तःकरणजं सुखं, साधारणीकर-
णव्यापृतित एव भग्नावरणचिदात्मकरसस्यैवानन्दात्मकतयोद्धा-
सात्सुखसाक्षात्कृतेरवर्जनीयत्वाद्, दुःखप्रत्ययस्तु कुतस्त्यः स्याद्,
विगलितवेद्यान्तरसंपर्कस्यापि रसेऽनुभवसिद्धतया तद्भाना-
योग्यत्वाच्चेति साधूक्तं सुखमात्रैकहेतव इति ॥ ५ ॥

उक्तमर्थं विशदयति—अत इति ।

अतो न करुणादीनां रसत्वं प्रतिहन्यते ॥

भावानां बोद्धृनिष्ठानां दुःखाहेतुत्वनिश्चयात् ॥६॥

सामाजिकनिष्ठानां भावानां=स्थाय्यादीनां यतो दुःखजनका-
भावस्य निश्चयोऽतः करुणभयानकादीनां रसत्वं न विरुध्यते,
अन्यथा तेषामनुभवार्थं जनानां साग्रहा प्रवृत्तिर्नोपपद्येत; प्रवृत्ति-
प्रतीष्टसाधनत्वज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः ॥६॥

भिनेतव्यनिष्ठाः; यथास्वं=सुखजननस्वभावाः सुखहेतवः; दुःख
जननस्वभावा दुःखहेतवो भवन्ति लोकनियमाक्रान्ततया न तं
व्यभिचरन्तीत्यर्थः; सर्वेऽपि पुनः सामाजिकवृत्तयः केवलसुख
जनकाः; अयमत्राभिसंधिः—लोके हि पुत्रादेर्जन्मादीनां सुख
कारणत्वं तस्य मरणादीनां दुःखकारणत्वं च यदानुभविक् तत्र
पुत्रसामान्यस्य; किन्तु स्वनिरूपितत्वविशिष्टत्वेन ज्ञातस्यैव,
शत्रुपुत्रादेस्तेषां प्रत्युत व्यत्ययेन तथात्वदर्शनाद्, काव्ये तु धर्मि
ग्राहकमानसिद्धस्य व्यक्तिविशेषनिरूपितत्वादिप्रमोषणात्मकसा-
धारणीकरणव्यापारस्य महिम्ना दुःखप्रयोजकविशेषांशाभाना
नैव दुःखाधायकता, न च तुल्ययुक्तया सुखप्रयोजकविशेषांशा
भानस्यापि प्रतिबन्धात्सुखाधायकताऽपि कथंकारं स्यादिति
वाच्यम्, प्रमोषस्य फलबलकल्प्यत्वेन दुःखाननुभवात्तत्प्रमोषः
कल्प्यते, सुखानुभवाद् निधुवनसहचराधरक्षतादिवत् तत्प्रमोषा
स्वीकाराद्, अथ वा मा भूदेवान्तःकरणजं सुखं, साधारणीकर-
णव्यापृतित एव भग्रावरणचिदात्मकरसस्यैवानन्दात्मकतयोद्भा-
सात्सुखसाक्षात्कृतेरवर्जनीयत्वाद्, दुःखप्रत्ययस्तु कुतस्त्यः स्याद्,
विगलितवेद्यान्तरसंपर्कस्यापि रसेऽनुभवसिद्धतया तद्विभाना
योग्यत्वाच्चेति साधूक्त सुखमात्रैकहेतव इति ॥ ५ ॥

उक्तमर्थं विशदयति—अत इति ।

अतो न करुणादीनां रसत्वं प्रतिहन्यते ॥

भावानां बोद्धृनिष्ठानां दुःखाहेतुत्वनिश्चयात् ॥६॥

सामाजिकनिष्ठानां भावानां=स्थाय्यादीनां यतो दुःखजनका
भावस्य निश्चयोऽतः करुणभयानकादीनां रसत्वं न विरुध्यते,
अन्यथा तेपामनुभवार्थं जनानां साग्रहा प्रवृत्तिर्नोपपद्येत; प्रवृत्ति-
प्रतीष्टसाधनत्वज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः ॥६॥

उद्बोधे विभावानुभावव्यभिचारिणां त्रयं समुदितं कारणं भव-
तीति ज्ञातव्यम्, अयं भावः—यद्यपि लोके रत्यादिकं प्रति
कारणकार्यसहकारिताऽऽपन्नानि वस्तूनि; तथाऽपि काव्येषु
पानकरसन्यायेनास्वादं प्रति कारणताभाञ्जि संपद्यन्ते, पदार्थ-
स्वभावस्य पर्यनुयोगानर्हत्वादिति तु तत्त्वम् ॥१०॥

उक्तालौकिकत्वबोधकत्वमेव भावानामुपपादयति—ज्ञातेति ।

ज्ञातस्वपरसंवन्धादन्ये साधारणात्मना ॥

अलौकिकं बोधयन्ति भावं भावास्त्रयोऽप्यमी ॥११॥

त्रयोप्यमी भावाः=विभावानुभावव्यभिचार्याख्याः, ज्ञातः
स्वस्य परस्य च संवन्धो निरूपितत्वाश्रयत्वादिको यस्य तादृशाद-
लौकिकात् कारणादेः, अन्येऽलौकिकव्यापारसाधारणीकरणा-
ख्यशालितयाऽलौकिकाः सन्तोऽलौकिकं=साधारणीभूतं; भावं
स्थायिनं बोधयन्ति ॥ ११ ॥

ततः किं फलतीत्याह—भावेति ।

भावत्रितयसंसृष्टस्थायिभाववगाहिनी ॥

समूहालम्बनात्मैका जायते सार्विकी मतिः ॥१२॥

भावानां=विभावानुभावसंचारिणां त्रितयेन=समुदायेन संसृ-
ष्टो यथायथमुद्बोधितः प्रत्यायितः परिपोषितो यः स्थायि-
भावस्तद्विषयिका समूहालम्बनं नानाप्रकारतानिरूपितनानावि-
शेष्यतानिरूपकं यज्ज्ञानं तद्रूपा समुद्रिक्तसर्वकचेतःपरिणामा-
त्मिका वृत्तिर्जायते, प्रपानकरसन्यायेनेति भावः ॥१२॥

तया किं क्रियत इत्याह—सेति ।

साञ्जन्तरक्षणेऽवश्यं व्यनक्ति सुखमुत्तमम् ॥

तद् रसः, के चिदाचार्यास्तामेव तु रसं विदुः ॥१३॥

उद्बोधे विभावानुभावव्यभिचारिणां त्रयं समुदितं कारणं भवतीति ज्ञातव्यम्, अयं भावः—यद्यपि लोके रत्यादिकं प्रति कारणकार्यसहकारिताऽऽपन्नानि वस्तूनि; तथाऽपि काव्येषु पानकरसन्यायेनास्वादं प्रति कारणताभाञ्जि संपद्यन्ते, पदार्थस्वभावस्य पर्यनुयोगानर्हत्वादिति तु तत्त्वम् ॥१०॥

उक्तालौकिकत्वबोधकत्वमेव भावानामुपपादयति—ज्ञातेति ।

ज्ञातस्वपरसंवन्धादन्ये साधारणात्मना ॥

अलौकिकं बोधयन्ति भावं भावास्त्रयोऽप्यमी ॥११॥

त्रयोप्यमी भावाः=विभावानुभावव्यभिचार्यारूपाः, ज्ञातः स्वस्य परस्य च संवन्धो निरूपितत्वाश्रयत्वादिको यस्य तादृशादलौकिकात् कारणादेः, अन्येऽलौकिकव्यापारसाधारणीकरणाख्यशालितयाऽलौकिकाः सन्तोऽलौकिकं=साधारणीभूतं; भावं स्थायिनं बोधयन्ति ॥ ११ ॥

ततः किं फलतीत्याह—भावेति ।

भावत्रितयसंसृष्टस्थायिभाववगाहिनी ॥

समूहालम्बनात्मैका जायते सात्त्विकी मतिः ॥१२॥

भावानां=विभावानुभावसंचारिणां त्रितयेन=समुदायेन संसृष्टो यथायथमुद्बोधितः प्रत्यायितः परिपोषितो यः स्थायिभावस्त्वद्विपयिका समूहालम्बनं नानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यतानिरूपकं यज्ज्ञान तद्रूपा समुद्रित्तसत्त्वकचेतःपरिणामात्मिका वृत्तिर्जायते, प्रपानकरसन्यायेनेति भावः ॥१२॥

तथा किं क्रियत इत्याह—सेति ।

साज्जन्तरक्षणेऽवश्यं व्यनक्ति सुखमुत्तमम् ॥

तद् रसः, के चिदाचार्यास्तामेव तु रसं विदुः ॥१३॥

त्रिमत्वेन गृहीतैर्विभायादिहेतुभिर्नलादिगतरत्यादिर्नुमीयमानो-
रस इत्यभ्युपागमन् ।

भट्टनायकानुवर्तिनस्तु—नाट्यादिना व्यक्तिविशेषवृत्तित-
निरूपितत्वाभ्यां जनितेऽपि स्थायिज्ञाने भावनया तयोः प्रमोषाद्वि-
रतित्वादिनैव प्रतीतरत्यादेः स्ववृत्तिरत्यादिसाजात्येनानुभूतवर-
त्यादिसंस्कारोद्भवो धे ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन सत्त्वोद्रेकेणानन्दरूपो-
रसः शब्दस्य भोगारुण्यवृत्तीयव्यापारेण साक्षात् क्रियत इत्युपागुः ।

इत्थं स्वस्वशेषमुपोविकाससाहायकमवलम्ब्य पारमर्षसूत्रघटक-
पञ्चमीनिष्पत्तिपदार्थवैविध्येनाभियुक्ताः स्वस्वमतानुसारेण रस-
तत्त्वं प्रत्यपीपदन्, परन्तु मुनिसंमतरहस्यानाकलनाच्छास्त्र-
सिद्धान्तिनामश्रद्धेयान्येवाखिलान्युक्तमतानि तदनुसारीणि परा-
णि चानिर्दिष्टान्येकदेशिमतानि ।

तत्राश्रद्धावीजानि चेमानि संक्षेपतः प्रधानानि—प्रथमे तावद्
विप्रकृष्टत्वाल्लौकिकत्वात् कान्पनिकत्वादर्थान्तरता ।

द्वितीयस्मिन् विमतत्वादनिरवचनीयस्य भ्रमविषयत्वाच्च
तथात्वम् ।

तृतीयेऽपि भ्रमास्पदत्वं तादृशमेव ।

तुरीये भेदग्रहेण बाधात् कथमपि भेदाग्रहेऽपि नलादौ
भैम्यादिरतिग्रहस्य सामाजिकप्रवृत्त्यनौपयिकत्वात् अव्यस्थले
पक्षधर्मताज्ञानविरहाच्चाभिमतसरपरिपन्थिताऽनिवार्या ।

पञ्चमे तु प्रमाणागोचरस्य शब्दनिष्ठक्रमिकव्यापारत्रयस्यैवा-
रुन्दतेति ।

अभिनवगुप्ताचार्यमम्मटभट्टादयस्तु—साधारणीकृतिव्यापा-
रमहिमभग्रावरणचिद्विशिष्टस्यापी रस इति सिद्धान्तयन्ति स्म ।

एतदेव मतं मूलकारेण के चिदित्यादिना सूचितम्,
अस्वरसवीजं त्वत्र श्रुतिविरोध एव, श्रुतौ हि “रसो वै सः”

त्रिमत्वेन गृहीतैर्विभावादिहेतुभिर्नलादिगतरत्यादिरनुमीयमानो रस इत्यभ्युपागमन् ।

भट्टनायकानुवर्तिनस्तु—नाट्यादिना व्यक्तिविशेषवृत्तित-
निरूपितलाभ्या जनितेऽपि स्थायिज्ञाने भावनया तयोः प्रमोषाद्
रतित्वादिनैव प्रतीतरत्यादेः स्ववृत्तिरत्यादिसा जात्येनानुभूतचर-
त्यादिसंस्कारोद्बोधे ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन सत्त्वोद्रेकेणानन्दरूपो
रसः शब्दस्य भोगाख्यतृतीयव्यापारेण साक्षात् क्रियत इत्युपागु ।

इत्थं स्वस्वशेषमुपोविकाससाहायकमवलम्ब्य पारमर्षसूत्रघटक
पञ्चमीनिष्पत्तिपदार्थवैविध्येनाभियुक्ताः स्वस्वमतानुसारेण रस
तत्त्व प्रत्यपीपदन्, परन्तु मुनिसंमतरहस्यानाकलनाच्छास्त्र
सिद्धान्तिनामश्रद्धेयान्येवाखिलान्युक्तमतानि तदनुसारीणि परा
णि चानिर्दिष्टान्येकदेशिमतानि ।

तत्राश्रद्धावीजानि चेमानि सत्तेषतः प्रधानानि-प्रथमे तावद्
विप्रकृष्टाल्पौकिकत्वात् कान्पनिकत्वादर्थान्तरता ।

द्वितीयस्मिन् विमतत्वादननिर्वचनीयस्य भ्रमविषयत्वाच्च
तथात्वम् ।

तृतीयेऽपि भ्रमास्पदत्वं तादृशमेव ।

तुरीये भेदग्रहेण बाधात् कथमपि भेदाग्रहेऽपि नलादौ
भैम्यादिरतिग्रहस्य सामाजिकप्रवृत्त्यनौपयिकत्वात् श्रव्यस्थले
पक्षधर्मताज्ञानविरहाच्चाभिमततरसपरिपन्थिताऽनिवार्या ।

पञ्चमे तु प्रमाणागोचरस्य शब्दनिष्ठक्रमिकव्यापारत्रयस्यैवा
रनुदतेति ।

अभिनवगुप्ताचार्यमम्मटभट्टादयस्तु—साधारणीकृतिव्यापा-
रमहिममग्रावरणचिद्विशिष्टस्थायी रस इति सिद्धान्तयन्ति स्म ।

एतदेव मत मूलकारेण के चिदित्यादिना सूचितम्,
अस्वरसवीज त्वत्र श्रुतिविरोध एव, श्रुतौ हि “रसो वै स.”

पि ध्वनिशब्दव्यवहार्यः, स चाभिधालक्षणाव्यापारयोरेक-
 रस्याव्यवहितोत्तरं प्रसरतीत्यतोऽभिधामूला, लक्षणमूला च
 पूर्वं द्विधोच्यते व्यञ्जना, इयं किल विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि-
 रविवक्षितवाच्यध्वनिश्च क्रमेणोच्यते, तत्र मूलभूतलक्षणाया-
 अन्वयानुपपत्तितात्पर्यानुपपत्तिप्रयुक्ततया द्वैविध्येन; तन्मूलध्व-
 निरपि क्रमेणात्यन्ततिरस्कृतवाच्योऽर्थान्तरसंक्रामितवाच्यश्चोच्यते,
 तथा विवक्षितान्यपरवाच्योऽभिधामूलोऽपि ध्वनिर्द्विप्रकारो-
 व्यङ्ग्यप्रतीतिक्रमस्य लक्ष्यलक्ष्यताभ्यां, प्रथमः संलक्ष्य-
 क्रमोऽन्योऽसंलक्ष्यक्रमः, सोऽयं प्रकृतकारिकया प्रतिपादित-
 इति ॥१५॥

प्रसङ्गात्संलक्ष्यक्रमध्वनिमपि दर्शयति—व्यवेति ।

व्यवधानात्क्रमो लक्ष्यो वस्त्वलंकारयोर्ध्वनौ ।

लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमं तस्माद् ध्वनिमेतं प्रचक्षते ॥१६॥

अयंभावः—वाच्यबोधोत्तरं व्यञ्जिजिपितप्रतीत्यौपयिक-
 सामग्रीसंधानेन व्यवधीयमाना भवति व्यङ्ग्यव्यक्तिरत आह—
 व्यवधानादिति, इदमिहावधेयं—पूर्वोक्ता व्यञ्जना प्रकारान्तरेण
 पुनर्द्विविधा—शाद्री तथाऽऽर्थी, तत्र—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ॥

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम्”

इत्युक्तप्रकारा शाद्री, तथा—

“वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥

प्रस्तावदेशकालादेवशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ॥

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा”

इत्युक्तीत्या चार्थी, संयोगादयश्च—महाभाष्याद्वितीयमार्भिक-
 महावैयाकरणमहाकविमहायोगिमहाराजभर्तृहरिणा निर्दिष्टाः—

पि ध्वनिशब्दव्यवहार्यः, स चाभिधालक्षणाव्यापारयोरेकत
 रस्याव्यवहितोत्तरं प्रसरतीत्यतोऽभिधामूला, लक्षणमूला च
 पूर्वं द्विधोच्यते व्यञ्जना, इयं किल विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि-
 रविवक्षितवाच्यध्वनिश्च क्रमेणोच्यते, तत्र मूलभूतलक्षणाया
 अन्वयानुपपत्तितात्पर्यानुपपत्तिप्रयुक्ततया द्वैविध्येन; तन्मूलध्व-
 निरपि क्रमेणात्यन्ततिरस्कृतवाच्योऽर्थान्तरसंक्रामितवाच्यथोच्यते,
 तथा विवक्षितान्यपरवाच्योऽभिधामूलोऽपि ध्वनिर्द्विप्रकारो
 व्यङ्ग्यप्रतीतिक्रमस्य लक्ष्यलालक्ष्यत्वाभ्यां, प्रथमः संलक्ष्य-
 क्रमोऽन्योऽसंलक्ष्यक्रमः, सोऽयं प्रकृतकारिकया प्रतिपादित-
 इति ॥१५॥

प्रसङ्गात्संलक्ष्यक्रमध्वनिमपि दर्शयति—व्यवेति ।

व्यवधानात्क्रमो लक्ष्यो वस्त्वलंकारयोर्ध्वनौ ।

लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमं तस्माद् ध्वनिमेतं प्रचक्षते ॥१६॥

अयंभावः—वाच्यबोधोत्तरं व्यञ्जिजिपितप्रतीत्यौपयिक
 सामग्रीसंधानेन व्यवधीयमाना भवति व्यङ्ग्यव्यक्तिरत आह—
 व्यवधानादिति, इदमिहावयेयं—पूर्वोक्ता व्यञ्जना प्रकारान्तरेण
 पुनर्द्विविधा—शाद्री तथाऽऽर्थी, तत्र—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ॥

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम्”

इत्युक्तप्रकारा शाद्री, तथा—

“वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥

प्रस्तापदेशकालादेवशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ॥

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा”

इत्युक्तरीत्या चार्थी, संयोगादयश्च—महाभाष्याद्वितीयमभिरु-
 महावैयाकरणमहाकविमहायोगिमहाराजभर्तृहरिणा निर्दिष्टाः—

अत्राध्वानं-व्रज-मा-अम्बरपयोधरेन्दुलेखारागादिपदैः स्वा-
भिमायाविष्कृतिरूपं वस्तु व्यज्यते ।

एवं दिङ्मात्रमुदाहृतं विस्तरभियाऽर्थशक्त्युभयशक्त्युत्पत्त्यभेद-
तत्त्वभेदा न दर्शिताः ॥१६॥

असंलक्ष्यक्रमध्वनिविषयं विशदयति—रसेति ।

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ॥

अनन्तरक्षणे यस्माद् व्यज्यतेऽवश्यमेव सः ॥१७॥

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो न केवलं योगरूढ्यनुगृहीतो रसः किन्तु
योगाश्रयाद्रस्यत इति रसव्युत्पत्त्या रसो भावो रसाभासो भावा-
भासो भावशान्तिर्भावोदयो भावसंधिर्भावशबलत्वं चेत्यष्टावपि
रसपदार्थाः । अन्यत्पूर्वमुक्तम् । एषामुदाहरणानि—

तत्र रसो यथा—

धृते पाणिद्वन्द्वे भटिति भ्रणितं रत्नवल्लयै-

र्हते नीवीग्रन्थौ मुखरितममन्दं रशनया ।

मियायाः स्थानन्दप्रतिहतधियः किन्त्वपघनो-

घनोत्तृप्णं कृष्णं प्रति समतनोत्तर्जनमिव ॥

भावश्च—

“रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जितः”

इत्युक्तरूपः—

स यथा—

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो-

नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।

अरपीरितशारदारचिन्दौ-

चरणी तं मरणेऽपि चिन्तयामि ॥

अत्राध्वानं-ग्रज-मा अम्बरपयोधरेन्दुलेखारागादिपदैः स्वा
भिप्रायाविष्कृतिरूपं वस्तु व्यज्यते ।

एवं दिङ्मात्रमुदाहृतं विस्तरभियाऽर्थशक्त्युभयशक्त्युत्थभेद-
तत्त्वभेदा न दर्शिताः ॥१६॥

असंलक्ष्यक्रमध्वनिविषयं विशदयति—रसेति ।

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ॥

अनन्तरक्षणे यस्माद् व्यज्यतेऽवश्यमेव सः ॥१७॥

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो न केवलं योगरूढ्यनुगृहीतो रसः किन्तु
योगाश्रयाद्रस्यत इति रसव्युत्पत्त्या रसो भावो रसाभासो भावा
भासो भावशान्तिर्भावोदयो भावसंधिर्भावशबलत्वं चेत्यष्टावपि
रसपदार्थाः । अन्यत्पूर्वमुक्तम् । एषामुदाहरणानि—

तत्र रसो यथा—

धृते पाणिद्वन्द्वे भटिति भणितं रत्नवल्लयै—

हृते नीवीग्रन्यौ मुखरितममन्दं रशनया ।

मियायाः स्नानन्दप्रतिहतधियः किन्त्वपघनो—

घनोत्तृप्पं कृष्णं प्रति समतनोत्तर्जनमिव ॥

भावश्च—

“रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जितः”

इत्युक्तरूपः—

स यथा—

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो—

नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।

अवधोरितशरदारविन्दौ—

चरणी तं मरणेऽपि चिन्तयामि ॥

भावोदयो यथा—

आलीजनैर्मण्डनकेलिकाले
विभूष्यमाणा वृषभानुपुत्री ।
वरोगते नीलमणीन्दुहारे
स्विन्ना सकम्पा पुलकाकुलाऽऽसीत् ॥

अत्र हर्षस्योदयः ।

भावसन्धिर्यथा—

सुविरमनुचरीभिः पाठितां कृष्णगाथां—
सदसि शुकवधूभिः शृण्वती गीयमानाम् ।
प्रणयसदयमेकं तामु विन्यस्यतीर्य—
चकितचकितमन्यन्नेत्रमास्ये गुरुणाम् ॥

अत्रौत्सुक्यत्रासयोः संधिः ।

भावशाबल्यं यथा—

पतिरतिकुपितो मनः प्रमत्तं खलनिकरः किल दूषणाभिधायी ।
मुररिपुरपि वेपपेशलोऽसौ भण विमले ! कमुपायमाश्रयामि ॥
अत्र भयचपलताशङ्कौत्सुक्यानां शबलता । इति ॥१७॥

रसप्रसङ्गात् तत्कारणेषु प्रदर्शनीयेषु बाधकैकसत्त्वे साधकस-
हस्रस्याप्यकिञ्चत्करत्नमिति न्यायेन तत्सामग्रीघटकं प्रतिबन्ध-
काभावं निर्देष्टुमभावज्ञानकारणीभूतप्रतियोगिज्ञानविषयमाह—
श्रुतीति ।

श्रुतिदुष्टादयो दोषा ये रसप्रतिबन्धकाः ॥

तदभावोऽपि सामग्र्यां निविष्टोऽनिष्टहानिकृत् ॥१८॥

रसस्य प्रतिबन्धका विरोधिना ये दोषाः श्रुतिदुष्टादयः;
तेषामभावोऽपि रसव्यक्तिसंपादकसामग्रीघटकीकर्त्तव्यो, येना-
निष्टो रसप्रत्ययमतिरोधो न भवेदित्यर्थः ॥१८॥

भावोदयो यथा—

आलीजनैर्मण्डनकेलिकाले
विभूष्यमाणा वृषभानुपुत्री ।
उरोगते नीलमणीन्दुहारे
स्विन्ना सकम्पा पुलकाकुलाऽऽसीत् ॥

अत्र हर्षस्योदयः ।

भावसन्धिर्यथा—

सुचिरमनुचरीभिः पाठिता कृष्णगाथां—
सदसि शुक्लधूभिः शृण्वती गीयमानाम् ।
प्रणयसदयमेकं तासु विन्यस्यतीयं—
चकितचकितमन्यन्नेत्रमास्ये गुरुणाम् ॥

अत्रौत्सुक्यत्रासयोः संधिः ।

भावशाबल्यं यथा—

पतिरतिकुपितो मनः प्रमत्तं खलनिकरः किल दूषणाभिधायी ।
मुररिपुरपि वेपपेशलोऽसौ भण विमले ! कमुपायमाश्रयामि ॥
अत्र भयचपलताशङ्कौत्सुक्यानां शबलता । इति ॥१७॥

रसप्रसङ्गात् तत्कारणेषु प्रदर्शनीयेषु बाधकैकसत्त्वे साधकस
हस्रस्याप्यकिञ्चत्करत्नमिति न्यायेन तत्सामग्रीघटकं प्रतिबन्ध
काभानं निर्देष्टुमभावज्ञानकारणीभूतप्रतियोगिज्ञानविषयमाह—
श्रुतीति ।

श्रुतिदुष्टादयो दोषा ये रसप्रतिबन्धकाः ॥

तदभावोऽपि सामग्र्यां निविष्टोऽनिष्टहानिकृत् ॥१८॥

रसस्य प्रतिबन्धका विरोधिनो ये दोषाः श्रुतिदुष्टादयः,
तेषामभावोऽपि रसव्यक्तिसंपादकसामग्रीघटकीकर्त्तव्यो, येना
निष्टो रसप्रत्ययप्रतिरोधो न भवेदित्यर्थः ॥१८॥

यावत् , तत्र निदर्शनं दशमेति—यथा “के चन दशजना ग्रामतो-
गङ्गास्नानार्थं गताः स्नात्वेह वृत्तमूले समुदित्य सर्वे वयं गमि-
ष्याम इति कृतसमयाः स्नातागतास्तत्रात्मानं विहाय स्वान्
गणयन्तो नवत्वं प्रतीत्य सहचरवियोगभ्रमाद् विक्रोशन्तः
केनापि चतुरेणागत्य विक्रोशहेतुं पृष्टेभ्यस्तमाकर्ण्य पुनर्गणना-
यादिष्टेषु तेष्वन्यतमः पूर्ववत् स्वेतरान् यदा नवाजीगणत्तदैवैनेन
दशमस्त्वमसीत्युक्ते तदीयवाक्यादात्मानं दशमत्वेन साक्षात्कुर्वति
तस्मिन् सहर्षास्ते यथाऽऽगतं जग्मुः”, तथाऽत्रापि शब्दतोऽप-
रोक्षज्ञानं निर्बाधमिति भावः ॥ २१ ॥

अधुना “प्रतीतिरपि कीदृशी”ति तुरीयं प्रश्नं समाधातु-
माह—नित्यमिति ।

नित्यं सुखमभिव्यक्तं “रसो वै स” इति श्रुतेः ॥

प्रतीतिः स्वप्रकाशस्य निर्विकल्पसुखात्मिका ॥२२॥

अयमभिसंधिः—सुखं द्विविधं प्रथममापामरगोचरताऽऽस्पदं-
सत्त्वगुणपरिणामरूपं दुःखानुविद्धमतएव हेयकुत्तिनित्तित्त-
मपि सहजाभिनिवेशवशंवदैराग्रहेण सादरमुपादीयमानं जड़त-
त्त्वमुदयाप्ययशालि, चरमं तु नित्यचिदानन्दात्मस्वरूपं वस्तुतः
सुखपदवाच्यं विवेकिधुरीणैरूपेयं नित्यं परन्त्वविद्याऽऽवृततया
तथात्वेनानिशमननुभूयमानमावरणभङ्गेऽभिव्यज्यमानं रसत्वेन
साक्षात् क्रियते, प्रकृते चावरणभङ्गो न प्रपञ्चकारणाविद्या-
निवृत्तिनिवन्धनस्तादृशस्य श्रवणमनननिदिध्यासनायत्तत्त्वात्,
किन्तु विभावादिज्ञानप्रयुक्तसाधारणीकरणनिवन्धनस्तात्कालिक-
स्तन्नित्तित्तौ तस्यापि निवृत्तिरेतावान् विशेषः, तादृशसुखस्य रसत्वे
मानं भगवती श्रुतिरेव, तदाह—“रसो वै सः” आत्मत्वादेवास्य
स्वप्रकाशस्य=प्रकाशान्तरानधीनप्रकाशस्य प्रतीतिः साक्षात्कृति-

यावत् , तत्र निदर्शनं दशमेति—यथा “के चन दशजना ग्रामतो
गङ्गास्नानार्थं गताः स्नात्वेह वृत्तमूले समुदित्य सर्वे वयं गमि
ष्याम इति कृतसमयाः स्नातागतास्तत्रात्मानं विहाय स्वान्
गणयन्तो नवत्वं प्रतीत्य सहचरवियोगभ्रमाद् विक्रोशन्तः
केनापि चतुरेणागत्य विक्रोशहेतुं पृष्टेभ्यस्तमाकर्ण्य पुनर्गणना
यादिष्टेषु तेष्वन्यतमः पूर्ववत् स्वेतरान् यदा नवाजीगणत्तदैवैनेन
दशमस्त्वमसीत्युक्ते तदीयवाक्यादात्मानं दशमत्वेन साक्षात्कुर्वति
तस्मिन् सहर्पास्ते यथाऽऽगतं जग्मुः”, तथाऽत्रापि शब्दतोऽप
रोक्षज्ञानं निर्बाधमिति भावः ॥ २१ ॥

अधुना “प्रतीतिरपि कीदृशी”ति तुरीयं प्रश्नं समाधातु-
माह—नित्यमिति ।

नित्यं सुखमभिव्यक्तं ‘रसो वै स’ इति श्रुतेः ॥
प्रतीतिः स्वप्रकाशस्य निर्विकल्पसुखात्मिका ॥२२॥

अयमभिसंधिः—सुखं द्विविधं प्रथममापामरगोचरताऽऽस्पद
सत्त्वगुणपरिणामरूपं दुःखानुविद्धमतएव हेयकुत्तिनित्तित्त
मपि सहजाभिनिवेशवशंवदेराग्रहेण सादरमुपादीयमानं जड़त
त्वमुदयाप्ययशालि, चरमं तु नित्यचिदानन्दात्मस्वरूपं वस्तुतः
सुखपदवाच्यं विवेकिधुरीणैरूपेयं नित्यं परन्त्वविद्याऽऽवृततया
तथात्वेनानिशमननुभूयमानमावरणभङ्गेऽभिव्यज्यमानं रसत्वेन
साक्षात् क्रियते, प्रकृते चावरणभङ्गो न प्रपञ्चकारणाविद्या
निवृत्तिनिवन्धनस्तादृशस्य श्रवणमनननिदिध्यासनायत्तत्वात्,
किन्तु विभावादिज्ञानप्रयुक्तसाधारणीकरणनिवन्धनस्तात्कालिक-
स्तन्निवृत्तौ तस्यापि निवृत्तिरेतावान् विशेषः, तादृशसुखस्य रसत्वे
मानं भगवती श्रुतिरेव, तदाह—“रसो वै सः” आत्मत्वादेवास्य
स्वप्रकाशस्य=प्रकाशान्तरानधीनप्रकाशस्य प्रतीतिः साक्षात्कृति

परमानन्द आत्मैव रस इत्याहुरागमाः ॥

शब्दतस्तदभिव्यक्तिप्रकारोऽयं प्रदर्शितः ॥ २४ ॥

यद्यप्यापाततो भग्नावरणचित्त्वेन जीवात्मा रसः प्रतीयते निर्दिष्टसूत्रेण; तथाऽपि रसप्रतिपादका आगमाः—“रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति” “एष ह्येवानन्दयाति” “एतस्यैवानन्दस्यान्ये मात्रामुपजीवन्ती”त्यादयः; परमः=साम्यातिशयशून्य-आनन्द आत्माऽर्थात् परमात्मैव रस इत्याहुः, उपक्रमोपसंहारादि-तात्पर्यनिर्णायकसमष्टिसधीचीना इति शेषः, परथा हि प्रामाण्य-तेषां दुरापं स्यादिति हृदयम्, उक्तमूत्रं तु गुह्यजिह्विकान्यायेन लौकिकरसास्वादप्रत्यायनाय विनेयोन्मुखीकरणार्थं प्रवृत्तमपि न परमात्मनो रसकेन्द्रतां वारयितुं प्रभवति, “यत्परः शब्दः स-शब्दार्थः” इति न्यायादुभयत्र तात्पर्यसत्त्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च, तत-श्चान्यतोऽवगमितं भगवतो रसत्वं शब्दतः खल्वभिव्यङ्क्तुमयं प्रकारो भक्तिरसास्वादनौपयिकः प्रदर्शितः ॥ २४ ॥

उक्तप्रकारेण सुखाभिव्यक्तिः शब्दतो न केवलमस्माभिरेवो-च्यते; किन्तु मीमांसकैरपि भङ्ग्यैषाऽभ्युपगतेति दर्शयति—अर्थेति।

अर्थवादाधिकरणे नवशैलादिवर्णनम् ॥

श्रोतॄणां सुखमात्रार्थमिति भट्टैरुदाहृतम् ॥ २५ ॥

पूर्वमीमांसायाः प्रथमाध्यायगतद्वितीयपादस्थार्थवादाधिक-रणे “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” इति जै-मिनीयसिद्धान्तमूत्रीयशावरभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तत्रभव-त्कुमारिलभट्टपादैः “के चित् स्वयमेव श्रूयमाणगन्धमादनवर्ण-कप्रभृतयः प्रीतिं जनयन्ति” इत्यादिना संदर्भेण यदुक्तं; तत्र श्रोतॄणां सुखमात्रार्थमेवातः स्पष्टैव शब्दात्सुखव्यक्तिः ॥ २५ ॥

परमानन्द आत्मैव रस इत्याहुरागमाः ॥

शब्दतस्तदभिव्यक्तिप्रकारोऽयं प्रदर्शितः ॥ २४ ॥

यद्यप्यापाततो भग्नावरणचित्त्वेन जीवात्मा रसः प्रतीयते निर्दिष्टसूत्रेण; तथाऽपि रसप्रतिपादका आगमाः—“रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति” “एष ह्येवानन्दयाति” “एतस्यैवानन्दस्यान्ये मात्रामुपजीवन्ती”त्यादयः; परमः=साम्यातिशयशून्य आनन्द आत्माऽर्थात् परमात्मैव रस इत्याहुः, उपक्रमोपसंहारादि-तात्पर्यनिर्णायकसमष्टिसध्रीचीना इति शेषः, परथा हि प्रामाण्यं तेषां दुरापं स्यादिति हृदयम्, उक्तसूत्रं तु गुड़जिह्विकान्यायेन लौकिकरसास्वादप्रत्यायनाय विनेयोन्मुखीकरणार्थं प्रवृत्तमपि न परमात्मनो रसकेन्द्रतां वारयितुं प्रभवति, “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायादुभयत्र तात्पर्यसत्त्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च, तत आन्यतोऽवगमितं भगवतो रसत्वं शब्दतः खल्वभिव्यङ्क्तुमयं प्रकारो भक्तिरसास्वादनौपयिकः प्रदर्शितः ॥ २४ ॥

उक्तप्रकारेण सुखाभिव्यक्तिः शब्दतो न केवलमस्माभिरेवोच्यते; किन्तु मीमांसकैरपि भङ्ग्यैषाऽभ्युपगतेति दर्शयति—अर्थेति ।

अर्थवादाधिकरणे नवशैलादिवर्णनम् ॥

श्रोतॄणां सुखमात्रार्थमिति भट्टैरुदाहृतम् ॥ २५ ॥

पूर्वमीमांसायाः प्रथमाध्यायगतद्वितीयपादस्थार्थवादाधिकरणे “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” इति जैमिनीयसिद्धान्तसूत्रीयशावरभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तत्रभवत्कुमारिलभट्टपादैः “के चित् स्वयमेव श्रूयमाणगन्धमादनवर्णकप्रभृतयः प्रीतिं जनयन्ति” इत्यादिना संदर्भेण यदुक्तं; तत् श्रोतॄणां सुखमात्रार्थमेवातः स्पष्टैव शब्दात्सुखव्यक्तिः ॥ २५ ॥

इदानीमुक्ताचार्यैर्यादृशी प्रवृत्त्यद्गताऽऽपन्ना प्रमा व्यवहारेऽनुमोदिता तादृशीं दर्शयति—देवतेति ।

देवताऽधिकृतिन्यायात् पदैरन्यपरैरपि ॥

प्रयोजनवदज्ञातावाधितार्थमतिर्भवेद् ॥२६॥

उत्तरमीमांसायाः प्रथमाध्याये तृतीयपादे देवताऽधिकरणे “भावं तु बादरायणोऽस्ति हि”, इति सिद्धान्तसूत्रेऽद्वैतभाष्यकाराचार्याः—“विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमध्यवशेन कामं विधेः स्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते”, इत्यादिप्रबन्धेनान्यपरैः=विधेयस्तुतितात्पर्यकैरपि पदैः=अर्थवादघटकैः, फलवती मानान्तरानवाप्ता मानान्तरावाधिता च प्रमा, प्रवृत्त्यद्गमिति शेषः, भवेद्, इति सिद्धान्तयन्ति स्म, तथा चान्यपरैरपि पदैर्बोधो दुर्निवार इति फलितम् ॥२६॥

एवं च प्रकृतेऽपि नानुपपत्तिरित्याह—तस्मेति ।

तस्मादन्यपरत्वे वा स्वानन्त्ये वा पदानि नः ॥

व्यञ्जयन्ति परानन्दं सहकार्यानुरूप्यतः ॥३०॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमधुमूदनसरस्वतीविरचिते
श्रीभगवद्भक्तिरसायने भक्तिरसप्रतिपादको-

नाम तृतीयोद्भासः ॥

ग्रन्थश्च संपूर्णः ।

तस्माद्=अर्थवादस्थलायुक्तमकाराद्, नः=अस्माकं भक्तिरसास्मादभिलाषुकाणां पदानि स्वघटितवाक्यप्रतिपाद्येतरतात्प-

इदानीमुक्ताचार्यैर्यादृशी प्रवृत्त्यङ्गताऽऽपन्ना प्रमा व्यवहार-
रेऽनुमोदिता तादृशीं दर्शयति—देवतेति ।

देवताऽधिकृतिन्यायात् पदैरन्यपरैरपि ॥

प्रयोजनवदज्ञातावाधितार्थमतिर्भवेद् ॥२६॥

उत्तरमीमांसानाः प्रथमाध्याये तृतीयपादे देवताऽधिकरणे
“भावं तु वादरायणोऽस्ति हि”, इति सिद्धान्तसूत्रेऽद्वैतभाष्य-
काराचार्याः—“विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथ-
गन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमध्यवशेन कामं विधेः
स्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते”, इत्यादिप्रबन्धेनान्यपरैः=विधेयस्तुति
तात्पर्यकैरपि पदैः=अर्थवादघटकैः, फलवती मानान्तरान-
वाप्ता मानान्तरावाधिता च प्रमा, प्रवृत्त्यङ्गमिति शेषः, भवेद्,
इति सिद्धान्तयन्ति स्म, तथा चान्यपरैरपि पदैर्बोधो दुर्निवार इति
फलितम् ॥२६॥

एवं च प्रकृतेऽपि नानुपपत्तिरित्याह—तस्मेति ।

तस्मादन्यपरत्वे वा स्वानन्त्ये वा पदानि नः ॥

व्यञ्जयन्ति परानन्दं सहकार्यानुरूपतः ॥३०॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचिते
श्रीभगवद्भक्तिरसायने भक्तिरसप्रतिपादको-

नाम तृतीयोद्भासः ॥

ग्रन्थश्च संपूर्णः ।

तस्माद्=अर्थवादस्थलायुक्तमकाराद्, नः=अस्माकं भक्ति-
रसास्यादभिलाषुकाणां पदानि स्वघटितवाक्यप्रतिपाद्येतरतात्पर्य

स्थायिभावगिराऽतोऽसौ वस्त्वाकारोऽभिधीयते ॥
 व्यक्तश्च रसतामेति परानन्दतया पुनः ॥६॥
 भगवान् परमानन्दस्वरूपः स्वयमेव हि ॥
 मनोगतस्तदाकाररसतामेति पुष्कलम् ॥१०॥
 कान्ताऽऽदिविषयेऽप्यस्ति कारणं सुखचिद्धनम् ॥
 कार्य्याकारतया भेदेऽप्यावृतं मायया स्वतः ॥११॥
 सदज्ञातश्च तद् ब्रह्म मेयं कान्ताऽऽदिमानतः ॥
 मायावृत्तितिरोधाने वृत्त्या सत्त्वस्थया क्षणम् ॥१२॥
 अतस्तदाविर्भावित्वं मनसि प्रतिपद्यते ॥
 किञ्चिन्न्यूनाश्च रसतां याति जाड्यविमिश्रणात् ॥१३॥
 इति वेदान्तसिद्धान्तस्थापिना रसतोदिता ॥
 साङ्ख्यसिद्धान्तमाश्रित्याप्यधुना प्रतिपद्यते ॥१४॥
 तपोरजःसत्त्वगुणा मोहदुःखसुखात्मका ॥
 तन्मयी प्रकृतिर्हेतुः, सर्वं कार्य्यश्च तन्मयम् ॥१५॥
 त्रिगुणात्मकमेकैकं वस्तु त्र्याकारमीक्ष्यते ॥
 निजमानससङ्कल्पभेदेन पुरुषैस्त्रिभिः ॥१६॥
 कामिन्याः सुखता भर्वा सपत्न्या दुःखरूपता ॥
 तदलाभात्तयाऽन्येन मोहत्वमनुभूयते ॥१७॥
 एवं सति सुखाकारः प्रविष्टो मानसे यदा ॥
 तदा स स्थायिभावत्वं प्रतिपद्य रसो भवेत् ॥१८॥
 परमाण्वेकरूपन्तु चित्तं न विषयाकृति ॥
 इत्यादिमतमन्येषामप्रामाण्यादुपेक्षितम् ॥१९॥
 गृह्णाति विषयाकारं मनो विषययोगतः ॥
 इति वेदान्तिभिः साङ्ख्यैरपि सम्यङ् निरूपितम् ॥२०॥
 मूपासितं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ॥
 यदादि व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं जागते ध्रुवम् ॥२१॥

भक्तिरसायनम् ।

भक्तिसामान्यनिरूपणनामकः

प्रथम उल्लासः ।

नवरसमिलितं वा केवलं वा पुमर्थ—

परमपिह मुकुन्दे भक्तियोगं वदन्ति ॥

निरूपमं मुखसंविद्रूपमस्पृष्टदुःखं—

तमहमखिलक्षुष्टयै शास्त्रदृष्ट्या व्यनज्मि ॥१॥

मंसाररागेण बलीयसा चिरं निपीडितैस्तत्प्रशमेऽतिशिक्षितम् ॥

इदं भवद्विर्वहुधा व्ययातिगं निपीयतां भक्तिरसायनं बुधाः ! ॥२॥

द्रुतस्य भगवद्धर्माद्वारावाटिकतां गता ॥

सर्वेशे मनसो वृत्तिभक्तिरित्यभिधीयते ॥३॥

चिच्चद्रव्यं हि जतुवत् स्वभावात् कठिनात्मकम् ॥

तापकैर्विपर्ययोऽग्रे द्रवत्वं प्रतिपद्यते ॥४॥

कामक्रोधमयस्नेहहर्षशोकदयाऽऽदयः ॥

तापकाश्चिजतुनस्तच्छान्तौ कठिनन्तु तत् ॥५॥

द्रुते चित्ते विनिक्षिप्तः स्वाकारो यस्तु वस्तुना ॥

संस्कारवासनाभारभारनाशन्दभागसौ ॥६॥

शिथिलीभाषमात्रन्तु मनो गच्छत्यतापकैः ॥

न तत्र वस्तु विनाति वासनात्वेन किञ्चन ॥७॥

द्रवतायां प्रविष्टं सद् यत् कठिन्ददशां गतम् ॥

चेतः पुनर्द्रुतौ सत्यामपि तथैव मुञ्चति ॥८॥

लक्षणं भगवद्भक्तेः साधनं सोपपत्तिकम् ॥

सभूमिकं स्वरूपञ्च यथाबुद्धोद्बोधे वर्णितम् ॥३५॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचिते भगवद्भक्तिरसायने

स्वरूपभूमिकासाधनसहितभक्तिपामान्यनिरूपणं नाम

प्रथम उल्लासः समाप्तः ॥

भक्तिविशेषप्रतिपादको-

द्वितीय उल्लासः ।

द्रुते चित्ते प्रविष्टा या गोविन्दाकारता स्थिरा ॥

सा भक्तिरित्यभिहिता विशेषस्त्वधुनोच्यते ॥१॥

चित्तद्रुतेः कारणानां भेदाद् भक्तिस्तु भिद्यते ॥

तान्युक्तानि तु सत्तेषां व्याख्यायन्तेऽधुना स्फुटम् ॥२॥

कामः शरीरसंबन्धविशेषः स्पृहालुता ॥

संनिधानासंनिधानभेदेन स भवेद् द्विधा ॥३॥

तज्जन्यायां द्रुतौ चित्ते या स्याद्धीकृष्णनिष्ठता ॥

संभोगविमयोगाख्या रतिः सा सा क्रमाद् भवेत् ॥४॥

क्रोध ईर्ष्यानिमित्तं तु चित्ताभिज्वलनं भवेद् ॥

तज्जन्यायां द्रुतौ सा तु द्वैपशब्देन गृह्यते ॥५॥

अत्र चेतोव्याकुलत्वं सोपद्रावकदर्शनात् ॥

उपद्रावकनाशार्थं तत्प्रीत्यर्थं च तद् द्विधा ॥६॥

तत्राद्यं द्वैप एव स्याद् द्वितीयं रतिशब्दभाक् ॥

उपरिष्ठात्तदुभयं मया स्पष्टीकरिष्यते ॥७॥

द्वैपादेतुः स्वमन्तृत्वं वैकल्यं चित्तगं तु यत् ॥

तज्जन्यायां द्रुतौ याऽऽस्ते रतिः सा भयमुच्यते ॥८॥

व्यङ्ग्यको वा यथाऽऽलोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ॥
 सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥२२॥
 भगवत्पूज्यपादानामियमुक्तिः सयुक्तिका ॥
 तथा वार्त्तिककारैरप्ययमर्थो निरूपितः ॥२३॥
 अतो मांसमयी योपित् का चिदन्या मनोमयी ॥
 मांसमय्या अभेदेऽपि भिद्यतेऽत्र मनोमयी ॥२४॥
 भार्या स्नुषा ननान्दा च याता मातेत्यनेकथा ॥
 जामाता श्वशुरः पुत्रः पितेत्यादि पुमानपि ॥२५॥
 बाह्यपिण्डस्य नाशेऽपि तिष्ठत्येव मनामयः ॥
 अतः स्थायीति विद्वद्भिरयमेव निरूपितः ॥२६॥
 एवं स्वभावतो भावस्वरूपमुपवर्णितम् ॥
 विशेषेण तु सन्वपां लक्षणं वक्ष्यते पृथक् ॥२७॥
 भगवन्तं विभुं नित्यं पूर्णं बोधमुख्यात्मकम् ॥
 यद् गृह्णाति द्रुतं चित्तं किमन्यदत्र शिष्यते ॥२८॥
 कठिना शिथिला वा धोर्न गृह्णाति न वास्यते ॥
 उपेक्षाज्ञानमित्याहुस्तद् बुधाः प्रस्तरादिषु ॥२९॥
 काठिन्यं विषये कुर्यात् द्रवत्वं भगवत्पदे ॥
 उपार्यः शास्त्रनिर्दिष्टैरनुज्ञाणमतो बुधः ॥३०॥
 उपायाः मयमस्कन्धे नारदेनोपवर्णिताः ॥
 सद्गुणेषां चानहं वक्ष्ये भूमिभेदविभागतः ॥३१॥
 मयमं महतां सेवा तदयापात्रता ततः ॥
 श्रद्धाऽय तेषां धर्मेषु ततो हरिगुणश्रुतिः ॥३२॥
 ततो रत्यङ्कुरोत्पत्तिः स्वरूपाभिगतिस्ततः ॥
 मेघवृद्धिः परानन्दे तस्याय स्फुरणं ततः ॥३३॥
 भगवद्दर्शनिष्टानः स्वस्मिन्पुण्यगालिता ॥
 मङ्गलोऽय परमा काष्ठेषुदिता मक्तिमूषिता ॥३४॥

तथा स्वधर्मरक्षाऽर्थं या प्रवृत्तिः प्रयत्नतः ॥
 तथा चित्तस्य विस्तारो धर्मोत्साहो द्रुतौ भवेद् ॥२३॥
 वशीकाराख्यवैराग्यं यत् कामास्पृहताऽऽत्मकम् ॥
 तेन द्रुतस्य चित्तस्य प्रकाशः शम उच्यते ॥२४॥
 इतोऽन्यथा तु चित्तस्य न द्रुतिर्विद्यते क चित् ॥
 तदभावात्तु भावो न निरुक्तान्योऽस्ति कश्चन ॥२५॥
 यावत्स्यो द्रुतयश्चित्ते भावास्तावन्त एव हि ॥
 स्थायिनो, रसतां यान्ति विभावादिसमाश्रयात् ॥२६॥
 धर्मोत्साहो दयोत्साहो जुगुप्सा त्रिविधा शमः ॥
 पङ्क्येतेन विषया भगवद्विषया न हि ॥२७॥
 धर्मवीरो दयावीरो वीभत्सः शान्त इत्यमी ॥
 अतो न भक्तिरसतां यान्ति भिन्नास्पदत्वतः ॥२८॥
 ईर्ष्याजभयजद्वेषौ भगवद्विषयावपि ॥
 न भक्तिरसतां यातः साक्षाद् द्रुतिविरोधतः ॥२९॥
 शुद्धो रौद्ररसस्तत्र तथा रौद्रभयानकः ॥
 नास्वाद्यः सुधिया प्रीतिविरोधेन मनागपि ॥३०॥
 कामजे द्वे रती शोकः प्रीतिभीविस्मयास्तथा ॥
 उत्साहो यदि दाने च भगवद्विषया श्रमी ॥३१॥
 व्यामिश्रभावरूपत्वं यान्त्येते क्षीरनीरवत् ॥
 विभावादिसमायोगे तथा भक्तिरसा श्रयि ॥३२॥
 मृद्गारः करुणो हास्यस्तथा प्रीतिर्भयानकः ॥
 अद्भुतो युद्धवीरश्च दानवीरश्च मिश्रिताः ॥३३॥
 शुद्धा च वत्सलरतिः प्रेयोरतिरिति त्रयी ॥
 भावान्तरामिश्रितत्वादमिश्रा रतिरुच्यते ॥३४॥
 विशुद्धो वत्सलः प्रेयानिति भक्तिरसास्त्रयः ॥
 रसान्तरामिश्रितास्ते भवन्ति परिपुष्कलाः ॥३५॥

स्नेहः पुत्रादिविषयः पाल्यपालकलक्षणः ॥
 सेव्यसेवकभावोऽन्यः सोऽप्युक्तस्त्रिविधो युधैः ॥६॥
 भगवद्दास्यसख्याभ्यां मिश्रितं चापरं जगुः ॥
 या कृष्णाकारता चित्ते तज्जन्यद्रुतिशालिनि ॥१०॥
 पाल्यपालकभावेन सा वत्सलरतिर्भवेत् ॥
 सेव्यसेवकभावेन मेयोरतिरितीर्यते ॥११॥
 इर्पश्चित्तसमुल्लासः कथ्यते स चतुर्विधः ॥
 एकः परानन्दमयः श्रीशमाहात्म्यकारणम् ॥१२॥
 तज्जन्यायां द्रुतौ शुद्धा रतिर्गोविन्दगोचरा ॥
 एतदन्तं हि शास्त्रेषु साधनाम्नानमिष्यते ॥१३॥
 श्रीढाविकृतवाग्वेषचेष्टाऽऽदिजनितोऽपरः ॥
 तज्जन्यायां द्रुतौ चेतोविकासो हास उच्यते ॥१४॥
 लोकोत्तरचमत्कारिवस्तुदर्शनजः परः ॥
 तज्जन्यायां द्रुतौ चेतोविकासो विस्मयो मतः ॥१५॥
 युद्धादितापजनितो वीराणां जायते परः ॥
 जितचित्तस्य विस्तारो द्रुतस्योत्साह उच्यते ॥१६॥
 इष्टविच्छेदजनितो यश्चित्ते क्लिष्टतोदयः ॥
 तज्जन्यायां द्रुतौ विष्टा रतता शोक उच्यते ॥१७॥
 दया घृणा स्याद्विषयवृच्छत्वज्ञानदीर्घिका ॥
 तथा द्रुते तु मनसि जुगुप्सा जायते त्रिधा ॥१८॥
 पृतिघ्रणादिविषये कथितोद्वेगिनी युधैः ॥
 श्मशानोत्थपिशाचादिविषया क्षोभिणी भवेत् ॥१९॥
 देहेन्द्रियादिदुःखे त्वविचारणपुरःसरा ॥
 घृणा शुद्धेति कविभिः सा जुगुप्सा प्रकीर्तिता ॥२०॥
 या तु शोच्यस्य रक्ताऽर्थं प्रवृत्तिरनुकम्पया ॥
 तथा द्रुते तु मनसि दयोत्साहः स्मृतो युधैः ॥२१॥
 सवस्वमपि दास्यामि प्रार्थयेति च यो महान् ॥
 तपमो द्रुतचित्तस्य दानोत्साहः स उच्यते ॥२२॥

तथैव जीवन्मुक्तानामदृष्टांशो न विद्यते ॥
 स्नात्वा भुक्तवतां भूयो गङ्गायां क्रीडतां यथा ॥४६॥
 वर्तमानतनुमाप्यं फलं दृष्टमुदाहृतम् ॥
 भाविदेहोपभोग्यं यत्तददृष्टमुदीरितम् ॥५०॥
 रजस्तमःप्रचण्डत्वे सुखव्यक्तिरसत्समा ॥
 तीव्रवायुविनिक्षिप्तदीपज्वालेव भासते ॥५१॥
 तस्मात्स्वयंप्रभाऽऽनन्दाकाराऽपि मतिसंततिः ॥
 प्रतिबन्धकवशात् स्यात्सुखव्यक्तिपदास्पदम् ॥५२॥
 रजःप्रबलसत्त्वांशादीर्ष्याजद्वेषमिश्रिता ॥
 मनोवृत्तिः परानन्दे चैद्यस्य न सुखायते ॥५३॥
 तमःप्रबलसत्त्वांशाद्भीतिजद्वेषमिश्रिता ॥
 मनोवृत्तिः परानन्दे कंसस्य न सुखायते ॥५४॥
 तयोर्भाविशरीरे तु प्रतिबन्धक्षये सति ॥
 सैव चित्तद्रुतिर्भक्तिरसतां प्रतिपद्यते ॥५५॥
 अधुनाऽपि भजन्तो ये द्वेषात् पाशुपतादयः ॥
 तेषामप्येवमेव स्यादथ वाऽनेन तुल्यता ॥५६॥
 द्रुतौ सत्यां भवेद्भक्तिरद्रुतौ तु न किं चन ॥
 चित्ततेदुरभावेन चेनस्तु कतमोऽपि न ॥५७॥
 रजस्तमोविहीना तु भगद्विषया मतिः ॥
 सुखाभिव्यञ्जकत्वेन रतिरित्यभिधीयते ॥५८॥
 स्नेहस्यैव विकारः प्रिययोरत्यन्तभावनादनिशम् ॥
 विरहासहिष्णुताऽऽत्मा प्रीतिविशेषो रतिर्नाम ॥५९॥
 रजस्तमःसमुच्छेदतारतम्येन गम्यते ॥
 तुल्येऽपि साधनाभ्यासे तारतम्ये रतेरपि ॥६०॥
 विरहे यादृशं दुःखं तादृशी दृश्यते रतिः ॥
 मृदुमध्याधिमात्रत्वाद् विशेषोऽत्रापि वीक्ष्यते ॥६१॥

शृङ्गारो मिश्रितत्वेऽपि सर्वेभ्यो बलवत्तरः ॥
 तीव्रतीव्रतरत्वं तु रतेस्तत्रैव वीच्यते ॥३६॥
 के चित् केवलसंकीर्णाः के चित् संकीर्णमिश्रिताः ॥
 के चित् केवलमिश्राश्च शुद्धाश्च स्युश्चतुर्विधाः ॥३७॥
 तत्र केवलसंकीर्णा रौद्रो रौद्रभयानकः ॥
 धर्मवीरो दानवीरो वीभत्सः शान्त इत्यपि ॥३८॥
 मिश्रा एवान्यविषयाः प्रोक्ताः संकीर्णमिश्रिताः ॥
 भगद्विषयास्ते तु ख्याताः केवलमिश्रिताः ॥३९॥
 शुद्धास्त्रयः पुरैवोक्ताः संकीर्ण्यन्ते न केन चित् ॥
 एवं निरूपिता भक्तिः संक्षेपादुच्यते पुनः ॥४०॥
 राजसी तामसी शुद्धसात्त्विकी मिश्रिता च सा ॥
 ईर्ष्याजद्वेषजाऽद्या स्याद् भयजद्वेषजा परा ॥४१॥
 हर्षजा शुद्धसत्त्वोत्था कामशोकादिजेतरा ॥
 सत्त्वजत्वे तु सर्वासां गुणान्तरकृता भिदा ॥४२॥
 तत्र ते रतितां नैव यातः सुखविरोधतः ॥
 रतिशब्दं तु भजतः सुखमय्यौ परे द्रुती ॥४३॥
 भक्तिश्चतुर्विधाऽप्येषा भगवद्विषया स्थिरा ॥
 दृष्टादृष्टोभयैकैकफला भक्तिस्त्रिधा भवेत् ॥४४॥
 राजसी तामसी भक्तिरदृष्टफलमात्रभाक् ॥
 दृष्टदृष्टोभयफला मिश्रिता भक्तिरिष्यते ॥४५॥
 शुद्धसत्त्वोद्भवाऽप्येवं साधकेष्वस्मदादिषु ॥
 दृष्टमात्रफला सा तु सिद्धेषु सनकादिषु ॥४६॥
 दृष्टादृष्टफला भक्तिः सुखव्यक्तेर्विधेरपि ॥
 निदाघदूनदेहस्य गद्गास्नानक्रिया यथा ॥४७॥
 रजस्तमोऽभिभूतस्य दृष्टांशः प्रतिबध्यते ॥
 शीतवातातुरस्येव नादृष्टांशस्तु हीयते ॥४८॥

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथोर्जितः ॥
 भावः प्रोक्तो रसो नेति यदुक्तं रसकोविदैः ॥७५॥
 देवान्तरेषु जीवत्वात् परानन्दाप्रकाशनात् ॥
 तद्योज्यं; परमानन्दरूपे न परमात्मनि ॥७६॥
 कान्तादिविषया वा ये रसाद्यास्तत्र नेदृशम् ॥
 रसत्वं पुष्पते पूर्णमुखास्पर्शित्वकारणात् ॥७७॥
 परिपूर्णरसा क्षुद्ररसेभ्यो भगवद्रतिः ॥
 खद्योतेभ्य इवादित्यप्रभेव बलवत्तरा ॥७८॥
 क्रोधशोकभयादीनां साक्षात् मुखविरोधिनाम् ॥
 रसत्वमभ्युपगतं तथाऽनुभवमात्रतः ॥७९॥
 इहानुभवसिद्धेऽपि सहस्रगुणितो रसः ॥
 जडेनेव त्वया कस्मादकस्मादपलप्यते ॥८०॥

इति श्रीपरमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचिते भगवद्भक्तिरसायने
 भक्तिविशेषप्रतिपादको नाम द्वितीयोऽध्यायः

भक्तिरसप्रतिपादकः

तृतीय उल्लासः ।

ननु कोऽयं रसो नाम किंनिष्ठो वा भवेदसौ ॥
 अस्य प्रत्यापकः को वा प्रतीतिरति कीदृशी ॥१॥
 विभावैरनुभावैश्च व्यभिचारिभिरप्युत ॥
 स्थायी भावः सुखत्वेन व्यज्यमानो रसः स्मृतः ॥२॥
 सुखस्यात्मस्वरूपत्वात्तदाधारो न विद्यते ॥
 तद्व्यञ्जिकाया वृत्तेस्तु सामाजिकमनः प्रति ॥३॥
 काव्यार्थनिष्ठा रत्याद्याः स्थायिनः सन्ति लौकिकाः ॥
 तद्व्योद्विष्टनिष्ठास्त्वपरे तत्समा अप्यलौकिकाः ॥४॥
 बोध्यनिष्ठा यथास्वं ते सुखदुःखादिहेतवः ॥
 व्योद्विष्टनिष्ठास्तु सर्वेऽपि सुखमात्रैकहेतवः ॥५॥

वैकुण्ठे द्वारकायां च श्रीमद्वृन्दावने तथा ॥
 मृदुतीव्रा मध्यतीव्रा तीव्रतीव्रा च सा क्रमात् ॥६२॥
 इयं निसर्गसंसर्गोपम्याध्यात्माभियोगजा ॥
 संप्रयोगाभिमानाभ्यां समारोपे स्थिता तथा ॥६३॥
 स्पर्शं शब्दे तथा रूपे रसे गन्धे च केवले ॥
 समुच्चिते च सा तत्रेत्येकैका षड्विधा भवेत् ॥६४॥
 शुद्धा व्यामिश्रिता चेति पुनरेषा द्विधा भवेत् ॥
 तत्रानुपाधिः शुद्धा स्यात्सोपाधिर्मिश्रितोदिता ॥६५॥
 अनुपाधिः परानन्दमहिमैकनिबन्धना ॥
 भजनीयगुणानन्त्यादेकरूपैव सोच्यते ॥६६॥
 कामसंबन्धभयतः सोपाधिस्त्रिविधा भवेत् ॥
 विभावादिसमायोगे शुद्धभक्तिरसो भवेत् ॥६७॥
 शृङ्गारमिश्रिता भक्तिः कामजा भक्तिरिष्यते ॥
 संबन्धजा रतिर्याति पूर्वोक्तां रसतां द्वयोः ॥६८॥
 एको वत्सलभक्त्याख्यः प्रेयोभक्तिस्तथाऽपरा ॥
 भयजा रतिरध्यास्ते रसं प्रीतिभयानरुम् ॥६९॥
 एकदा यद्यपि व्यक्तमिदं रतिचतुष्टयम् ॥
 तदा तु पानकरसन्यायेन परमो रसः ॥७०॥
 एकद्वयादिरसव्यक्तिभेदाद्रसभिदा भवेत् ॥
 तस्मात् क्वचित्तदभ्यासं कुर्याद्रतिचतुष्टये ॥७१॥
 व्रजदेवीषु च स्पष्टं दृष्टं रतिचतुष्टयम् ॥
 तच्चित्तालम्बनत्वेन स्वचित्तं तादृशं भवेत् ॥७२॥
 रसान्तरविभावादिसंकीर्णा भगवद्रतिः ॥
 चित्ररूपवदन्यादृग्रसतां प्रतिपद्यते ॥७३॥
 रसान्तरविभावादिराहित्ये तु स्वरूपभाक् ॥
 दशमीमेति रसतां सनकादेरिवाधिकाम् ॥७४॥

या रीतियो ये च गुणास्तज्ज्ञानमपि कारणम् ॥
 अलंकाराश्च विज्ञाता भवन्ति परिपोषकाः ॥१६॥
 गुणालंकाररीतीनां भावानां च निवेदकः ॥
 तस्य प्रत्यायकः शब्दो वृत्त्या व्यञ्जनरूपया ॥२०॥
 वृत्तिः कार्याऽपरोक्षाऽस्य शब्दस्य सुखगर्भिणी ॥
 दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्योत्थमतिवृत्तिवत् ॥२१॥
 नित्यं सुखमभिव्यक्तं “रसो वै स” इति श्रुतेः ॥
 प्रतीतिः स्वप्रकाशस्य निर्विकल्पसुखात्मिका ॥२२॥
 कार्यज्ञाप्यादिवैधर्म्यं यत्तु कैश्चिन्निरूपितम् ॥
 तदप्येतेन मार्गेण योज्यं शास्त्राविरोधतः ॥२३॥
 परमानन्द आत्मैव रस इत्याहुरागमाः ॥
 शब्दतस्तदभिव्यक्तिप्रकारोऽयं प्रदर्शितः ॥२४॥
 अर्थवादाधिकरणे नवशैलादिवर्णनम् ॥
 श्रोत्राणां सुखमात्रार्थमिति भट्टैरुदाहृतम् ॥२५॥
 कार्यान्वितत्ववादेऽपि न विरोधोऽस्ति कश्चन ॥
 यस्मात् कृतीप्सितत्वेन कार्यं सुखमपीष्यते ॥२६॥
 अलौकिकनियोगे तु न किञ्चिन्मानमीक्ष्यते ॥
 लोके वाचां च सर्वेषां तत्परत्वं न युज्यते ॥२७॥
 प्रयोजनवदज्ञातज्ञापकत्वं च मानता ॥
 शब्दस्य कार्यपरता त्वाचार्यैरेव खण्डिता ॥२८॥
 देवताऽधिकृतिन्यायात् पदैरन्यपरैरपि ॥२९॥
 प्रयोजनवदज्ञातावाधितार्थमतिर्भवेद् ॥३०॥
 तस्मादन्यपरत्वे वा स्वातन्त्र्ये वा पदानि नः ॥
 व्यञ्जयन्ति परानन्दं सहकार्यान्मुख्यतः ॥३०॥

इति श्रीपरमहंसपरिभाषकाचार्य्यधर्मधुमुदनसरस्वतीविरचिते श्रीभगवद्भक्ति-
 रसायने भक्तिरसप्रतिपादको नाम तृतीयोऽध्यायः । अथ सप्तमः ॥

अतो न करुणादीनां रसत्वं प्रतिहन्यते ॥
 भावानां बोद्धृनिष्ठानां दुःखाहेतुत्वनिश्चयात् ॥६॥
 तत्र लौकिकरत्यादेः कारणं लौकिकं तु यत् ॥
 काव्योपदर्शितं तच्च विभाव इति कथ्यते ॥७॥
 लौकिकस्यैव रत्यादेर्लोके यत् कार्यमीक्षितम् ॥
 काव्योपदर्शितं तत्स्यादनुभावपदास्पदम् ॥८॥
 लौकिकस्यैव रत्यादेर्ये भावाः सहकारिणः ॥
 काव्योपदर्शितास्ते तु कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ॥९॥
 अलौकिकस्य रत्यादेः सामाजिकनिवासिनः ॥
 उद्बोधे कारणं ज्ञेयं त्रयमेतत्समुचितम् ॥१०॥
 ज्ञातस्वप्नसंबन्धादन्ये साधारणात्मना ॥
 अलौकिकं बोधयन्ति भावं भावास्त्रयोऽप्यमी ॥११॥
 भावत्रितयसंसृष्टस्थायिभावावगाहिनी ॥
 समूहालम्बनात्मैका जायते सात्त्विकी मतिः ॥१२॥
 साऽनन्तरक्षणेऽवश्यं व्यनक्ति सुखमुत्तमम् ॥
 तद् रसः, के चिदाचार्यास्तामेव तु रसं विदुः ॥१३॥
 तेषां प्रत्येकविज्ञानं कारणत्वेन तैर्मतम् ॥
 स्थायीभावो रस इति प्रयोगस्तूपचारतः ॥१४॥
 एवमव्यवधानेन क्रमो यस्मान्न लक्ष्यते ॥
 असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं ध्वनिं तस्मादिमं विदुः ॥१५॥
 व्यवधानात्क्रमो लक्ष्यो वस्त्वलंकारयोर्ध्वनौ ॥
 लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमं तस्माद् ध्वनिमेतं प्रचक्षते ॥१६॥
 रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ॥
 अनन्तरक्षणे यस्माद् व्यज्यतेऽपरमेव सः ॥१७॥
 श्रुतिदुष्टादयो दोषा ये रसप्रतिबन्धकाः ॥
 तदभावोऽपि सामग्र्यां निविष्टोऽनिष्टहानिकृत् ॥१८॥

कृष्णाष्टमी
सं० १६८५

श्रीः

सटीकभक्तिरसायनस्य शुद्धिपत्रम्—

पृ० प० अशुद्धयः	पृ० प० शुद्धयः	पृ० प० अशुद्धयः	पृ० प० शुद्धयः
३-१० नासङ्गा	३-१० नासङ्गा	५२-२३ ताया	५२-२३ तीया
४-२२ शिषा	४-२२ शिषो	५७-७ लिता	५७-७ लितो
५-१४ दर्शं	५-१४ दर्शं	६८-२१ कर्त्त	६८-२१ कर्त्तुं
५-२१ दाय	५-२१ दीय	६७-२१, ३७	६७-२१, ३५
६-१८ निदग्धः	६-१८ निर्देशः	६९-७ ब्राज	६९-७ ब्राज
७-१५ ह्यणि	७-१५ ह्यणि	६९-११ विपरी	६९-११ विचरी
१४-४ भक्ति	१४-४ भक्ति-	६९-१६ सप्त	६९-१६ पञ्च
योगस्य	योगस्य	७६-२३ प्रेया	७६-२३ प्रेयो
१४-१२ चित्त	१४-१२ चित्त	८४-१ धम	८४-१ धर्म
१५-६ शिषि	१५-६ शिषि	८६-१४ तन्न	८६-१४ तन्नू
१५-११ लक्ष्य	१५-११ लक्ष	८७-२ नुल	८७-२ नुपल
१५-६ व्रन्त	१५-६ व्रन्तु	८९-१ साहू	८९-१ साब्द
१७-३ घृता	१७-३ घृता	१०१-२३ सखा	१०१-२३ सुखा
१७-२० वभा	१७-२० वभा	१०२-५ हरेवै	१०२-५ हरेवै
२२-१४, १९	२२-१४, १७	१०९-१८ अन	१०९-१८ अनु
२३-१६ वद्ध	२३-१६ वद्ध	११६-२४ घण्य	११६-२४ घण्य
२३-१८ वत्तयेष	२३-१८ वज्रितेय	११७-७ गान्धर्व	११७-७ गान्धर्व
भूतार	भूतैरार	११७-२१ वय	११७-२१ वयं
२३-२१ पट्ट	२३-२१ पट्ट	११८-१६ पुष्प	११८-१६ पुष्प
२१-२४ द्रव्यचक्षुष	२३-२४ द्रव्यं	११९-१५ भ्रम	११९-१५ भ्रम
	चक्षुषं	१२१-४ ल	१२१-४ नि
२७-४ पूर्णं	२७-४ पूर्णं	१२३-१२ सामा	१२३-१२ सौभा
२७-१३ प्रसरा	२७-१३ प्रसरा	१४१-८ वर्त्त	१४१-८ वर्त्तुं
३७-२५ पादेव	३७-२५ पादेव	१४२-१७ त्वमु	१४२-१७ त्वमु
४९-२५ मात्रै	४९-२५ मात्रै	१४४-१८ धोन	१४४-१८ धोतुं
५०-२३ एहताः	५०-२३ एहताः		

अत्र १३५ पृष्ठे—भयप्री पदक्तिः सप्तमपदक्तिस्थाने; तथा षोडशीसप्तदशवीं पदक्ती चतुर्दशीपददशयोः पदन्तोः स्थाने पठनीयाः ।

इति ।

आह्वानम्

आह्वयामि महामान्यानाचार्यान् विबुधान् गुरुन् ।
सत्यसंधान् धर्मशीलान् सर्वभूतहिते रतान् ॥
आगच्छन्तु महाभागाः विद्याव्रत तपोऽन्विताः ।
ज्ञातारो धर्मशास्त्राणां धर्मवृद्धिमभीप्सवः ॥
आलोढ्य सर्वशास्त्राणि शान्त्या विमलया धिया ।
उद्धोषयन्तु तं धर्मं यः सत्यः लोकशङ्करः ॥

श्री-मा.पं.पु.

भक्तिद्वनि-

नं- ३३

सनातनधर्म प्रदीपकः^(२)

मंत्र महिमा

सत्याधारः ज्ञानतैलः श्रद्धावर्तिसमन्वितः ।
प्रदीपकः भक्तिशिखः धर्म्य मार्गं प्रदर्शयेत् ॥

मदनमोहन मालवीय

स्वीकृत हुआ था। किन्तु मैंने उसी समय सूचना दे दी थी कि मेरा दृढ़ निश्चय है कि ब्राह्मण से लेकर चाण्डाल पर्यंत सब जाति के पुरुष और स्त्रियों को समान रीति से ॐकार युक्त अष्टाक्षर मंत्र का और ॐकार युक्त पडक्षर मंत्र का (जो पञ्चाक्षर मंत्र के नाम से प्रसिद्ध है) उपदेश करना सर्वथा शास्त्र सम्मत है और मैं इस बात का पूरा प्रमाण छाप कर विद्वानों की सेवा में भेजूंगा और उसके उपरान्त सनातनधर्म महासभा के दूसरे अधिवेशन में प्रार्थना करूंगा कि इस बात पर फिर विचार कर अन्तिम निर्णय किया जाय। उसी प्रतिज्ञा की पूर्ति में मैं यह छोटा निबंध प्रकाशित करता हूँ ॥

वेद सब धर्मों का मूल है

जैसा महाभारत में लिखा है

सत्य से बड़ा कोई धर्म नहीं। भूठ से बड़ा कोई पाप नहीं।
वेद से बड़ा कोई शास्त्र नहीं। माता के समान कोई गुरु नहीं ॥

यह बात सभी विद्वान् जानते हैं कि पृथ्वी मण्डल पर वेद के समान प्राचीन कोई ग्रन्थ नहीं है। हमारे विश्वासके अनुसार वेद सब धर्मों का मूल है और वह जगत के समस्त प्राणियों के हित के लिये है। यह विदित है कि वेद की चारो संहिताओं में एक २ अक्षर के उच्चारण करने के उदात्त अनुदात्त स्वरित स्वर नियत हैं। प्राचीन मर्यादा के अनुसार विधिपूर्वक ब्रह्मचर्य के साथ शिवा कल्प व्याकरण निरुक्त छन्द और ज्योतिष इन छः अंगों के साथ स्वर संयुक्त वेद उन्हीं द्विजाति घालकों को पढ़ाया जाता था जिनका शास्त्र रीतिसे उपनयन संस्कार किया जाता था और जिनको कठोर नियमों का पालन कराया जाता था। और न केवल शूद्रों को किन्तु ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य कन्याओं को भी 'अविद्यत्वात्' विद्या न जानने के कारण वेद नहीं पढ़ाया जाता था। किन्तु ऋषियों को यह इष्ट था कि सब प्राणियों को वेद के उपदेश का लाभ प्राप्त हो। इसलिये ऋषियों ने वेदों का अर्थ पुराणों में प्रकाश करना अपना कर्तव्य समझा और महर्षि वेद व्यास जो ने लोक के हित के लिये एक वेद को ऋग्यजुः साम अथर्व नाम चार विभाग में बाँट कर पीछे वेद का अर्थ अपने समय की लोक भाषा संस्कृत में श्रीमन्महाभारत में सब प्राणियों के हित के लिये, और विशेष कर

त्वदीयं वस्तु गोविन्द
तुभ्यमेव समर्पये

कि मैंने व्रत लेकर महाभारत के नाम से वेद का अर्थ भी प्रकाश कर दिया जिसमें स्त्री शूद्रादि भी सब लोग धर्म अर्थ काम मोक्ष चारों पदार्थों का उपदेश प्राप्त कर सकते हैं (देखिये ४, ५ पन्ने में) । महाभारत में, भागवत में, विष्णुपुराण में, शिवपुराण में तथा अन्य पुराणों में वेद का अर्थ विपुलता के साथ लिखा गया है ॥

इतिहास पुराण वेद के समान हैं

इसी कारण वाल्मीकीय रामायण और महाभारत तथा भागवत आदि पुराणों को पाँचवा वेद भी कहते हैं ।

छान्दोग्य उपनिषद् में लिखा है—

ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेद चौथा आथर्वण वेद और इतिहास पुराण पाँचवाँ वेद है ।

भागवत में भी लिखा है—

इतिहास पुराण को पाँचवा वेद कहते हैं ।

महाभारत के विषय में उसी में ऋषियों का वचन है कि यह कृष्णद्वैपायन व्यास रचित वेद है और उन्होंने इसको 'नाना शास्त्रो-पबृंहिता' 'वेदैश्चतुर्भिः संयुक्ता' 'पुण्या' 'पापभयापहा' 'ब्राह्मी संहिता' अर्थात् अनेक शास्त्रों से बढ़ाई गई, चारों वेदों के अर्थ से युक्त, पुण्य बढ़ाने वाली, पाप और भय को दूर करने वाली, ब्राह्मी (वेद की) संहिता कह कर वर्णन किया है ।

इसी प्रकार से भागवत के विषय में लिखा है कि उसमें 'श्लोके श्लोके पदे पदे' वेद का अर्थ भरा है ॥

ऊपर कह चुके हैं कि इतिहास पुराण चारों वर्णों के हित के लिये रचे गये । ऐसाही भविष्य पुराण में लिखा है ।

चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।

धर्म शास्त्राणि राजेन्द्र शृणुतानि नृपोत्तम ॥

अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च ।

रामस्य कुरु शार्दूल धर्म कामार्थ सिद्धये ॥

तयोक्तं भारतं वीर पाराशर्येण धीमता ।

वेदार्थ सकलं योज्य धर्म शास्त्राणि च प्रभो ॥

आह्वानम्

आह्वयामि महामान्यानाचार्यान् विबुधान् गुरुन् ।
सत्यसंधान् धर्मशीलान् सर्वभूतहिते रतान् ॥
आगच्छन्तु! महाभागाः विद्याव्रत तपोऽन्विताः ।
ज्ञातारो धर्मशास्त्राणां धर्मवृद्धिमभीप्सवः ॥
आलोक्य सर्वशास्त्राणि शान्त्या विमलया धिया ।
उद्धोषयन्तु तं धर्म यः सत्यः लोकशङ्करः ॥

महाभारत के शान्तिपर्व में विष्णु सहस्रनाम के अन्त में स्पष्ट कह दिया है कि जो मनुष्य इसको सुने और जो इसका पाठ करे उसका इस लोक में और परलोक में भी कोई अमंगल नहीं होगा।

ब्राह्मण सुने या पढ़े तो वेदान्त का जानने वाला हो।

क्षत्रिय सुने या पढ़े तो विजयी हो।

वैश्य सुने या पढ़े तो धनसंपन्न हो।

शूद्र भी सुने या पढ़े तो सुख पावे। (देखिये पन्ना १०)

भगवद्गीता के अन्त में भगवान ने अपने श्रीमुख से अर्जुन से कहा है कि जो कोई मुझ में भक्ति कर मेरे भक्तों के बीच में इसको सुनावेगा और जो कोई मेरे और तुम्हारे इस धर्मयुक्त संवाद को पढ़ेगा उसने ज्ञान यज्ञ से मेरी पूजा की, ऐसा मैं मानता हूँ।

भगवद्गीता के माहात्म्य में भी लिखा है कि इस गीता शाल को जो कोई पुरुष पवित्र हो कर पढ़ेगा वह भय और शोक से रहित हो कर विष्णु के पद को पहुँचेगा।

भीष्मस्तवराज के अन्त में लिखा है कि जो इस स्तोत्र को पढ़ेगा या सुनेगा वह सब पाप से मुक्त हो कर देह त्याग करने पर विष्णु भगवान में मिल जायगा (देखिये पन्ना ११)

अनुशासन पर्व के शिव सहस्रनाम के अन्त में भगवान कृष्ण का वचन है कि जो इंद्रियों को वश में रख पवित्र हो कर बिना व्रतभंग नियम से एक महीना इस स्तोत्र का पाठ करेगा वह अश्वमेध यज्ञ का फल पावेगा।

ब्राह्मण करे तो सब वेदों का ज्ञान पावे।

क्षत्रिय करे तो पृथ्वी को जीते।

वैश्य करे तो लाम और निपुणाई पावे।

शूद्र करे तो यहां सुख और परलोक में सुगति पावे।

श्रीमद्भागवत में लिखा है—

ब्राह्मण भागवत पढ़े तो बुद्धि पावे।

क्षत्रिय पढ़े तो सागर पर्यंत पृथ्वी पावे।

वैश्य पढ़े तो बहुत धन पावे।

शूद्र पढ़े तो पाप से शुद्ध हो जाय (देखिये पन्ना १३)

इसी प्रकार से विष्णु पुराण, नारदीय पुराण, शिव पुराण, स्कंद पुराण, मार्कण्डेय पुराण, वायु पुराण, ब्रह्मपुराण, अग्नि पुराण,

स्वीकृत हुआ था। किन्तु मैंने उसी समय सूचना दे दी थी कि मेरा दृढ़ निश्चय है कि ब्राह्मण से लेकर चाण्डाल पर्यंत सब जाति के पुरुष और स्त्रियों को समान रीति से ओंकार युक्त अष्टाक्षर मन्त्र का और ओंकार युक्त पडक्षर मन्त्र का (जो पञ्चाक्षर मन्त्र के नाम से प्रसिद्ध है) उपदेश करना सर्वथा शास्त्र सम्मत है और मैं इस बात का पूरा प्रमाण छाप कर विद्वानों की सेवा में भेजूंगा और उसके उपरान्त सनातनधर्म महासभा के दूसरे अधिवेशन में प्रार्थना करूंगा कि इस बात पर फिर विचार कर अन्तिम निर्णय किया जाय। उसी प्रतिज्ञा की पूर्ति में मैं यह छोटा निबन्ध प्रकाशित करता हूँ ॥

वेद सब धर्मों का मूल है

जैसा महाभारत में लिखा है

सत्य से बड़ा कोई धर्म नहीं। भूठ से बड़ा कोई पाप नहीं।
वेद से बड़ा कोई शास्त्र नहीं। माता के समान कोई गुरु नहीं ॥

यह बात सभी विद्वान् जानते हैं कि पृथ्वी मण्डल पर वेद के समान प्राचीन कोई ग्रन्थ नहीं है। हमारे विश्वासके अनुसार वेद सब धर्मों का मूल है और वह जगत के समस्त प्राणियों के हित के लिये है। यह विदित है कि वेद की चारो सहिताओं में एक २ अक्षर के उच्चारण करने के उदात्त अनुदात्त स्वरित स्वर नियत हैं। प्राचीन मर्यादा के अनुसार विधिपूर्वक ब्रह्मचर्य के साथ शिष्टा कल्प व्याकरण निरुक्त छन्द और ज्योतिष इन छत्रों के साथ स्वर सम्युक्त वेद उन्हीं द्विजाति घालकों को पढ़ाया जाता था जिनका शास्त्र रीतिसे उपनयन संस्कार किया जाता था और जिनको कठोर नियमों का पालन कराया जाता था। और न केवल शूद्रों को किन्तु ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य कन्याओं को भी 'अविद्यत्वात्' विद्या न जानने के कारण वेद नहीं पढ़ाया जाता था। किन्तु ऋषियों को यह इष्ट था कि सब प्राणियों को वेद के उपदेश का लाभ प्राप्त हो। इसलिये ऋषियों ने वेदों का अर्थ पुराणों में प्रकाश करना अपना कर्तव्य समझा और महर्षि वेद व्यास जी ने लोक के हित के लिये एक वेद को ऋग्यजु साम अथर्व नाम चार विभाग में बाँट कर पीछे वेद का अर्थ अपने समय की लोक भाषा संस्कृत में भीमन्महाभारत में सब प्राणियों के हित के लिये, और विशेष कर

प्रारम्भ में ॐ नमो भगवते वासुदेवाय यह मन्त्र गर्जता है। पाँचवें स्कंध में अनेक ॐकार सहित मन्त्र हैं— ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय इत्यादि। छठे स्कंध में ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नमो नारायणाय ये दोनों मन्त्र नारायण कवच में आये हैं। उसी स्कंधमें ॐ नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने विशुद्ध सत्त्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि यह मन्त्र आया है। उसी स्कंध में स्त्रियों के पुसवन व्रत विधान में लिखा है कि जिस स्त्री को अच्छे पुत्र पाने की कामना हो वह पति की आज्ञा लेकर पुसवनव्रत करे और उसमें प्रतिदिन नहा कर लक्ष्मी सहित विष्णु की पूजा इस मन्त्रसे करे—

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूति पतये सह महाविभूतिभिर्वलि मुपहराणि इति और ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूति पतये स्वाहा इस मन्त्र से आहुति दे।

आठवें स्कंध में भगवान् कश्यप ने पयोव्रत के विधान में अदिति देवी को उपदेश दिया कि स्त्री ॐ नमो नारायणाय इस मूल मन्त्र से होम करे।

पद्मपुराण में वासुदेवाभिधान नाम स्तोत्र है जिसमें ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इस मन्त्र की महिमा वर्णित है। उसमें लिखा है कि उस स्तोत्र को जो ब्राह्मण पढ़ेगा उसकी सब इच्छा पूरी होगी, क्षत्रिय पढ़ेगा तो जय पावेगा, वैश्य पढ़ेगा तो धन धान्य से भरेगा, शूद्र पढ़ेगा तो सुख पावेगा।

विष्णु धर्मोत्तर में द्विजों को वैदिक पुरुष सूक्त और श्री सूक्त से हवन करने की विधि बताकर लिखा है —

एतत्प्रोक्तं द्विजातीनां स्त्री शूद्रेषु च यत् शृणु।

द्वादशाष्टाक्षरौ मंत्रौ तेषां प्रोक्तौ महात्मनाम् ॥

द्विती तौ च द्विजातीनां मंत्र श्रेष्ठौ नराधिप।

तेभ्योऽप्यधिक मंत्रोऽपि विद्यते नहि कुत्रचित् ॥

अर्थात् यह कि यह वैदिक विधि तो द्विजातियों के लिये कही गई, स्त्रियों और शूद्रों के लिये जो विधि है वह श्रव्य सुनो। उनमें

कि मैंने व्रत लेकर महाभारत के नाम से वेद का अर्थ भी प्रकाश कर दिया जिसमें स्त्री शूद्रादि भी सब लोग धर्म अर्थ काम मोक्ष चारों पदार्थों का उपदेश प्राप्त कर सकते हैं (देखिये ४, ५ पन्ने में) । महाभारत में, भागवत में, विष्णुपुराण में, शिवपुराण में तथा अन्य पुराणों में वेद का अर्थ विपुलता के साथ लिखा गया है ॥

इतिहास पुराण वेद के समान हैं

इसी कारण वाल्मीकीय रामायण और महाभारत तथा भागवत आदि पुराणों को पाँचवा वेद भी कहते हैं ।

छान्दोग्य उपनिषद् में लिखा है—

ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेद चौथा आथर्वण वेद और इतिहास पुराण पाँचवाँ वेद है ।

भागवत में भी लिखा है—

इतिहास पुराण को पाँचवा वेद कहते हैं ।

महाभारत के विषय में उसी में ऋषियों का वचन है कि यह कृष्णद्वैपायन व्यास रचित वेद है और उन्होंने इसको 'नाना शास्त्रो पबृंहिता' 'वेदैश्चतुर्भिः सयुक्ता' 'पुण्या' 'पापभयापहा' 'ब्राह्मी सहिता' अर्थात् अनेक शास्त्रों से बढ़ाई गई, चारों वेदों के अर्थ से युक्त, पुण्य बढ़ाने वाली, पाप और भय को दूर करने वाली, ब्राह्मी (वेद की) सहिता कह कर वर्णन किया है ।

इसी प्रकार से भागवत के विषय में लिखा है कि उसमें 'ऋग्वेदके श्लोके पदे पदे' वेद का अर्थ भरा है ॥

ऊपर कह चुके हैं कि इतिहास पुराण चारों वर्णों के हित के लिये रचे गये । ऐसाही भविष्य पुराण में लिखा है ।

चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।

धर्म शास्त्राणि राजेन्द्र शृणुतानि नृपोत्तम ॥

अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च ।

रामस्य कुरु शार्दूल धर्म कामार्थ सिद्धये ॥

तथोक्तं भारतं वीर पाराशर्येण धीमता ।

वेदार्थ सकलं योज्य धर्म शास्त्राणि च प्रभो ॥

वा नदी वा जल के पास—भगवान विष्णु को मन मन्दिर में बिठाकर इस मंत्र को जपे—

ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थ साधकः ।
 भक्तानां जपतां तात स्वर्ग मोक्ष फल प्रदः ॥
 सर्व वेद रहस्येभ्यः सार एष समुद्धृतः ।
 विष्णुना वैष्णवानां हि हिताय मनुजां पुरा ॥
 एतत्सत्यं च धर्म्यश्च वेद श्रुति निदर्शनात् ।
 एतत्सिद्धिकरं नृणां मन्त्रं रूपं न संशयः ॥
 अष्टाक्षर मिमं मन्त्रं सर्व दुःख विनाशनम् ।
 जप पुत्र महाबुद्धे यदि सिद्धि मभीप्ससि ॥

ॐ नमोनारायणाय यह मंत्र सब कामना को पूरा करने वाला है। जपने वालों को स्वर्ग और मोक्ष तक का देने वाला है। निश्चय करके वैष्णवों के और सब मनुष्य मात्र के हित के लिये प्राचीन काल में भगवान विष्णु ने सब वेदोपनिषदों में से दूध में से मक्खन की भांति सार रूप इस मंत्र को निकाला। यह मंत्र निश्चय करके मनुष्य मात्र के लिये—नृणां—सब दुखों का नाश करने वाला और सब सिद्धि देने वाला है। हे मेरे महा बुद्धिमान पुत्र! यदि तुम सिद्धि चाहते हो तो इस मंत्र को जपो ॥

ॐ नमः शिवाय

इसी प्रकार ॐ नमः शिवाय इस मंत्र को जिसको श्रद्धा हो उसको जपने का अधिकार है।

ॐ नमः शिवाय यह ६ अक्षर का मन्त्र है। इसी को लोक में पञ्चाक्षर मन्त्र कहते हैं। यह घात स्कंदपुराण शिवपुराण लिङ्ग पुराण के वचनों से स्पष्ट है।

स्कंदपुराण में लिखा है—

शैवं षडक्षरं दिव्यं मन्त्रमाहुर्महर्षयः ।

देवानां परमो देवो यथा वै त्रिपुरान्तकः ।

महामारत के शान्तिपर्व में विष्णु सहस्रनाम के अन्त में स्पष्ट कह दिया है कि जो मनुष्य इसको सुने और जो इसका पाठ करे उसका इस लोक में और परलोक में भी कोई अमंगल नहीं होगा।

ब्राह्मण सुने या पढ़े तो वेदान्त का जानने वाला हो।

क्षत्रिय सुने या पढ़े तो विजयी हो।

वैश्य सुने या पढ़े तो धनसंपन्न हो।

शूद्र भी सुने या पढ़े तो सुख पावे। (देखिये पन्ना १०)

भगवद्गीता के अन्त में भगवान ने अपने श्रीमुख से अर्जुन से कहा है कि जो कोई मुझ में भक्ति कर मेरे भक्तों के बीच में इसको सुनावेगा और जो कोई मेरे और तुम्हारे इस धर्मयुक्त सनाद को पढ़ेगा उसने ज्ञान यज्ञ से मेरी पूजा की, ऐसा मैं मानता हूँ।

भगवद्गीता के माहात्म्य में भी लिखा है कि इस गीता शाल को जो कोई पुरुष पवित्र हो कर पढ़ेगा वह भय और शोक से रहित हो कर विष्णु के पद को पहुँचेगा।

भीष्मस्तवराज के अन्त में लिखा है कि जो इस स्तोत्र को पढ़ेगा या सुनेगा वह सब पाप से मुक्त हो कर देह त्याग करने पर विष्णु भगवान में मिल जायगा (देखिये पन्ना ११)

अनुशासन पर्व के शिव सहस्रनाम के अन्त में भगवान कृष्ण का वचन है कि जो इन्द्रियों को वश में रख पवित्र हो कर बिना व्रतभंग नियम से एक महीना इस स्तोत्र का पाठ करेगा वह अश्वमेध यज्ञ का फल पावेगा।

ब्राह्मण करे तो सब वेदों का ज्ञान पावे।

क्षत्रिय करे तो पृथ्वी को जीते।

वैश्य करे तो लाम और निपुणार्थ पावे।

शूद्र करे तो यहाँ सुख और परलोक में सुगति पावे।

श्रीमद्भागवत में लिखा है—

ब्राह्मण भागवत पढ़े तो बुद्धि पावे।

क्षत्रिय पढ़े तो सागर पर्यंत पृथ्वी पावे।

वैश्य पढ़े तो बहुत धन पावे।

शूद्र पढ़े तो पाप से शुद्ध हो जाय (देखिये पन्ना १३)

इसी प्रकार से विष्णु पुराण, नारदीय पुराण शिव पुराण, स्कन्द पुराण, मार्कण्डेय पुराण, वायु पुराण, ब्रह्मपुराण, अग्नि पुराण,

सर्व मंत्राधिकश्चाय मोंकाराद्यः पञ्चरः ।
 सर्वेषां शिव भक्तानामशेषार्थ प्रसाधकः ॥
 मंत्रं सुखमुखोच्चार्य मशेषार्थं प्रसिद्धये ।
 प्राहो नमः शिवायेति सर्वज्ञः सर्वदेहिनाम् ॥
 अन्त्यजो वाऽधमो वापि मूर्खो वा परिहृतोऽपि वा ।
 पञ्चाक्षर जपे निष्ठो मुच्यते पाप पञ्चरात् ॥
 इत्युक्तं परमेशेन देव्या पृष्टेन शूलिना ।
 हिताय सर्वमर्त्यानां तिष्ठ्यजानां विशेषतः ॥

वेद और शैवशास्त्र दोनोंमें यह छः अक्षर का मन्त्र स्थित है और सब मन्त्रों में मुख्य है। लोक में इसी को पञ्चाक्षर कहते हैं। ॐकार है आदि में जिसके ऐसा यह मन्त्र सब मन्त्रों से बड़ा है और जिनको आदिदेव महादेव में भक्ति है, उनके सब अर्थों को पूरा करने वाला है। सर्वज्ञ शिवजी ने सब प्राणियों के सब अर्थों की सिद्धि के साधन ॐ नमः शिवाय इस मन्त्र को जिसको सब लोग सुख से उच्चारण कर सकते हैं, अपने श्रीमुख से कहा। अन्त्यज हो या नीच हो, मूर्ख हो या परिहृत हो जो पञ्चाक्षर का जप नित्य श्रद्धा से करता है वह पाप के पञ्चर से छूट जाता है ॥

परमेश्वर शिवजी ने सब मनुष्यों के हित के लिये विशेष कर कलियुग में उत्पन्न प्राणियों के हित के लिये पार्वतीजी के पूछने पर ऊपर लिखा वचन कहा (देखिये पन्ना ३४, ३५) ।

शिव पार्वती संवाद

का संक्षेप नीचे लिखते हैं ।

पार्वतीजी ने शिवजी से पूछा कि महाराज ! कलियुग में विकल काल के आने पर जय पाप रूपी अन्धकार फैल जाय और लोग धर्म से विमुख हो जाय, जय वर्णाश्रम धर्म क्षीण हो जाय और वर्णसंकर बढ़ने लगे, जय लोगों को सयही धर्म विषयों में सन्देह होने लगे और गुरु और शिष्य के क्रम से उपदेश देने का क्रम न रहे तो महेश्वर ! आप के भक्त किस उपाय से पाप से छूटते हैं ।

प्रारम्भ में ॐ नमो भगवते वासुदेवाय यह मन्त्र गर्जता है। पाँचवें स्कंध में अनेक ॐकार सहित मन्त्र हैं— ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय इत्यादि। छठे स्कंध में ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नमो नारायणाय ये दोनों मन्त्र नारायण कवच में आये हैं। उसी स्कंधमें ॐ नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने विशुद्ध सत्त्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि यह मन्त्र आया है। उसी स्कंध में स्त्रियों के पुसवन व्रत विधान में लिखा है कि जिस स्त्री को अच्छे पुत्र पाने की कामना हो वह पति की आज्ञा लेकर पुसवनव्रत करे और उसमें प्रतिदिन नहा कर लक्ष्मी सहित विष्णु की पूजा इस मन्त्रसे करे—

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूति पतये सह महाविभूतिभिर्वलि मुपहराणि इति और ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूति पतये स्वाहा इस मन्त्र से आहुति दे।

आठवें स्कंध में भगवान् कश्यप ने पयोव्रत के विधान में अदिति देवी को उपदेश दिया कि स्त्री ॐ नमो नारायणाय इस मूल मन्त्र से होम करे।

पद्मपुराण में वासुदेवाभिधान नाम स्तोत्र है जिसमें ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इस मन्त्र की महिमा वर्णित है। उसमें लिखा है कि उस स्त्रात्र को जो ब्राह्मण पढ़ेगा उसकी सब इच्छा पूरी होगी क्षत्रिय पढ़ेगा तो जय पावेगा, वैश्य पढ़ेगा तो धन धान्य से भरेगा, शूद्र पढ़ेगा तो सुख पावेगा।

विष्णु धर्मोत्तर में द्विजों को वैदिक पुरुष सूक्त और श्री सूक्त से हवन करने की विधि बताकर लिखा है —

एतत्प्रोक्त द्विजातीनां स्त्री शूद्रेषु च यत् शृणु।

द्वादशाष्टाक्षरौ मंत्रौ तेषां प्रोक्तौ महात्मनाम् ॥

हितौ तौ च द्विजातीनां मन्त्र श्रेष्ठौ नराधिप।

तेभ्योऽप्यधिक मन्त्रोऽपि विद्यन्ते नहि कुत्रचित् ॥

अर्थात् यह कि यह वैदिक विधि तो द्विजातियों के लिये कही गई, स्त्रियों और शूद्रों के लिये जो विधि है वह अथ सुनो। उन

उपमन्यु ऋषि ने श्रीकृष्ण भगवान् से कहा कि इस प्रकार से साक्षात् महादेवी पार्यतीजी से महादेव शिवजी ने सारे जगत् के हित के लिये दस पञ्चाक्षर मन्त्र की विधि को कहा । (देखिये पन्ना ३५ से ३७)

स्कन्दपुराण और शिवपुराण के समान लिंगपुराण में भी पञ्चाक्षर की ऐसी ही महिमा वर्णित है ।

नमः शिवाय यह पञ्चाक्षर यजुर्वेद की शतरद्रीय अध्यायमें आया है, इसीलिये इस मन्त्र को वेद का सार कहते हैं ।

इस प्रसंग में मार्कण्डेय मुनि की कही धर्मव्याध की श्रेष्ठ धर्म कथा को, जो महाभारत में वनपर्व की २०६ से २१६ अध्याय तक विस्तृत है, सरण रखना चाहिये, जिस में लिखा है कि कोशिक नाम वेदपाठी तपस्वी ब्राह्मण ने एक धर्मशील व्याध के पास जाकर उस से धर्म का तत्व पूछा और पाया । उस कथा को आज कल सब न्याय और धर्म के प्रेमी सनातनधर्मियों को सुनना और सुनाना चाहिये ॥

ऊपर लिखे वचनों से यह स्पष्ट है कि श्रुतिस्मृति पुराण प्रतिपादित सनातन धर्म के अनुसार श्रेष्ठ से श्रेष्ठ ब्राह्मण से लेकर चाण्डाल पर्यन्त सब मनुष्यों को जिनको परमेश्वर में भक्ति हा ॐ नमो नारायणाय और ॐ नमः शिवाय इन मंत्रों के जपने का और इनसे द्वारा ईश्वर की उपासना करने का पूरा अधिकार है ॥

यह परमेश्वर कौन है और इसका क्या स्वरूप है ?

ससार में भिन्न भिन्न मत के असत्य प्राणी भिन्न भिन्न नाम और भिन्न २ रूप में ईश्वर का सरण करते हैं । किन्तु इनमें स कितने ऐसे प्राणी हैं जिनमें ईश्वर के अस्तित्व का जीता जागता विश्वास है और ईश्वर के स्वरूप का ठीक ज्ञान है ? जब तक किसी प्राणी को ईश्वर के अस्तित्व का विश्वास न हो और उसके रूप का ठीक ज्ञान न हो तब तक उसको धर्म का सच्चा प्रयत्न और अविचल ज्ञान नहीं हो सकता । और तब तक उसको इन मंत्रों का द्वारा या दूसरे मन्त्रों द्वारा ईश्वर का नाम जपने में पूरी श्रद्धा नहीं हो सकती । और जिस काम में पूरी श्रद्धा नहीं होती उसका पूरा फल भी नहीं होता । इसलिये मनुष्य की सबसे पहली और सबसे बड़ी सेवा यह है कि उसको इस बात का विश्वास करा दिया जाय कि जिसका हम ईश्वर परमेश्वर परमात्मा परब्रह्म नारायण शिव राम

वा नदी वा जल के पास—भगवान विष्णु को मन मन्दिर में बिठाकर इस मन्त्र को जपे—

ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थ साधकः ।
 भक्तानां जपतां तात स्वर्ग मोक्ष फल प्रदः ॥
 सर्व वेद रहस्येभ्यः सार एष समुद्धृतः ।
 विष्णुना वैष्णवानां हि हिताय मनुजां पुरा ॥
 एतत्सत्यं च धर्म्यश्च वेद श्रुति निदर्शनात् ।
 एतत्सिद्धिकरं नृणां मन्त्र रूपं न संशयः ॥
 अष्टाक्षर मिमं मन्त्रं सर्व दुःख विनाशनम् ।
 जप पुत्र महाबुद्धे यदि सिद्धि मभीप्ससि ॥

ॐ नमोनारायणाय यह मन्त्र सब कामना को पूरा करने वाला है। जपने वालों को स्वर्ग और मोक्ष तक का देने वाला है। निश्चय करके वैष्णवों के और सब मनुष्य मात्र के हित के लिये प्राचीन काल में भगवान विष्णु ने सब वेदोपनिषदों में से दूध में से मक्खन की भाँति सार रूप इस मन्त्र को निकाला। यह मन्त्र निश्चय करके मनुष्य मात्र के लिये—नृणां—सब दुखों का नाश करने वाला और सब सिद्धि देने वाला है। हे मेरे महा बुद्धिमान पुत्र! यदि तुम सिद्धि चाहते हो तो इस मन्त्र को जपो ॥

ॐ नमः शिवाय

इसी प्रकार ॐ नमः शिवाय इस मन्त्र को जिसको श्रद्धा हो उसको जपने का अधिकार है।

ॐ नमः शिवाय यह ६ अक्षर का मन्त्र है। इसी को लोक में पञ्चाक्षर मन्त्र कहते हैं। यह घात स्कन्दपुराण शिवपुराण लिङ्ग पुराण के वचनों से स्पष्ट है।

स्कन्दपुराण में लिखा है—

शैव षडक्षरं दिव्यं मन्त्रमाहुर्महर्षयः ।

देवानां परमो देवो यथा वै त्रिपुरान्तकः ।

ऋग्वेद में लिखा है

तम आसीत्तमसा गूळहमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमाइदं ।

तुच्छयेनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिना जायतैकं ॥

इसी वेद के अर्थ को मनु भगवान् ने लिखा है कि सृष्टि के पहले यह जगत् अन्धकारमय था । सब प्रकार से सोता हुआ सा दिखाई पड़ता था । उस समय जिनका किसी दूसरी शक्ति के द्वारा जन्म नहीं हुआ, जो आप अपनी शक्ति से अपनी महिमा में सदा से वर्तमान हैं और रहेंगे, उन ज्ञानमय प्रकाशमय स्वयंभू ने अपने को आप प्रगट किया और उनके प्रगट होते ही अन्धकार मिट गया ।

मनुः

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोऽनुदः ॥

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यो सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतः ॥

ऋग्वेद कहते हैं—

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्यजातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं धामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्व दधिर्होता न्यसीदत् पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवरौ आविवेश ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुस्त विश्वतस्पात् ।

संवाहुभ्यां धमति संपतग्रैर्द्यावा भूमी जनयं देव एकः ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥

और भी श्रुति कहती हैं—

‘आत्मा वा इदमेक’ एवाग्र आसीत्’

सर्व मंत्राधिकश्चाय मोंकाराद्यः पञ्चरः ।
 सर्वेषां शिव भक्तानामशेषार्थ प्रसाधकः ॥
 मंत्रं सुखमुखोच्चार्य मशेषार्थं प्रसिद्धये ।
 प्राहो नमः शिवायेति सर्वज्ञः सर्वदेहिनाम् ॥
 अन्त्यजो वाऽधमो वापि मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा ।
 पञ्चाक्षर जपे निष्ठो मुच्यते पाप पञ्चरात् ॥
 इत्युक्तं परमेशेन देव्या पृष्टेन शूलिना ।
 हिताय सर्वमर्त्यानां तिष्यजानां विशेषतः ॥

वेद और शैवशास्त्र दोनोंमें यह छ अक्षर का मन्त्र स्थित है और सब मन्त्रों में मुख्य है। लोक में इसी को पञ्चाक्षर कहते हैं। ॐकार है आदि में जिसके पेसा यह मन्त्र सब मन्त्रों से बड़ा है और जिनको आदिदेव महादेव में भक्ति है, उनके सब अर्थों को पूरा करने वाला है। सर्वज्ञ शिवजी ने सब प्राणियों के सब अर्थ की सिद्धि के साधन ॐ नमः शिवाय इस मन्त्र को जिसको सब लोग सुख से उच्चारण कर सकते हैं, अपने श्रीमुख से कहा। अन्त्यज हो या नीच हो, मूर्ख हो या पण्डित हो जो पञ्चाक्षर का जप नित्य श्रद्धा से करता है वह पाप के पञ्चर से छूट जाता है ॥

परमेश्वर शिवजी ने सब मनुष्यों के हित के लिये विशेष कर कलियुग में उत्पन्न प्राणियों के हित के लिये पार्वतीजी के पूछने पर ऊपर लिखा वचन कहा (देखिये पन्ना ३४, ३५) ।

शिव पार्वती संवाद

का सक्षेप नीचे लिखते हैं ।

पार्वतीजी ने शिवजी से पूछा कि महाराज ! कलियुग में विकल काल के आने पर जय पाप रूपी अन्धकार फैल जाय और लोग धर्म से विमुक्त हो जाय, जय वर्णाश्रम धर्म क्षीण हो जाय और वर्णसंकर बढ़ने लगे, जय लोगों को सयही धर्म विषयों में सन्देह होने लगे और गुरु और शिष्य के प्रेम से उपदेश देने का प्रेम न रहे ता महेश्वर ! आप के भक्त किस उपाय से पाप से छूटते हैं ।

यह विश्वास कैसे हो कि ऐसा कोई परमात्मा है।

जो वेद कहता है कि यह परमात्मा है वही यह कहता है कि उसको हम आँखों से नहीं देख सकते।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
ज्ञान प्रसादेन विशुद्ध सत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥

इसको कोई आँखों से नहीं देख सकता किन्तु हममें से हर एक मन को पवित्र कर विमल बुद्धि से इसको देख सकता है (मुण्ड कोपनिषद्)। इस लिये जो लोग ईश्वर को मन की आँखों (बुद्धि) से देखना चाहते हैं उनको उचित है कि वे अपने शरीर और मन को पवित्र कर और बुद्धि को विमल कर ईश्वर की खोज करें।

हम देखते क्या हैं ?

हमारे सामने जन्म से लेकर शरीर छूटने के समय तक बड़े २ चित्र विचित्र दृश्य दिखाई देते हैं जो हमारे मनों में इस बात के जानने की बड़ी उत्कठा उत्पन्न करते हैं कि वे कैसे उपजते हैं और कैसे विलीन होते हैं। हम प्रतिदिन देखते हैं कि प्रातः काल पौफट होते ही सहस्र किरनों से विभूषित सूर्यमण्डल पूर्व की दिशा में प्रगट होता है और आकाश मार्ग से विचरता सारे जगत को प्रकाश, गर्मी और जीवन पहुँचाता सायं काल पश्चिम दिशा में पहुँच कर अस्त हो जाता है। गणित शास्त्र के जानने वालों ने गणना कर यह निश्चय किया है कि यह सूर्य पृथिवी से ६,२८,३०,००० नौ कराड अट्ठाईस लाख तीस हजार मील की दूरी पर है। यह कितने आश्चर्य की बात है कि यह इतनी दूरी से इस पृथिवी के सब प्राणियों को प्रकाश, गर्मी और जीवन पहुँचाता है। ऋतु ऋतु में अपनी सहस्र किरनों से पृथ्वी से जल को पींच कर सूर्य आकाश पर ले जाता है और वहाँ से मेघ का रूप बना कर फिर जल को पृथ्वी पर बरसा देता है और उसके द्वारा सब घास पत्ती वृक्ष अनेक प्रकार के अन्न और धान और समस्त जीवधारियों को प्राण और जीवन देता है। गणित शास्त्र बताता है कि जैसा यह एक सूर्य है ऐसे असंख्य और हैं और इससे बहुत बड़े बड़े भी हैं जो सूर्य से भी अधिक दूर होने के कारण हमको छोटे छोटे तारों के

उपमन्यु ऋषि ने श्रीकृष्ण भगवान् से कहा कि इस प्रकार से साक्षात् महादेवी पार्वतीजी से महादेव शिवजी ने सारे जगत् के हित के लिये इस पञ्चाक्षर मन्त्र की विधि को कहा । (देखिये पन्ना ३५ से ३७)

स्कन्दपुराण और शिवपुराण के समान लिंगपुराण में भी पञ्चाक्षर की ऐसी ही महिमा वर्णित है ।

नमः शिवाय यह पञ्चाक्षर यजुर्वेद की शतरद्रीय अध्यायमें आया है, इसीलिये इस मन्त्र को वेद का सार कहते हैं ।

इस प्रसंग में मार्कण्डेय मुनि की कही धर्मव्याध की श्रेष्ठ धर्म कथा को, जो महाभारत में वनपर्व की २०६ से २१६ अध्याय तक विस्तृत है, स्मरण रखना चाहिये, जिस में लिखा है कि कोशिक नाम वेदपाठी तपस्वी ब्राह्मण ने एक धर्मशील व्याध के पास जाकर उस से धर्म का तत्व पूछा और पाया । उस कथा को आज कल सब न्याय और धर्म के प्रेमी सनातनधर्मियों को सुनना और सुनाना चाहिये ॥

ऊपर लिखे वचनों से यह स्पष्ट है कि श्रुतिस्मृति पुराण प्रतिपादित सनातन धर्म के अनुसार श्रेष्ठ से श्रेष्ठ ब्राह्मण से लेकर चाण्डाल पर्यन्त सब मनुष्यों को जिनको परमेश्वर में भक्ति हो ॐ नमो नारायणाय और ॐ नमः शिवाय इन मंत्रों के जपने का और इनके द्वारा ईश्वर की उपासना करने का पूरा अधिकार है ॥

यह परमेश्वर कौन है और इसका क्या स्वरूप है ?

संसार में भिन्न भिन्न मत के असंख्य प्राणी भिन्न भिन्न नाम और भिन्न २ रूप में ईश्वर का स्मरण करते हैं । किन्तु इनमें से कितने ऐसे प्राणी हैं जिनको ईश्वर के अस्तित्व का जीता जागता विश्वास है और ईश्वर के स्वरूप का ठीक ज्ञान है ? जब तक किसी प्राणी को ईश्वर के अस्तित्व का विश्वास न हो और उसके रूप का ठीक ज्ञान न हो तब तक उसको धर्म का सच्चा प्रबल और अविचल ज्ञान नहीं हो सकता । और तब तक उसको इन मंत्रों के द्वारा या दूसरे मन्त्रों द्वारा ईश्वर का नाम जपने में पूरी श्रद्धा नहीं हो सकती । और जिस काम में पूरी श्रद्धा नहीं होती उसका पूरा फल भी नहीं होता । इसलिये मनुष्य की सबसे पहली ओर सबसे बड़ी सेवा यह है कि उसको इस बात का विश्वास करा दिया जाय कि जिसको हम ईश्वर परमेश्वर परमात्मा परब्रह्म नारायण शिव राम

जरायु से उत्पन्न होने वाले मनुष्य, सिंह, हाथी, घोड़े, गो, आदि
 अडों से उत्पन्न होने वाले पक्षी, पसीने ओर मैल से पैदा होने वाले
 कीड़े, पृथिवी को फोड़कर उगने वाले वृक्ष, इन सब की उत्पत्ति
 रचना और इनका जीवन परम आश्चर्यमय है। नर और नारी का
 समागम होता है। उस समागम में नर का एक अत्यंत सूक्ष्म किंतु
 चैतन्य ग्रंथ गर्भ में प्रवेश कर नारी के एक अत्यंत सूक्ष्म सचेत अणु
 से मिल जाता है। इसको हम जीव कहते हैं। वेद कहते हैं कि—

वालाग्र शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

एक बाल के आगे के भाग का सौवा भाग ध्यान कीजिये और
 उस सो में से एक का फिर सो टुकड़ा कीजिये और इसमें से एक
 टुकड़ा लीजिये तो आपको ध्यान में आवेगा कि वह जीव है। यह जीव
 गर्भ में प्रवेश करने के समय से बराबर बढ़ता है। विज्ञान के जानने
 वाले विद्वानों ने अणुवीक्षण यन्त्र से देखकर यह बताया है कि मनुष्य के
 बीज में लाखों जीवाणु होते हैं और उनमें से एक ही गर्भ में प्रवेश
 पाकर टिकता और वृद्धि पाता है। नारी के शरीर में ऐसा प्रयत्न किया
 गया है कि यह जीव गर्भ में प्रवेश पाने के समय से एक नली के द्वारा
 आहार पावे—इसकी वृद्धि के साथ साथ नारी के गर्भ में एक जल
 से भरा थैला बनता जाता है जो गर्भ को चोट से बचाता है। इस
 सूक्ष्म से सूक्ष्म, अणु से अणु, बाल के आगे के भाग के दस हजारवें
 भाग के समान वस्तु में यह शक्ति कहाँ से आई है कि जिससे यह धीरे
 धीरे अपने माता या पिता के समान रूप रंग और सब अवयवों को
 धारण कर लेता है? कौन सी शक्ति है जो गर्भ में इसका पालन
 करती और इसको बढ़ाती है? वह क्या अद्भुत रचना है जिस
 से बच्चे के उत्पन्न होने के कुछ पूर्व ही माता के स्तनों में दूध आ
 जाता है। कौन सी शक्ति है जो सब असंख्य प्राणवन्तों को, सब
 मनुष्यों को, सब फीट पतझों को, सब पेड़ पल्लवों को पालती
 है और उनका समय से चारा और पानी पहुँचाती है? कौन
 सी शक्ति है जिससे चीटियों दिन में भी और रात में भी सीपी
 भीत पर चढ़ती चली जाती है? कौन सी शक्ति है जिससे
 छोटे से छोटे और बड़े से बड़े पर्दा अनन्त आकाश में दूर से दूर

ऋग्वेद में लिखा है

तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमाइदं ।

तुच्छयेनाभवपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिना जायतैकं ॥

इसी वेद के अर्थ को मनु भगवान् ने लिखा है कि सृष्टि के पहले यह जगत् अन्धकारमय था । सब प्रकार से सोता हुआ सा दिखाई पड़ता था । उस समय जिनका किसी दूसरी शक्ति के द्वारा जन्म नहीं हुआ, जो आप अपनी शक्ति से अपनी महिमा में सदा से वर्तमान हैं और रहेंगे, उन ज्ञानमय प्रकाशमय स्वयम् ने अपने का आप प्रगट किया और उनके प्रगट होते ही अन्धकार मिट गया ।

मनुः

आसीदिदं तमाभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेय प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

ततः स्वयभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥

योऽसावर्तीन्द्रियग्राह्यो सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भू ॥

ऋग्वेद कहते हैं—

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्यजातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेषां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुद्ध दृषिर्होता न्यसीदत् पिता न ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवरौ आविवेश ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखा विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् ।

समाहुभ्यां धमति सपतग्रैर्धावा भूमी जनयं देव एकः ॥

योनः पिता जनिता या विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव त संप्रश्रं भुवना यन्त्यन्या ॥

और भी श्रुति कहती है—

‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’

से सिर से पैर तक सब रसों में पहुँच कर मनुष्य के सम्पूर्ण अंग को शक्ति, सुख और शोभा पहुँचाता है। भोजन का जो अंश शरीर के लिये आवश्यक नहीं है उसकी लिज्जत होकर बाहर जाने के लिये एक मार्ग बना हुआ है। दूध पानी या अन्य रस का जो अंश शरीर को पोसने के लिये आवश्यक नहीं है, उसके निकलने के लिये दूसरी नाली बनी हुई है। देखने के लिये हमारी दो आँखें, सुनने के लिये दो कान, सूँघने को नासिका के दो रन्ध्र और चलने फिरने के लिये हाथ पैर बने हैं। वंश की रक्षा के लिये जनन इन्द्रियाँ हैं। क्या यह परम आश्चर्यमय रचना केवल जड़ पदार्थों के संयोग से हुई है या इसके जन्म देने और वृद्धि में हमारे घर के रचयिता के समान किसी, किन्तु उससे अनन्तगुण अधिक ज्ञानवान, विवेकवान, शक्तिमान आत्मा का प्रभाव है ?

हम अपने मन की ओर ध्यान देते हैं तो हम देखते हैं कि हमारा मन भी एक अत्यन्त आश्चर्यमय वस्तु है। इसकी, हमारे मन की, विचार शक्ति, कल्पना शक्ति, गणना शक्ति, रचना शक्ति, स्मृति, धी, मेधा सब हमको चकित करती हैं। इन शक्तियों से मनुष्य ने क्या क्या ग्रन्थ लिखे हैं, कैसे कैसे काव्य किये हैं, क्या क्या विज्ञान निकाले हैं, क्या क्या आविष्कार किये हैं और कर रहा है, यह थोड़ा आश्चर्य नहीं उत्पन्न करता। हमारी बोलने की ओर गाने की शक्ति भी हमको आश्चर्य में डुबा देती है। हम देखते हैं कि यह प्रयोजनवती रचना सृष्टि में सर्वत्र दिखाई पड़ती है और यह रचना ऐसी है कि जिसके अन्त तथा आदि का पता नहीं लगता। इस रचना में एक एक जाति के शरीरियों के अवयव ऐसे नियम से बँटाये गये हैं कि सारी सृष्टि शोभा से पूर्ण है। हम देखते हैं कि सृष्टि के आदि से सारे जगत में एक कोई अद्भुत शक्ति काम कर रही है जो सदा से चली आई है, सर्वत्र व्याप्त है और अविनाशी है। हमारी बुद्धि विवश होकर इस बात को स्वीकार करती है कि ऐसी ज्ञानात्मिका रचना का कोई आदि, सनातन, अज, अविनाशी, सत् चित् आनन्द स्वरूप जगत व्यापक अनन्त शक्ति सम्पन्न रचयिता है। उसी एक अनिर्वचनीय शक्ति को हम ईश्वर, परमेश्वर, परब्रह्म, नारायण, भगवान्, ब्रह्मदेव, शिव, राम, कृष्ण, विष्णु आदि सहस्रों नामों से पुकारते हैं।

यह विश्वास कैसे हो कि ऐसा कोई परमात्मा है।

जो वेद कहता है कि यह परमात्मा है वही यह कहता है कि उसको हम आँखों से नहीं देख सकते।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य

न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्।

ज्ञान प्रसादेन विशुद्ध सत्त्व-

स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥

इसको कोई आँखों से नहीं देख सकता किन्तु हममें से हर एक मन को पवित्र कर विमल बुद्धि से इसको देख सकता है (मुण्ड-कोपनिषद्)। इस लिये जो लोग ईश्वर को मन की आँखों (बुद्धि) से देखना चाहते हैं उनको उचित है कि वे अपने शरीर और मन को पवित्र कर और बुद्धि को विमल कर ईश्वर की खोज करें।

हम देखते क्या हैं ?

हमारे सामने जन्म से लेकर शरीर छूटने के समय तक बड़े २ चित्र विचित्र दृश्य दिखाई देते हैं जो हमारे मनों में इस बात के जानने की बड़ी उत्कण्ठा उत्पन्न करते हैं कि वे कैसे उपजते हैं और कैसे विलीन होते हैं। हम प्रतिदिन देखते हैं कि प्रातःकाल पौफट होते ही सहस्र किरनों से विभूषित सूर्यमंडल पूर्व की दिशा में प्रगट होता है और आकाश मार्ग से विचरता सारे जगत को प्रकाश, गर्मी और जीवन पहुँचाता सायंकाल पश्चिम दिशा में पहुँच कर अस्त हो जाता है। गणित शास्त्र के जानने वालों ने गणना कर यह निश्चय किया है कि यह सूर्य पृथिवी से ६,२८,३०,००० नौ करोड़ अठ्ठाइस लाख तीस हजार मील की दूरी पर है। यह कितने आश्चर्य की बात है कि यह इतनी दूरी से इस पृथिवी के सब प्राणियों को प्रकाश, गर्मी और जीवन पहुँचाता है। ऋतु ऋतु में अपनी सहस्र किरनों से पृथ्वी से जल को खींच कर सूर्य आकाश पर ले जाता है और वहाँ से मेघ का रूप बना कर फिर जल को पृथ्वी पर बरसा देता है और उसके द्वारा सब घास पत्ती वृक्ष अनेक प्रकार के अन्न और धान और समस्त जीवधारियों को प्राण और जीवन देता है। गणित शास्त्र बताता है कि जैसा यह एक सूर्य है ऐसे असंख्य और हैं और इससे बहुत बड़े बड़े भी हैं जो सूर्य से भी अधिक दूर होने के कारण हमको छोटे छोटे तारों के

स्पष्ट है कि विष्णुसहस्रनाम और शिवसहस्रनाम तथा और ऐसे स्तोत्र सब एक ही परमात्मा की स्तुति करते हैं ।

उसी एक की तीन संज्ञा हैं ।

ब्रह्मा, विष्णु, महेश ये उसी एक परमात्मा की तीन संज्ञा (नाम) हैं । विष्णुपुराण में लिखा है—

सृष्टि स्थित्यन्तकरणीं ब्रह्म विष्णु शिवाभिधाम् ।
स संज्ञा याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥

यही बात बृहन्नारदीय पुराण में भी लिखी है—

नारायणाऽक्षरोऽनन्तः सर्वव्यापी निरञ्जनः ।
तेनेदं मखिलं व्याप्तं जगत्स्थावर जंगमम् ॥
तमादि देव मजरं केचिदाहुः शिवाभिधम् ।
केचिद्विष्णुं सदा सत्त्वं ब्रह्माणं केचिदुच्यते ॥

इसी प्रकार शिवपुराण में भी लिखा है—

स्वयं महेश्वर का वचन है—

त्रिधा भिन्नोऽहं विष्णो ब्रह्म विष्णु हराख्यया ।
सर्ग रत्नालयगुणैः निष्कलोऽयं सदा हरे ॥
अहं भवानयं चैव रुद्रोऽयं यो भविष्यति ।
एकं रूपं न भेदोऽस्ति भेदे च बन्धनं भवेत् ॥

भागवत में भी स्वयं भगवान् का वचन है—

अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम् ।
आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयं दृग्विशेषणः ॥
आत्ममार्पा समाविश्य सोऽहं गुण मयीं द्विज ।
सृजन् रक्षन् हरन् विश्वं दध्रे संज्ञां क्रियोचिताम् ॥

इमलिये ब्रह्मा, विष्णु, महेश इनको गिन २ मानता भूल ।
ये एक ही परमात्मा की तीन संज्ञा हैं ।

इसी लिये शिव पुराण में भी लिखा है—

शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः ।

जरायु से उत्पन्न होने वाले मनुष्य, सिंह, हाथी, घोड़े, गो, आदि
 अडों से उत्पन्न होने वाले पक्षी, पसीने ओर मैल से पैदा होने वाले
 कीड़े, पृथिवी को फाड़कर उगने वाले वृक्ष, इन सब की उत्पत्ति
 रचना और इनका जीवन परम आश्चर्यमय है। नर और नारी का
 समागम होता है। उस समागम में नर का एक अत्यंत सूक्ष्म किंतु
 चैतन्य अश गर्भ में प्रवेश कर नारी के एक अत्यंत सूक्ष्म सचेत अश
 से मिल जाता है। इसको हम जीव कहते हैं। वेद कहते हैं कि—

वालाग्र शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

एक बाल के आगे के भाग का सौवा भाग ध्यान कीजिये और
 उस सो में से एक का फिर सो टुकड़ा कीजिये और इसमें से एक
 टुकड़ा लीजिये ता आपको ध्यान में आवेगा कि वह जीव है। यह जीव
 गर्भ में प्रवेश करने के समय से बराबर बढ़ता है। विज्ञान के जानने
 वाले विद्वानों ने अणुबीक्षण यन्त्र से देखकर यह बताया है कि मनुष्य के
 बीज में लाखों जीवाणु होते हैं और उनमें से एक ही गर्भ में प्रवेश
 पाकर टिकता और वृद्धि पाता है। नारी के शरीर में ऐसा प्रवध किया
 गया है कि यह जीव गर्भ में प्रवेश पाने के समय से एक नली के द्वारा
 आहार पावे—इसकी वृद्धि के साथ साथ नारी के गर्भ में एक जल
 से भरा थैला बनता जाता है जो गर्भ को चोट से बचाता है। इस
 सूक्ष्म से सूक्ष्म, अणु से अणु, बाल के आगे के भाग के दस हजारवें
 भाग के समान वस्तु में यह शक्ति कहा से आई है कि जिससे यह धीरे
 धीरे अपने माता या पिता के समान रूप रंग और सब अवयवों का
 धारण कर लेता है? कौनसी शक्ति है जो गर्भ में इसका पालन
 करती और इसको बढ़ाती है? वह क्या अद्भुत रचना है जिस
 से बच्चे के उत्पन्न होने के कुछ पूर्व ही माता के स्तनों में दूध आ
 जाता है। कौन सी शक्ति है जो सब असंख्य प्राणवन्तों को, सब
 मनुष्यों का, सब कीट पतङ्गों का, सब पेड़ पल्लवों को पालती
 है और उनका समय से चारा और पानी पहुँचाती है? कौन
 सी शक्ति है जिससे चींटियाँ दिन में भी और रात में भी सीधी
 भीत पर चढ़ती चली जाती हैं? कौन सी शक्ति है जिससे
 छाटे से छाटे और बड़ से बड़ पक्षी अनन्त आकाश में दूर से दूर

ब्रह्म का पूर्ण और अत्यन्त हृदयह्रम निरूपण-वेद उपनिषद् और पुराणों का सारांश-भागवत के एकादश स्कन्ध के तीसरे अध्याय में दिया हुआ है।

राजा जनक ने ऋषियों से कहा “हे ऋषिगण ! आप लोग ब्रह्मज्ञानियों में श्रेष्ठ हैं, अतएव आप मुझे अब यह बताइये कि जिनको नारायण कहते हैं उन परब्रह्म परमात्मा का ठीक स्वरूप क्या है ?

पिप्पलायन ऋषि ने कहा—हे नृप, जो इस विश्व के सृजन, पालन और संहार का कारण है, परन्तु स्वयं जिसका कोई कारण नहीं है, जो स्वप्न, जागरण और गहरी नींद की दशाओं में भीतर और बाहर भी वर्तमान रहता है, देह, इन्द्रिय, प्राण और हृदय आदि जिससे संजीवित होकर अर्थात् प्राण पाकर अपने अपने कार्य में प्रवृत्त होते हैं, उसी परम तत्त्व को नारायण जानो। जैसे चिनगारियाँ अग्नि में प्रवेश नहीं पा सकतीं, वैसे ही मन, वाणी, आँखें, बुद्धि, प्राण और इन्द्रियाँ उस परम तत्त्व का ज्ञान ग्रहण करने में असमर्थ हैं और वहाँ तक पहुँच न सकने के कारण उसका निरूपण नहीं कर सकतीं।

वह परमात्मा कभी जन्मा नहीं, न वह कभी मरेगा, न वह कभी बढ़ता है और न घटता है, जन्म मरण आदि से रहित वह सब बदलती हुई अवस्थाओं का साक्षी है, एवं सर्वत्र व्याप्त है, सब काल में रहा है और रहेगा, अविनाशो है और ज्ञान मात्र है। जैसे प्राण एक है तो भी इन्द्रियों के भिन्न होने से आँख देखती है, कान सुनते हैं, नाक सूँघती है, इत्यादि भावों के कारण—एक दूसरे से भिन्न प्रतीत होते हैं, ऐसे ही आत्मा एक होने पर भी भिन्न भिन्न देहों में अवस्थित होने के कारण भिन्न प्रतीत होता है।

जितने जीव जरायु से उत्पन्न होते हैं—मनुष्य, गौ, घोड़े, हाथी, सिंह, कुत्ते, भेड़, बकरी आदि—जो पक्षी वर्ग अण्डों से उत्पन्न होते हैं, जो कीट वर्ग पसीने मैल आदि से उत्पन्न होते हैं और जो वृक्ष वर्ग (पेड़, विटप) पृथिवी को फोड़ कर उगते हैं, इन सबों में—सम्पूर्ण सृष्टि में—जहाँ जहाँ जीव में प्राण दौड़ता हुआ दिखाई देता है, वहाँ वहाँ ब्रह्म है। जब सब इन्द्रियाँ सो जाती हैं, जब “मैं हूँ” यह अहंभाव भी लीन हो जाता है, उस समय जो निर्विकार साक्षी रूप हमारे भीतर बैठा हुआ ध्यान में आता है और

स सिर से पैर तक सब रसों में पहुँच कर मनुष्य के सम्पूर्ण अंग को शक्ति, सुख और शोभा पहुँचाता है। भोजन का जो अंश शरीर के लिये आवश्यक नहीं है उसकी लिज्झो होकर बाहर जाने के लिये एक मार्ग बना हुआ है। दूध पानी या अन्य रस का जो अंश शरीर को पोसने के लिये आवश्यक नहीं है, उसके निम्न करने के लिये दूसरी नाली बनी हुई है। देखने के लिये हमारी दो आँखें, सुनने के लिये दो कान, सूँघने का नासिका के दो रन्ध्र और चलने फिरने के लिये हाथ पैर बने हैं। वश की रक्षा के लिये जनन इन्द्रिया हैं। क्या यह परम आश्चर्यमय रचना केवल जड़ पदार्थों के संयोग से हुई है या इसके जन्म देने और वृद्धि में हमारे घर के रचयिता के समान किसी किन्तु उससे अनन्तगुण अधिक ज्ञानवान, विवेकवान, शक्तिमान आत्मा का प्रभाव है ?

हम अपने मन की ओर ध्यान देते हैं तो हम देखते हैं कि हमारा मन भी एक अत्यन्त आश्चर्यमय वस्तु है। इसकी, हमारे मन की विचार शक्ति, कल्पना शक्ति, गणना शक्ति, रचना शक्ति स्मृति, धी मधा सब हमको चकित करती हैं। इन शक्तियों से मनुष्य ने क्या क्या ग्रन्थ लिखे हैं, कैसे कैसे काव्य किये हैं, क्या क्या विज्ञान निकाले हैं, क्या क्या आविष्कार किये हैं और कर रहा है, यह थोड़ा आश्चर्य नहीं उत्पन्न करता। हमारी बोलन की ओर गाने की शक्ति भी हमको आश्चर्य में डुबा देती है। हम देखते हैं कि यह प्रयोजनवती रचना सृष्टि में सर्वत्र दिखाई पड़ती है और यह रचना ऐसी है कि जिसके अन्त तथा आदि का पता नहीं लगता। इस रचना में एक एक जाति के शरीरियों के अवयव ऐसे नियम से बैठाये गये हैं कि सारी सृष्टि शोभा से पूर्ण है। हम देखते हैं कि सृष्टि के आदि से सारे जगत में एक कोई अद्भुत शक्ति काम कर रही है जो सदा से चली आई है, सर्वत्र व्याप्त है और अविनाशी है। हमारी बुद्धि विवश होकर इस बात का स्वीकार करती है कि ऐसी ज्ञानात्मिका रचना का कोई आदि, सनातन, अज, अविनाशी, सत् चित् आनन्द स्वरूप जगत व्यापक अनन्त, शक्ति सम्पन्न रचयिता है। उसी एक अनिर्वचनीय शक्ति को हम ईश्वर, परमेश्वर, परब्रह्म, नारायण, भगवान्, वासुदेव, शिव, राम, कृष्ण, विष्णु आदि सहस्रों नामों से पुकारते हैं।

कोई कारण नहीं। उसका कोई उत्पन्न करने वाला नहीं, न उसका कोई रक्षक है।

तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्
तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद्
विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥

उस सब सामर्थ्य और अधिकार रखनेवालों के सबसे बड़े परम ईश्वर, देवताओं के सब से बड़े देवता, स्वामियों के सब से बड़े स्वामी, सारे त्रिभुवन के स्वामी, परम पूजनोप देव को हम लोगों ने जाना है।

गोस्वामी तुलसीदास जी कहते हैं:—

सोइ सच्चिदानंद घन रामा । अज विज्ञान रूप बल धामा ।
व्यापक व्याप्य अखंड अनंता । अखिल अपोघ शक्ति भगवन्ता ।
अगुण अदभ्र गिरा गोतीता । समदर्शी अनवय अजीता ।
निर्मल निराकार निर्मोहा । नित्य निरंजन सुख संदोहा ।
प्रकृति पारमभु सब उर वासी । ब्रह्म निरीह बिरज अविनाशी ।
इहां मोह कर कारण नाहीं । रवि सन्मुख तम कबहुँ कि जाहीं ।
सूरदासजी ने कहा है—

जगत्पिता जगके आधार ।
तुम सब के गुरु सब के स्वामी । तुम सबदिन के अन्तर्यामी ।
हम सेवक तुम जगत आधार । नमो नमो तुम्हें चारम्बार ।
सर्व शक्ति तुम सर्व आधार । तुम्हें भजै सो उतरै पार ।
घट घट माहं तुम्हारो वास । सर्व ठौर जिमि दीप प्रकाश ।
एहि विधि तुमको जानै जोई । भक्तरु ज्ञानी कहिये सोई ।
जगत पिता तुम ही हो ईश । याते हम बिनवत जगदीश ।
तुम सम द्वितिय और नहिं आहि । पटतर देहि नाथ हम काहि ॥
नाथ कृपा अब हम पर कीजै । भक्ति आपनी हमको दीजै ।
प्रेम भक्ति बिन कृपा न होइ । सर्व शास्त्र में देखे जोइ ॥

स्पष्ट है कि विष्णुसहस्रनाम और शिवसहस्रनाम तथा और ऐसे स्तोत्र सब एक ही परमात्मा की स्तुति करते हैं।

उसी एक की तीन संज्ञा हैं।

ब्रह्मा, विष्णु, महेश ये उसी एक परमात्मा की तीन संज्ञा (नाम) हैं। विष्णुपुराण में लिखा है—

सृष्टि स्थित्यन्तकरणीं ब्रह्म विष्णु शिवाभिधाम् ।

स संज्ञा याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥

यही बात बृहन्नारदीय पुराण में भी लिखी है—

नारायणाऽक्षरोऽनन्तः सर्वव्यापी निरञ्जनः ।

तेनेदं मखिलं व्याप्तं जगत्स्थावर जंगमम् ॥

तमादि देव मजरं केचिदाहुः शिवाभिधम् ।

केचिद्विष्णुं सदा सत्त्वं ब्रह्माणं केचिदुच्यते ॥

इसी प्रकार शिवपुराण में भी लिखा है—

स्वयं महेश्वर का वचन है—

त्रिधा भिन्नोऽहं विष्णो ब्रह्म विष्णु हराख्यया ।

सर्ग रत्नालयगुणैः निष्कलोऽयं सदा हरे ॥

अहं भवानयं चैव रुद्रोऽयं यो भविष्यति ।

एकं रूपं न भेदोऽस्ति भेदे च बन्धनं भवेत् ॥

भागवत में भी स्वयं भगवान् का वचन है—

अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम् ।

आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयं ह्यगविशेषणः ॥

आत्ममार्गा समाविश्य सोऽहं गुण मयीं द्विज ।

सृजन रक्षन् हरन् विश्वं दध्ने संज्ञां त्रियोचिताम् ॥

इतलिये ब्रह्मा, विष्णु, महेश इनको भिन्न २ मानना भूल है।
ये एक ही परमात्मा की तीन संज्ञा हैं।

इसी लिये शिव पुराण में भी लिखा है—

त्रियो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः ।

वेद व्यास जो कहते हैं—

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र समं तत्सर्वं जन्तुषु ।

स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहित चेतसा ॥

ब्रह्म की ज्योति अपने भीतर ही है, वह सब जीवधारियों में एक सम है, मनुष्य मन को अच्छी तरह शान्त और स्थिर कर उसी से उसको देख सकता है ॥

गीता में स्वयं भगवान् का वचन है:—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्व विनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योति स्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञान गम्यं हृदि सर्वस्यधिष्ठितम् ॥

वही पण्डित है जो विनाश होते हुए मनुष्यों के बीच में विनाश न होते हुए सब जीवधारियों में बैठे हुए परमेश्वर को देखता है ।

सब ज्योतियों की वह ज्योति, समस्त अन्धकार के परे चमकता हुआ, ज्ञान स्वरूप, जानने के योग्य, जो ज्ञान से पहिचाना जाता है, ऐसा वह परमात्मा सब प्राणियों के हृदय में बैठा है ।

(देखिये पन्ना ४६ से ५२ तक)

सनातन धर्म का मूल

भगवान् वासुदेवो हि सर्वं भूतेष्ववस्थितः ।

एतज्ज्ञानं हि सर्वस्य मूलं धर्मस्य शाश्वतम् ॥

यह ज्ञान कि भगवान् वासुदेव सब प्राणियों के हृदय में स्थित हैं सम्पूर्ण सनातन धर्म का सदा से चला आता हुआ और सदा रहने वाला मूल है ।

इसी ज्ञान को भगवान् ने अपने श्रो मुख से कहा है—‘समोऽहं सर्वं भूतेषु’ मैं सब प्राणी मात्र में एक समान हूँ । तथा यह कि—

विद्या विनय सम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

विद्या और विनय से युक्त ब्राह्मण में, गी बैल में, हाथी में, कुत्ते में और चाण्डाल में पण्डित लोग समदर्शी होते हैं, अर्थात् सुख दुःख के विषय में उनको समान भाव से देखते हैं । तथा यह भी कि—

ब्रह्म का पूर्ण और अत्यन्त हृदयह्रम निरूपण—वेद उपनिषद् और पुराणों का सारांश—भागवत के पञ्चादश स्कन्ध के तीसरे अध्याय में दिया हुआ है।

राजा जनक ने ऋषियों से कहा “हे ऋषिगण ! आप लोग ब्रह्मज्ञानियों में श्रेष्ठ हैं, अतएव आप मुझे अब यह बतलाइये कि जिनको नारायण कहते हैं उन परब्रह्म परमात्मा का ठीक स्वरूप क्या है ?

पिप्पलायन ऋषि ने कहा—हे नृप, जो इस विश्व के सृजन, पालन और सहार का कारण है, परन्तु स्वयं जिसका कोई कारण नहीं है, जो स्वप्न, जागरण और गहरी नींद की दशाओं में भीतर और बाहर भी वर्तमान रहता है, देह, इन्द्रिय, प्राण और हृदय आदि जिससे सजीवित होकर अर्थात् प्राण पाकर अपने अपने कार्य में प्रवृत्त होते हैं, उसी परम तत्त्व को नारायण जानो। जैसे चिनगा रिया अग्नि में प्रवेश नहीं पा सकती, वैसे ही मन, वाणी, आँखें बुद्धि, प्राण और इन्द्रियों उस परम तत्त्व का ज्ञान ग्रहण करने में असमर्थ हैं और वहाँ तक पहुँच न सकने के कारण उसका निरूपण नहीं कर सकती।

वह परमात्मा कभी जन्मा नहीं, न वह कभी मरेगा, न वह कभी बढ़ता है और न घटता है, जन्म मरण आदि से रहित वह सब बदलती हुई अवस्थाओं का साक्षी है, एव सर्वत्र व्याप्त है, सब काल में रहा है और रहेगा, अविनाशो है और ज्ञान मात्र है। जैसे प्राण एक है तो भी इन्द्रियों के भिन्न होने से आँख देखती है, कान सुनते हैं, नाक सूँघती है, इत्यादि भावों के कारण—एक दूसरे से भिन्न प्रतीत होते हैं, ऐसे ही आत्मा एक होने पर भी भिन्न भिन्न देहों में अवस्थित होने के कारण भिन्न प्रतीत होता है।

जितने जीव जरायु से उत्पन्न होते हैं—मनुष्य, गौ, घोड़े, हाथी, सिंह, कुत्ते, भेड़, बकरी आदि—जो पक्षी वर्ग अण्डों से उत्पन्न होते हैं, जो कीट वर्ग पसीने मेल आदि से उत्पन्न होते हैं और जो वृक्ष वर्ग (पेड़, मिट्टी) पृथिवी को फोड़ कर उगते हैं, इन सबों में—सम्पूर्ण सृष्टि में—जहाँ जहाँ जीव में प्राण दौड़ता हुआ दिखाई देता है, वहाँ वहाँ ब्रह्म है। जब सब इन्द्रियों सो जाती है, जब “मैं हूँ” यह अहंभाव भी लीन हो जाता है, उस समय जो निर्विकार साक्षी रूप हमारे भीतर बैठा हुआ ध्यान में आता है और

ऐसे लोग आततायी कहे जाते हैं। अपने या अपने किसी भाई या बहिन के प्राण धन धर्म मान की रक्षा के लिये ऐसे आततायी पुरुषों या जीवों का, आवश्यकता के अनुसार, आत्मरक्षा के सिद्धान्त पर बंध करना धर्म है। निरपराधी अहिंसक जीवों की हिंसा करना अधर्म है।

इसी सिद्धान्त पर वेद के समय से हिन्दू लोग सारी सृष्टि के निर्दोष जीवों के साथ सहानुभूति करते आये हैं। गौ को हिंदू लोकमाता कहते हैं क्योंकि वह मनुष्य जाति को दूध पिलाती है और सब प्रकार से उनका उपकार करती है। इसलिये उसकी रक्षा करना तो मनुष्यमात्र का विशेष कर्त्तव्य है। किन्तु किसी भी निर्दोष या निरपराध प्राणी को मारना, किसी का धन या प्राण हरना, किसी के साथ अत्याचार करना, किसी को झूठ से ठगना, ऊपर लिखे धर्म के परम सिद्धान्त से अकार्य अर्थात् न करने की बातें हैं। और अपने समान सुख दुःख का अनुभव करने वाले जीव धारियों की सेवा करना, उनका उपकार करना, यह सार्वलौकिक त्रिकाल में सत्य धर्म है।

इसी मूल सिद्धान्त के अनुसार वेद धर्म के मानने वालों को उपदेश दिया गया है कि वे न केवल मनुष्यों को किन्तु पशु पक्षियों तथा समस्त जीवों को बलिवैश्वदेव के द्वारा नित्य कुछ आहार पहुँचाना अपना धर्म समझें। यह बात नीचे लिखे श्लोकों से स्पष्ट है।

बलि वैश्वदेव के श्लोक ।

“ततोऽन्यदन्नमादाय भूमि भागे शुचौ पुनः ।

दद्यादशेष भूतेभ्यः स्वेच्छया तत्समाहितः ॥

देवा • मनुष्याः पशवो वयांसि

सिद्धाः सयत्नोरग भूत संघाः ।

प्रेताः पिशाचा स्तरवः समस्ता

ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥

पिपीलिकाः कीट पतङ्गकायाः

बुभुक्षिताः कर्म निबन्ध बद्धाः ।

प्रयान्तु ते वृत्तिमिदं मयान्नं •

तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥

कोई कारण नहीं। उसका कोई उत्पन्न करने वाला नहीं, न उसका कोई रक्षक है।

तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्

तं देवतानां परमं च दैवतम् ।

पतिं पतीनां परमं परस्ताद्

विदाम देव भुवनेशमीड्यम् ॥

उस सब सामर्थ्य और अधिकार रखनेवालों के सबसे बड़े परम ईश्वर, देवताओं के सब से बड़े देवता, स्वामियों के सब से बड़े स्वामी, सारे त्रिभुवन के स्वामी, परम पूजनीय देव को हम लोगों ने जाना है।

गोस्वामी तुलसीदास जी कहते हैं —

सोइ सच्चिदानन्द धन रामा । अज विज्ञान रूप बल धामा ।
व्यापक व्याप्य अखंड अनन्ता । अखिल अमोघ शक्ति भगवन्ता ।
अगुण अदभ्र गिरा गोतीता । समदर्शी अनवग्र अजीता ।
निर्मल निराकार निर्मोहा । नित्य निरंजन सुख सदोहा ।
प्रकृति पार प्रभु सब उर वासी । ब्रह्म निरीह बिरज अविनाशी ।
इहां मोह कर कारण नाहीं । रवि सन्मुख तम कवहुँ कि जाहीं ।

सूरदासजी ने कहा है—

जगत्पिता जगत्के आधार ।

तुम सब के गुरु सब के स्वामी । तुम सबदिन के अन्तर्यामी ।

हम सेवक तुम जगत आधार । नमो नमो तुम्हें बारम्बार ।

सर्व शक्ति तुम सर्व आधार । तुम्हें भजै सो उतरै पार ।

घट घट माह तुम्हारो वास । सर्व ठौर जिमि दीप प्रकाश ।

एहि विधि तुमको जानै जोई । भक्तरु ज्ञानी कहिये सोई ।

जगत पिता तुम ही हौ ईश । याते हम बिनवत जगदीश ।

तुम सम द्वितीय और नहिं आहि । पटतर देहि नाथ हम काहि ॥

नाथ कृपा अब हम पर कीजै । भक्ति आपनी हमको दीजै ।

प्रेम भक्ति बिन कृपा न होइ । सर्व शास्त्र में देखे जोइ ॥

देवता, दैत्य, यक्ष, नाग, गन्धर्व, राक्षस, पिशाच, गुह्यक, सिद्ध, कूष्माण्ड, वृक्ष वर्ग, पक्षी गण, जल में रहने वाले जीव, बिल में रहने वाले जीव, वायु के आधार पर रहने वाले जन्तु, ये सब मेरे दिये हुए जल से तृप्त हों। समस्त नरकों की यातना में जो प्राणी दुःख भोग रहे हैं, उनके दुःख शान्त करने की वाञ्छा से मैं यह जल देता हूँ। जो मेरे बन्धु बान्धव रहे हों, और जो बान्धव न हों, और जो किसी और जन्म में मेरे बान्धव रहे हों, उनकी तृप्ति के लिये और उसकी भी तृप्ति के लिये जो मुझ से जल पाने की इच्छा रखता हो, मैं यह जल अर्पण करता हूँ।

वैश्वदेव में जो अन्न कुत्ते और कौवा के लिये निकाला जाता है उसको छोड़ कर शेष बलि को मात्रा बहुत कम होती है इस लिये यह 'सर्व भूतेभ्यः' सब प्राणियों को पहुँच नहीं सकता। तथापि यह जानते हुए भी बलि वैश्वदेव का करना प्रत्येक गृहस्थ का कर्त्तव्य इस लिये माना गया है कि वह उस पवित्र उदार भाव को प्रगट करना है कि मनुष्य मानता है कि उसका सब जीवधारियों से भाईपन का सम्बन्ध है, और इस भाव को आँसुओं के समान प्रेम के जल से नित्य सींच कर जगत् के आकाश में जीवधारी मात्र में परस्पर भाईपन का भाव स्थापित करने का उत्कृष्ट और प्रशंसनीय मार्ग है ॥

इस धर्म की उदारता की प्रशंसा कौन कर सकता है। इसकी उदारता इस धर्म के बड़े से बड़े परम पूजित आचार्य महर्षि वेदव्यास की, जो 'सर्वभूत हितैरतः' सब प्राणियों के हित में निरत रहते थे, इस प्रार्थना से भी प्रगट है कि

सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःख भाग्य भवेत् ॥

सब प्राणी सुखी हों, सब नीरोग रहें, सब सुख सीमाव्य दें, कोई दुःखी न हो।

उसी धर्म के प्राणाधार भगवान् कृष्णचन्द्र ने सारे जगत् के प्राणियों को यह निमन्त्रण दे दिया है कि—“सब और धर्मों को छोड़ कर तुम मेरे एक ही शरण में आओ। मैं तुम्हें सब पापों से मुदा सुगा। मोक्ष मत करो ॥

वेद व्यास जो कहते हैं—

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र समं तत्सर्वं जन्तुषु ।

स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहित चेतसा ॥

ब्रह्म की ज्योति अपने भीतर ही है, वह सब जीवधारियों में एक सम है, मनुष्य मन को अच्छी तरह शान्त और स्थिर कर उसी से उसको देख सकता है ॥

गीता में स्वयं भगवान् का वचन है —

सम सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्त परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्व विनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योति स्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानं गम्य हृदि सर्वस्यधिष्ठितम् ॥

वही पण्डित है जो विनाश होते हुए मनुष्यों के बीच में विनाश न होते हुए सब जीवधारियों में बैठे हुए परमेश्वर को देखता है ।

सब ज्योतियों की वह ज्योति समस्त अन्धकार के परे चमकता हुआ, ज्ञान स्वरूप, जानने के योग्य, जो ज्ञान से पहिचाना जाता है, ऐसा वह परमात्मा सब प्राणियों के हृदय में बैठा है ।

(देखिये पन्ना ४६ से ५२ तक)

सनातन धर्म का मूल

भगवान् वासुदेवो हि सर्वं भूतेष्ववस्थितः ।

एतज्ज्ञानं हि सर्वस्य मूलं धर्मस्य शाश्वतम् ॥

यह ज्ञान कि भगवान् वासुदेव सब प्राणियों के हृदय में स्थित हैं सम्पूर्ण सनातन धर्म का सदा से चला आता हुआ और सदा रहने वाला मूल है ।

इसी ज्ञान को भगवान् ने अपने श्री मुख से कहा है—‘समोऽसर्वं भूतेषु’ मैं सब प्राणी मात्र में एक समान हूँ । तथा यह कि—

विद्या विनय सम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

विद्या और विनय से युक्त ब्राह्मण में, गौ बैल में, हाथी में, बुत्ते में और चाण्डाल में पण्डित लोग समदर्शी होते हैं, अर्थात् सुख दुःख व विषय में उनको समान भाव से दृष्टते हैं । तथा यह भी कि—

विस्तार करें। जगत से अज्ञान को दूर करें, अन्याय और अत्याचार को रोकें, और सत्य, न्याय और दया का प्रचार कर मनुष्यों में परस्पर प्रीति, सुख और शान्ति बढ़ावें।

यह कलियुग है। इसके दोष प्रसिद्ध हैं। इसका गुण यह है कि जो सतयुग में तप से होता था, त्रेता में ज्ञान से, द्वापर में यज्ञ से, वह कलियुग में केवल भगवद्भक्ति से होता है।

नारदजी ने भक्ति से कहा था कि—

‘कलियुग के समान कोई युग नहीं है। इस कलियुग में मैं तुम्हें (भक्ति को) घर घर में और प्राणी प्राणी में स्थापन करूँगा। और २ धर्मों को अलग रख और महोत्सवों को आगे रख जो मैं तुम्हें को घर घर में न बिठा दूँ तो मैं भगवान का दास नहीं। इस कलियुग में जिन प्राणियों के हृदय में भक्ति तू होगी, वे यदि पापों भी होंगे तो भा निडर हो कर विष्णु के मन्दिर में जावेंगे’।

मैं आशा करता हूँ कि जो कुछ इस पुस्तक में निवेदन किया गया है, उससे सब निष्पक्षपात विद्वानों को यह निश्चय हो जायगा कि प्रणवसहित अष्टाक्षर मन्त्र और प्रणवसहित पञ्चाक्षर मन्त्र (जिसको पञ्चाक्षर भी कहते हैं) ब्राह्मण से लेकर चाण्डाल पर्यन्त सब के लिये विहित हैं। यदि ऐसा है तो मेरी प्रार्थना है कि सनातन धर्म की रक्षा और प्रचार चाहने वाले समस्त सत्पुरुष मिलकर भक्त शिरोमणि लाकसुहृद् नारदजी की प्रतिष्ठा को पूर्ण करने का पूरा प्रयत्न करें। जो लोग वदिव दीक्षा पा चुके हैं उनको भी इन सार्वजनीन मन्त्रों का जप करना चाहिये और प्रत्येक हिन्दू सन्तान को इन परम कल्याणकारी मन्त्रों की दीक्षा लेकर तथा अपने ओंग सद भाई और बहिनों को देकर या दिलाकर अपना और उनका धार्मिक जीवन पवित्र और प्रकाशमय करना चाहिये, जिससे धर्म में उनकी श्रद्धा बढ़े और बढ़ रहे वे अपने देश और समाज में सुख सम्मान और स्वतन्त्रता से रहें तथा दिन दिन ऊपर उठें और ससार के अन्य मतों के मानने वाली जातियों की दृष्टि में भी आदर के योग्य हों। इससे हमारा आत्मा भी प्रसन्न होगा और सारे जगत का पिता, सब का सुहृद्, सब को शरण देने वाला, घट घट स्थायी परमात्मा भी प्रसन्न होगा ॥

मदनमोहन मालवीय ।

ऐसे लोग आततायी कहे जाते हैं। अपने या अपने किसी भाई या बहिन के प्राण धन धर्म मान की रक्षा के लिये ऐसे आततायी पुरों या जीवों का, आवश्यकता के अनुसार, आत्मरक्षा के सिद्धान्त पर बंध करना धर्म है। निरपराधी अहिंसक जीवों की हिंसा करना अधर्म है।

इसी सिद्धान्त पर वेद के समय से हिन्दू लोग सारी सृष्टि के निर्दोष जीवों के साथ सहानुभूति करते आये हैं। गौ को हिंदू लोकमाता कहते हैं क्योंकि वह मनुष्य जाति को दूध पिलाती है और सब प्रकार से उनका उपकार करती है। इसलिये उसकी रक्षा करना तो मनुष्यमात्र का विशेष कर्त्तव्य है। किंतु किसी भी निर्दोष या निरपराध प्राणी को मारना, किसी का धन या प्राण हरना, किसी के साथ अत्याचार करना, किसी को झूठ से ठगना, ऊपर लिखे धर्म के परम सिद्धान्त से अकार्य अर्थात् न करने की बातें हैं। और अपने समान सुख दुःख का अनुभव करने वाले जीवधारियों की सेवा करना, उनका उपकार करना, यह सार्वलौकिक त्रिकात में सत्य धर्म है।

इसी मूल सिद्धान्त के अनुसार वेद धर्म के मानने वालों को उपदेश दिया गया है कि वे न केवल मनुष्यों को किंतु पशु पक्षियों तथा समस्त जीवों को बलिवैश्वदेव के द्वारा नित्य कुछ आहार पहुँचाना अपना धर्म समझें। यह बात नीचे लिखे श्लोकों से स्पष्ट है।

बलि वैश्वदेव के श्लोक ।

“ततोऽन्यदन्नमादाय भूमि भागे शुचौ पुनः ।

दद्यादशेष भूतेभ्यः स्वेच्छया तत्समाहितः ॥

देवाः मनुष्याः पशवो वयांसि

सिद्धाः सयत्नोरग भूत संघाः ।

मेताः पिशाचा स्तरवः समस्ता

ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥

पिपीलिकाः कीट पतङ्गकायाः

शुश्रूक्षिताः कर्म निबन्ध बद्धाः ।

मयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं

तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥

- ४—मन्दिर, मठ, तीर्थ, धर्मशाला आदि धर्मस्थानों की रक्षा और सुप्रबन्ध के उपाय करना ।
- ५—अनाथ विधवा और गौ की रक्षा के उपाय करना ।
- ६—जहाँ और जब आवश्यकता हो सनातनधर्म और समाज के हित की रक्षा करना ।
- ७—सनातनधर्म के विशेष कार्य के अतिरिक्त हिन्दू जाति के सर्वसाधारण हित के कामों में और सब हिन्दुओं के साथ मिल कर काम करना ।
- ८—देश में धर्म सम्बन्धी तितित्ता बढ़ाना और भिन्न भिन्न धर्मों के मानने वाले भाइयों में परस्पर प्रीति और सद्भाव बढ़ाना ।
- (ख) इस महासभा की समिति में पञ्जाब की तरह हर प्रान्त में सनातनधर्म प्रतिनिधि सभा के नाम से एक प्रान्तीय संस्था की स्थापना आवश्यक है । यह महासभा सनातनधर्म से प्रेम रखने वाले सज्जनों से अनुरोध करती है कि वे सनातनधर्म महासभा के नियमों के अनुसार अपने अपने प्रान्त में सनातनधर्म की प्रांतीय संस्था स्थापित करने और प्रांतीय कार्यालय खोले जाने का शीघ्र से शीघ्र प्रयत्न करें ।
- (ग) यह महासभा निर्णय करती है कि सनातनधर्म सङ्गठन के काम को नियम पूर्वक चलाने के लिये काशी में सनातनधर्म महासभा का प्रधान कार्यालय खोला जाय और उसका एक शाखा-कार्यालय दिल्ली में खोला जाय ।
- (घ) यह महासभा अपनी कार्यकारिणी समिति को अधिकार देती है कि यह देश में धर्म के प्रचार और सङ्गठन के लिये इस समय कम से कम ५० योग्य उपदेशक और भजनीक नियुक्त करे ।

प्रस्ताव २

यह महासभा सनातनधर्म सभाओं को आदेश करती है कि वे इस बात का प्रयत्न और प्रयत्न करें कि समस्त हिज वालों का आत्मार्थ सम्भार वैदिक रीति से ठीक समय पर किया जाय और हिन्दू मन्त्रान मात्र को उत्पन्न हाते दी (नाल देवन से पहले)

देवता, देत्य, यक्ष, नाग, गन्धर्व, राक्षस, पिशाच, गुह्यक, सिद्ध, कूष्माण्ड, वृक्ष वर्ग, पक्षी गण, जल में रहने वाले जीव, बिल में रहने वाले जीव, वायु के आधार पर रहने वाले जन्तु, ये सब मेरे दिये हुए जल से तृप्त हों। समस्त नरकों की यातना में जा प्राणी दुःख भोग रहे ह, उनके दुःख शान्त करने की वाञ्छा से मैं यह जल देता हूँ। जो मेरे बन्धु बान्धव रहे हों, और जो बान्धव न हों, और जो किसी और जन्म में मेरे बान्धव रहे हों, उनकी तृप्ति के लिये और उसकी भी तृप्ति के लिये जो मुझ से जल पाने की इच्छा रखता हो, मैं यह जल अर्पण करता हूँ।

वैश्वदेव में जो अन्न कुत्ते और कौबों के लिये निकाला जाता है उसको छाड़ कर शेष बलि की मात्रा बहुत कम होती है इस लिये वह 'सर्व भूतेभ्य' सब प्राणियों को पहुँच नहीं सकता। तथापि यह जानते हुए भी बलि वैश्वदेव का करना प्रत्येक गृहस्थ का कर्त्तव्य इस लिये माना गया है कि वह उस पवित्र उदार भाव को प्रगट करना है कि मनुष्य मानता है कि उसका सब जीवधारियों से भाईपन का सम्यन्ध है, और इस भाव को आँसुओं के समान प्रेम के जल से नित्य सींच कर जगत के आकाश में जीवधारी मान में परस्पर भाईपन का भाव स्थापित करने का उत्कृष्ट और प्रशंसनीय मार्ग है ॥

इस धर्म की उदारता की प्रशंसा कौन कर सकता है। इसकी उदारता इस धर्म के बड़े से बड़े परम पूजित आचार्य महर्षि वेदव्यास की, जो 'सर्वभूत हितैरत' सब प्राणियों के हित में निरत रहते थे, इस प्रार्थना से भी प्रगट है कि

सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि परयन्तु मा कश्चिद्दुःख भाग् भवेत् ॥

सब प्राणी सुखी हों, सब नीरोग रहें, सब सुख सीमाग्य देखें, कोई दुःखी न हो।

उसी धर्म के प्राणाधार भगवान् कृष्णचन्द्र ने सारे जगत् के प्राणियों का यह निमन्त्रण दे दिया है कि—“सब और धर्मों का छोड़ कर तुम मेरे एक ही शरण में आओ। मैं तुम्हें सब पापों से मुदा सुगा। साथ मत करो ॥

का विवाह उनका बारहवाँ वर्ष आरंभ होने से पहले कदापि न किया जाय ।

प्रस्ताव ८

इस सनातनधर्म महासभा की संमति में जाति के बल और धर्म की वृद्धि के लिए यह अत्यन्त आवश्यक है कि विवाह संस्कार हो जाने पर भी स्त्रियों का पति-समागम १६ वर्ष के पूर्व न हो ।

मेरा निवेदन ।

नित्य की उपासना

ध्येयः सदा सवितृ मंडल मध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासन संनिविष्टः ।

प्रतिदिन सूर्य के उदय और अस्त होने के समय प्रत्येक पुरुष और स्त्री को प्रातःकाल स्नान कर और सायंकाल हाथ मुंह पैर धोकर सूर्य के सामने खड़े होकर सूर्य मण्डल में विराजमान सारे जगत के प्राणियों के आधार परब्रह्म नारायण को ॐ नमोनारायणाय इस मंत्र से अर्घ्य देकर और जल न मिले तो योंही हाथ जोड़ कर मन को पवित्र और एकाग्र कर श्रद्धा भक्तिपूर्वक १०८ बार या २८ बार या कम से कम १० बार प्रातःकाल ॐ नमोनारायणाय इस मन्त्र को और सायंकाल ॐ नमः शिवाय इस मंत्र को जपना चाहिये और जप के उपरान्त परमात्मा का ध्यान कर नीचे लिखी प्रार्थना करनी चाहिये ।

ॐ नमो नारायणाय ।

सब देवन के देव प्रभु सब जग के आधार ।
दृढ़ राखौ मोहि धर्म में विनवौ बारंबार ॥
चन्दा सूरज तुम रचे रचे सकल संसार ।
दृढ़ राखौ मोहि सत्य में विनवौ बारंबार ॥
घट घट तुम प्रभु एक अज अविनाशी अविहार ।
अभय दानमोहि दीजिये विनवौ बारंबार ॥

विस्तार करें। जगत से अज्ञान को दूर करें, अन्याय और अत्याचार को रोकें, और सत्य, न्याय और दया का प्रचार कर मनुष्यों में परस्पर प्रीति, सुख और शान्ति बढ़ावें।

यह कलियुग है। इसके दोष प्रसिद्ध हैं। इसका गुण यह है कि जो सतयुग में तप से होता था, व्रता में ज्ञान से, द्वापर में यज्ञ से, वह कलियुग में केवल भगवद्भक्ति से होता है।

नारदजी ने भक्ति से कहा था कि—

‘कलियुग के समान कोई युग नहीं है। इस कलियुग में मैं तुम्हें (भक्ति को) घर घर में और प्राणी प्राणी में स्थापन करूंगा। और २ धर्मों को अलग रख और महोत्सवों को आगे रख जो मैं तुम्हें को घर घर में न बिठा दू तो मैं भगवान का दास नहीं। इस कलियुग में जिन प्राणियों के हृदय में भक्ति तू होगी, वे यदि पापों भी होंगे तो भा निडर हो कर विष्णु के मन्दिर में जावेंगे’।

म आशा करता हूँ कि जो कुछ इस पुस्तक में निवेदन किया गया है, उससे सब निष्पक्षपात विद्वानों को यह निश्चय हो जायगा कि प्रणवसहित अष्टाक्षर मन्त्र और प्रणवसहित पञ्चाक्षर मन्त्र (जिसको पञ्चाक्षर भी कहते हैं) ब्राह्मण से लेकर चाण्डाल पर्यन्त सब के लिये विहित हैं। यदि ऐसा है तो मेरी प्रार्थना है कि सनातन धर्म की रक्षा और प्रचार चाहने वाले समस्त सत्पुरुष मिलकर भक्त शिरोमणि लाकसुहृद् नारदजी की प्रतिज्ञा को पूर्ण करने का पूरा प्रयत्न करें। जो लोग ब्रह्म दीक्षा पा चुके हैं उनकी भी इन सार्वजनीन मन्त्रों का जप करना चाहिये और प्रत्येक हिन्दू सन्तान का इन परम कल्याणकारी मन्त्रों की दीक्षा लेकर तथा अपने ओम् सद भाई और बहनों को देकर या दिलाकर अपना और उनका धार्मिक जीवन पवित्र और प्रकाशमय करना चाहिये, जिससे धर्म में उनकी श्रद्धा बढ़े और दृढ़ रहे वे अपने देश और समाज में सुख सम्मान और स्वतन्त्रता से रहें तथा दिन दिन ऊपर उठें और ससार के अन्य मतों के मानने वाली जातियों की दृष्टि में भी आदर के योग्य हों। इससे हमारा आत्मा भी प्रसन्न होगा और सारे जगत का पिता, सब का सुहृद्, सब को शरण देने वाला, घट घट व्यापी परमात्मा भी प्रसन्न होगा ॥

मदनमोहन मालवीय ।

होय पुत्र प्रभु राम सम अथवा कृष्ण समान ।
 वीर धीर बुध धर्म दृढ जगहित करै महान ॥
 जो पै पुत्री होग तो सीता सती समान ।
 अथवा सावित्री सहम धर्म शक्ति गुन खान ॥
 रक्षा होवै धर्म की बढ़ै जाति को मान ।
 देश पूर्ण गौरव लहै जय भारत सन्तान ॥
 मैं दुर्बल अति दीन प्रभु पै तुव शक्ति अपार ।
 हरहु अशुभ शुभ दृढ़ करहु विनवहुँ वारंवार ॥

जन्मसंस्कार

संतान का जन्म होते ही नालछेदन के पहिले हर एक बच्चे के एक एक धान में तीन तीन बार परमात्मा का सबसे उत्तम नाम 'राम' इस महामन्त्रको कहकर उसको नीचे लिखे श्लोक या दोहों से आशीर्वाद देना चाहिये और जब तक बच्चा स्वयं राम राम कहने न लगे तब तक माता को नित्य एक बार ऐसाही करना चाहिये ।

श्लोक

रमते सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
 अन्तरात्म स्वरूपेण यो हि रामः प्रकीर्त्यते ॥
 तस्यैवांशाऽसि जीव त्वं सच्चिदानन्दरूपिणः ।
 देहे निरामये दीर्घ वस धर्मे दृढो भव ॥

दोहा

यावर जगम जीव में घट घट रमता राम ।
 सत चित आनंद घन प्रभू सब विधि पूरण काम ॥
 अश चसी के जीव हो करो चसी से नेह ।
 सदा रहो दृढ़ धर्म चिर बसो निरामय देह ॥

(राम मन्त्र की महिमा पक्षे ६८ से १०६ तक में देखिये)

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

~~~~~

- ४—मन्दिर, मठ, तीर्थ, धर्मशाला आदि धर्मस्थानों की रक्षा और सुप्रबन्ध के उपाय करना ।
  - ५—अनाथ विधवा और गौ की रक्षा के उपाय करना ।
  - ६—जहाँ और जब आवश्यकता हो सनातनधर्म और समाज के हित की रक्षा करना ।
  - ७—सनातनधर्म के विशेष कार्य के अतिरिक्त हिन्दू जाति के सर्वसाधारण हित के कामों में और सब हिन्दुओं के साथ मिल कर काम करना ।
  - ८—देश में धर्म सम्बन्धी तितित्ता बढ़ाना और भिन्न भिन्न धर्मों के मानने वाले भाइयों में परस्पर प्रीति और सद्भाव बढ़ाना ।
- (ख) इस महासभा की समिति में पञ्जाब की तरह हर प्रान्त में सनातनधर्म प्रतिनिधि सभा के नाम से एक प्रांतीय सस्था की स्थापना आवश्यक है । यह महासभा सनातनधर्म से प्रेम रखने वाले सज्जनों से अनुरोध करती है कि वे सनातनधर्म महासभा के नियमों के अनुसार अपने अपने प्रान्त में सनातनधर्म की प्रांतीय सस्था स्थापित करने और प्रांतीय कार्यालय खोले जाने का शीघ्र से शीघ्र प्रयत्न करें ।
- (ग) यह महासभा निर्णय करती है कि सनातनधर्म सङ्गठन के काम को नियम पूर्वक चलाने के लिये काशी में सनातनधर्म महासभा का प्रधान कार्यालय खोला जाय और उसका एक शाखा-कार्यालय दिल्ली में खोला जाय ।
- (घ) यह महासभा अपनी कार्यकारिणी समिति को अधिकार देती है कि यह देश में धर्म के प्रचार और सङ्गठन के लिये इस समय कम से कम ५० योग्य उपदेशक और भजनीक नियुक्त करे ।

प्रस्ताव २

यह महासभा सनातनधर्म सभाओं का आदेश करती है कि यह इस बात का प्रयत्न और प्रयत्न करें कि समस्त हिज वालों का जातधर्म सम्बन्ध यदि हीन रीति से ठीक समय पर किया जाय और हिन्दू सम्मान मात्र का उत्पन्न होते ही (नाल देवदल से पहले)

वेद महिमा

तत्र मनुः—

घेदोऽपिलोभर्ममूलं स्मृतिशोलेच तद्विदाम् ।
 आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥
 धृतिस्तु घेदो विनेयो धर्मशास्त्रं तु यं स्मृतिः ।
 ते सयापेधमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्तौ ॥
 घेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
 एतश्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥
 पितृ देव मनुष्याणां घेदश्चक्षुः सनातनम् ।
 अशक्यं चाऽ प्रमेयश्च घेद शास्त्रमिति स्थितिः ॥
 चातुर्यैर्यं त्रयोलोकाश्चत्वारश्चाधमाः पृथक् ।
 भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं घेदात्प्रसिद्धयति ॥
 विभक्तिं सर्वभूतानि घेद शास्त्रं सनातनम् ।
 तस्मादेतत्परं मन्ये यज्ञन्तोरस्य साधनम् ॥
 सेनापत्यश्च राज्यश्च दण्डनेतृत्वमेव च ।
 सर्वलोकाधिपत्यश्च घेद शास्त्रविदर्हति ॥

अतः सर्वैर्द्विजैर्वेदा अवश्यमेवाध्येतव्याः

तथा च मनुः

योऽनधीत्य द्विजो घेदानन्यत्र कुरुते धमम् ।
 स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशुगच्छति सान्वयः ॥
 नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधा निनयनादृते ॥
 स शूद्रेण समस्तावद् यावद्वेदे न जायते ॥
 कृतोपनयनस्यास्य ब्रतादेशनमिष्यते ।
 ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधि पूर्वकम् ॥
 षट्त्रिंशदादिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।
 तदधिक पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥
 वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
 अविप्लुत ब्रह्मचर्यो गृहस्थाधममाविशेत् ॥

तथा च योगि याज्ञवल्क्यः

न वेदशास्त्रान्यत्तु किञ्चिच्छास्त्रं हि विद्यते ।
 निःसृतं सर्वशास्त्रं तु वेदशास्त्रात्सनातनात् ॥

का विवाह उनका बारहवाँ वर्ष आरंभ होने से पहले कदापि न किया जाय ।

प्रस्ताव ८

इस सनातनधर्म महासभा की संमति में जाति के बल और धर्म की वृद्धि के लिए यह अत्यन्त आवश्यक है कि विवाह संस्कार हो जाने पर भी स्त्रियों का पति समागम १६ वर्ष के पूर्व न हो ।

मेरा निवेदन ।

नित्य की उपासना

ध्येयः सदा सवित मंडल मध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासन संनिविष्टः ।

प्रतिदिन सूर्य के उदय और अस्त होने के समय प्रत्येक पुरुष और स्त्री को प्रातः काल स्नान कर और सायंकाल हाथ मुह पैर धोकर सूर्य के सामने खड़े होकर सूर्य मण्डल में विराजमान सारे जगत के प्राणियों के आधार परब्रह्म नारायण को ॐ नमोनारायणाय इस मन्त्र से अर्घ्य देकर और जल न मिले तो योंहीं हाथ जोड़ कर मन को पवित्र और एकाग्र कर श्रद्धा भक्तिपूर्वक १०८ बार या २८ बार या कम से कम १० बार प्रातः काल ॐ नमोनारायणाय इस मन्त्र को और सायंकाल ॐ नमः शिवाय इस मन्त्र को जपना चाहिये और जप के उपरान्त परमात्मा का ध्यान कर नीचे लिखी प्रार्थना करनी चाहिये ।

ॐ नमो नारायणाय ।

सब देवन के देव प्रभु सब जग के आधार ।
दृढ़ राखौ मोहि धर्म में विनवौ बारंवार ॥
चन्दा सूरज तुम रचे रचे सकल ससार ।
दृढ़ राखौ मोहि सत्य में विनवौ बारंवार ॥
घट घट तुम प्रभु एक अज अविनाशी अविकार ।
अभय दानमोहि दीजिये विनवौ बारंवार ॥

धिकारः । द्विजपालानां संग्रहापेक्षया द्विजस्त्रीणां तथा द्विजेतरेषां
संमिलिता संग्रहा च महत्तरा । अतः

सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमागमयेत् ॥

इत्युक्तलक्षणया प्राणिमात्रदुःखार्थं सनतत्परया दयया परीतः सर्व-
भूतहितैरतो महाकायणिको मुनिः सर्वेषां हिताय महामारतमररचन्

तथाहि महाभारते आदि पर्वणि—

तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यस्य धेदं सनातनम् ।

इतिहासमिमं धर्मो पुण्यं सत्यवती सुतः ॥

लोकानां च हितार्थाय कारयान्मुनिवत्तमः ।

अग्नौपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥

विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणे कविसत्तमैः ।

भारताध्ययनं पुण्यमपि पादमधीयत ।

अद्भधानस्य पूयन्ते सर्वपाप्मन्यशेषतः ॥

देवा देवर्षयो हात्र तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।

कीर्त्यन्ते शुभकर्माणस्तथा यज्ञा महोरगाः ॥

भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।

स हि सत्यमृतं धैव पवित्रं पुण्यमेव च ।

शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम् ॥

यस्य दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति मनीषिणः ।

असत्सत्सदसच्चैव यस्माद्विश्वं प्रवर्तते ॥

सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ।

अध्यात्मं श्रूयते यत्र पञ्चभूतगुणात्मकम् ॥

अव्यक्तादि परं यच्च स एव परिगीयते ॥

यं ध्यायन्ति सदा मुक्ता ध्यानयोगबलान्विताः ।

प्रतिविम्बमिवादर्शं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥

अद्भधानः सदायुक्तः सदा धर्मपरायणः ।

आसेवभिममध्यायं नरः पापात्प्रमुच्यते ॥

अनुक्रमणिकाध्यायं भारतस्येममादितः ।

आस्तिकः सततं शृण्वन् न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥

होय पुत्र प्रभु राम सम अथवा कृष्ण समान ।
 वीर धीर बुध धर्म दृढ जगद्विजय करै महान ॥
 जो पै पुत्री होग तो सीता सती समान ।
 अथवा सावित्री सहस्र धर्म शक्ति गुण खान ॥
 रक्षा होवै धर्म की बढ़ै जाति को मान ।
 देश पूर्ण गौरव लहै जय भारत सन्तान ॥
 मैं दुर्बल अति दीन प्रभु पै तुव शक्ति अपार ।
 हरहु अशुभ शुभ दृढ़ करहु विनवहुँ बारवार ॥

जन्मसंस्कार

सतान का जन्म होते ही नालछेदन के पहिले हर एक बच्चे के एक एक धान में तीन तीन बार परमात्मा का सबसे उत्तम नाम 'राम' इस महामन्त्रको कहकर उसको नीचे लिखे श्लोक या दोहों से आशीर्वाद देना चाहिये और जब तक बच्चा स्वयं राम राम कहने न लगे तब तक माता को नित्य एक बार ऐसाही करना चाहिये ।

श्लोक

रमते सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
 अन्तरात्म स्वरूपेण यो हि रामः प्रकीर्त्यते ॥
 तस्यैवांशाऽसि जीव त्वं सच्चिदानन्दरूपिणः ।
 देहे निरामये दीर्घे वस धर्मे दृढो भव ॥

दोहा

यावर जगम जीव में घट घट रमता राम ।
 सत चित आनंद घन प्रभू सब विधि पूरण काम ॥
 अश उसी के जीव हो करो उसी से नेह ।
 सदा रहो दृढ़ धर्म चिर बसो निरामय देह ॥

(राम मन्त्र की महिमा पन्ने ६८ से १०६ तक में देखिये)

धार्ष्ट्यार्पणमस्तु

इतिहास प्रदीपेन मोहायरण घातिना ।
लोक गर्भं गृहं कृत्स्नं यथायत्नं प्रकाशितम् ॥

इतिहासपुराणानि वेदसंमितानि

तत्र छान्दोग्ये—

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वण-
श्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः ।

तथा च भागवते—

इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ॥

भविष्ये च—

कार्ण्यं च पंचमं वेदो यन्महामारतं स्मृतम् ।

भारते ऋषीणां वचनम् ।

द्वैपायनेन यत्प्रोक्तं पुराणं परमयिणा ।

सुरैर्ब्रह्मादिभिश्चैव श्रुत्या यदमिपूजितम् ॥

तस्याख्यानवरिष्ठस्य विचित्रपदपर्यणः ।

सूक्ष्मार्थं व्याय युक्तस्य वेदार्थं भूषितस्य च ॥

भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम् ।

संस्कारोपगतां ग्राह्यां नानाशास्त्रोपबृंहिताम् ॥

वेदैश्चतुर्भिः संयुक्तां व्यासभ्यादुभुतकर्मणः ।

संहितां श्रोतुमिच्छामः पुण्यां पापभयापहाम् ॥

तथा च रामायणे—

इदं पवित्र पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ।

यः पठेद्रामचरितं सर्व पापैः प्रमुच्यते ॥

तथा च पद्मपुराणे भागवतमाहात्म्ये—

नारद उवाच—

वेद वेदान्त घोषैश्च गीतापाठैः प्रबोधितम् ।

भक्ति ज्ञान विरागाणां नोदतिष्ठत् त्रिकं महत् ॥

श्रीमद्भागवतालापात् तत् कथं बोधमेष्यति ।

तत्कथासु तु वेदार्थः श्लोके श्लोके पदे पदे ॥

कुमारा ऊचुः—

वेदोपनिषदां साराज्जाता भागवती कथा ।

अत्युत्तमा ततो भाति पृथग्भूता फलाकृतिः ॥

सनातन धर्म प्रदीपकः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

यं सुरासुर गंधर्वाः सिद्धा ऋषि महोरगाः ।
प्रयता नित्यमर्चन्ति परमं दुःखभेषजम् ॥
अनादि निधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् ।
अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥
यं वै विश्वस्य कर्तारं जगतस्तत्पुं पतिम् ।
यदन्ति जगतोऽभ्यक्षममरं परमं पदम् ॥
महतस्तमसः पारे पुरुषं ह्यनितेजसम् ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥
यस्तनोति सतां सेतुमृतेनाऽमृतयोनिना ।
धर्मार्थं व्यवहाराङ्गैस्तस्मै सत्यात्मने नमः ॥
यं पृथग् धर्मचरणाः पृथग् धर्मं फलैषिणः ।
पृथग् धर्मेः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥
अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतम् ।
वैकुण्ठस्य च तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं घन्दे विद्या तीर्थं महेश्वरम् ॥
नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृणे धर्मे ददां मतिम् ॥

अथातो धर्म जिज्ञासा

तत्र भारते

सत्यान्नास्ति परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
न च वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृ समो गुरुः ॥

मोक्षमिच्छेत्सदा देष्टुं सर्वथानन्ददायकम् ॥
 अध्येतव्यानि पौराणं शास्त्रं तच्छ्रूयते सदा ।
 पापं संक्षीयते नित्यं धर्मश्चैव विवर्धते ।
 क्रमाज् ज्ञानफलावाप्तिर्न संसारं प्रपद्यते ॥
 अत एव पुराणानि श्रोतव्यानि प्रयत्नतः ।
 धर्मार्थं कामं लाभाय मोक्षं मार्गाप्तये तथा ॥
 यज्ञैर्दानैस्तपोभिस्तु यत्फलं तीर्थसेवया ।
 तत्फलं समवाप्नोति पुराणश्रवणाक्षरः ॥
 न भवेयुः पुराणानि धर्ममार्गैश्चरणानि तु ।
 यद्यत्र पद्धती स्यातामिह पारत्रकी कथम् ॥

वेदेन दृष्टो जगतां हि मार्गः

पौराणधर्मो हि सदा वरिष्ठः ।

शास्त्रं विना सर्वमिदं विभाति

सूर्येण हीनरित्यहं जीवलोकः ॥

पट्विंशतः पुराणानामत एकं शृणोति यः ।
पठेद्वा भक्ति युक्तस्तु शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
 अरण्ये योऽप्यधीयानश्चातुर्विध्यं फलं लभेत् ।
 यज्ञैर्दानैस्तपोभिस्तु देवि तत्पठनादतः ॥
 एतच्च कथितं देवि सुधावाप्तिफलं हि तत् ।
 धर्मशास्त्रं हि श्रोतव्यं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥

अतएव महर्षिणा व्यासेनोक्तम्—

इतिहासं पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
 विमेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ।
 काष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वा रथमश्रुते ॥
 अतो हि—

श्रुति स्मृति पुराण प्रतिपादितो धर्मः सनातनो धर्मः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

पुराण न्याय मीमांसा धर्मशास्त्रांगमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ।

तुर्वोधं तु भवेद्यस्मादध्येतुं नैव शक्यते ।
तस्मादुद्बृत्त्य सर्वं हि शास्त्रं तु ऋषिभिः कृतम् ॥

कृतयुगे त्रेतायाञ्च अनन्त एव वेदस्य शब्द विस्तर आसीत्
'अनन्ता वै वेदाः' इति श्रुतिः, । 'आद्यो वेदश्चतुष्पादः शत साहस्र
संमितः' इति विष्णुपुराणे । "आद्यो वेदः वेदविभागात्पूर्व-
कालिको वेदः चतुष्पादः ऋग्वेदादि चतुष्टय समूहरूपः शतसाहस्र
संमितः—अनन्त संख्याक" इति तत्र महिदास कृता व्याख्या ।
ततः

वेदविभागः

द्वापरे समनु प्राप्ते तृतोये युग पर्यये ।
जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ॥
स कदाचित्सरस्वत्या उपरुपश्य जलं शुचि ।
विविक्तदेश आसीन उदिते रघिमगडले ॥
परावरशः स ऋषिः कालेनाव्यक्त रंहसा ।
युगधर्म व्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥
भौतिकानां च भावानां शक्तिहासं च तत्कृतम् ।
अश्रद्धधानान् निःसत्त्वान् दुर्मेधान् हसितायुषः ॥
दुर्भगांश्च जनान् वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
सर्वं वर्णश्रमाणां यदध्यौ हितममोघदक् ॥
चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् ।
व्यदधाद्यज्ञ संतत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् ॥
ऋग् यजुः सामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्भूताः ।
त एव वेदा दुर्मेधै धार्यन्ते पुरुषैर्यथा ।
एवं चकार भगवान् व्यासः 'रूपणवत्सलः ॥
'चक्रं वेद-तरोः शाखां दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥

भागवते

इतिहासपुराणानामावश्यकता

पूर्वोद्धृत मनुयचनाऽनुसारेण वेदाध्ययने उपनीतानां ब्राह्मण-
सन्त्रिय वश्य यालकानामेवाधिकारो ऋषीणां तथा शूद्राणां नास्ति

एतदाख्यानमायुष्यं' पठन् रामायणं नरः ।
 स पुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥
 पठन् द्विजो वागृपभत्वमीयात्
 स्यात् 'क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् ।
 वणिग्जनः ' पण्यफलत्वमीयात्
 जनश्च शूद्रोऽपि' महत्वमीयात् ॥

रामायणे अन्ते च

इदं माख्यानं मायुष्यं सौभाग्यं पापनाशनं ।
 रामायणं वेदं समं श्राद्धेषु धावयेद् बुधः ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं मधनो लभते धनम् ।
 सर्वं पापैः प्रमुच्येत पादमप्यस्य यः पठेत् ॥
 एतदाख्यानं मायुष्यं पठन् रामायणं नरः ।
 सपुत्रं पौत्रो लोके स्मिन् प्रेत्य चेह महीयते ॥

तथा महाभारते आदिपर्वणि—

य इमं शुचिरध्यायं पठेत् पर्वणि पर्वणि ।
 अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं स्यादिति मे मतिः ॥
 यश्चैनं शृणुयान्नित्यमायं श्रद्धा समन्वितः ।
 स दीर्घमायुः कीर्तिञ्च स्वर्गं चि चाप्नुयान्नर ॥

तथैव स्वर्गारोहण पर्वणि—

इदं भारतमाख्यानं यः पठेत् सुसमाहितः ।

स गच्छेत् परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥

यः पठेत् स गच्छेत्परमां सिद्धिम् इति वचनेन सर्वेषां नराणां
 नारीणां च भारतस्याऽध्ययनेऽधिकारः सूचितः । एष एवार्थः

शान्तिपर्वणि विष्णुसहस्रनामान्ते विस्पष्टीकृतः ।

तद्यथा—

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।

नाऽशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् सोऽमुत्रेह च मानयः ॥

उभे सन्ध्ये जपन् किञ्चित् सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ।
 अनुक्रमेणा यावत्स्यादहा राज्या च संचितम् ॥
 भारतस्य वपुर्ह्येतत् सत्यं चामृतमेव च ।
 नवनीतं यथा दध्मो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
 आरण्यकं च वेदेभ्य श्रोत्रविभ्योऽमृतं यथा ॥
 हृदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्टा चतुष्पदाम् ।
 यथैतानीतिहासानां तथा भारतमुच्यते ॥
 यश्चैनं श्रावयेच्छास्त्रे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
 अक्षय्यमन्नदानं वै पितृस्तस्योपतिष्ठते ॥
 इतिहास पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
 विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥
 काष्णं वेदमिमं विद्वाञ् श्रावयित्वार्थमश्रुते ।
 ब्रूहत्यादिकं चापि पापं जह्यादसंशयम् ॥
 य इमं शुचिरध्यायं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
 अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं स्यादिति मे मतिः ॥
 यश्चैनं शृणुयान्नित्यमापै श्रद्धासमन्वितः ॥
 स दोषमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं चाप्नुयान्नरः ॥

तथा च भागवते

स्त्रीशूद्रद्विज यन्धूनां त्रयी न श्रुति गोचरा ।
 कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेद्दिह ।
 इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥

तत्रैव स्वयमेवाह भगवान् व्यासः—

धृत व्रतेन हि मया कृन्दांसि गुरवोऽग्रयः ।
 मानिता निर्व्यलीकेन गृहीतं चानुशासनम् ॥
 भारतव्यपदेशेन ह्यस्मायार्थश्च दर्शितः ।
 दृश्यते यत्र धर्मादि स्त्रीशूद्राविभिरप्युत ॥

तथा च भारते

धर्मार्थं काम मोक्षार्थैः समास व्यास कीर्तनैः ।
 तथा भारत सूर्येण नृणां विनिहितं तवः ॥
 पुराणपूर्णचन्द्रेण धृतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ।
 नृबुद्धि कैरवाणाञ्च कृतमेतत्प्रकाशनम् ॥

एवमेतत्पठन्ते यः एक भक्त्यातु शङ्करे ।
 या गतिः सांख्ययोगानां व्रजन्त्येतां गतिं तदा ॥
 स्तवमेतं प्रयत्नेन सदा रुद्रस्य सन्निधौ ।
 अन्धमेकं चरेद्भक्तः प्राप्नुयादीप्सितं फलम् ॥

तद्विषय एव युधिष्ठिरं प्रति भीष्म वचनम्—

तवाप्यहमभिब्रूयन् स्तवं दद्यां ह्यविश्रुतम् ।
 स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं धन्यं वेदेन संमतम् ॥
 नास्य विघ्नं विकुर्वन्ति दानवा यत्तराक्षसाः ।
 पिशाचा यातुधाना वा गुह्यका भुजगा अपि ॥
 यः पठेत् शुचिः पार्थ ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अभग्न योगो वर्पन्तु सोऽश्वमेध फलं लभेत् ॥

अस्यैव स्तवराजस्य विषये अनुशान पर्वणः १८ अध्याये

भगवतः श्रीकृष्णस्य वचनम्—

इमं स्तव सन्नियतेन्द्रियश्च भूत्वा शुचिर्यः पुरुषः पठेत् ।
 अभग्नयोगो नियतो मासमेकं संप्राप्नुयादश्वमेधे फलं यत् ॥

वेदान् कृत्स्नान् ब्राह्मणः प्राप्नुयात्तु
 जयेद्गुणं पार्थ महीं च कृत्स्नाम् ।

वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणं च
 शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ॥

स्तवराज मिमं कृत्वा रुद्राय दधिरे मनः ।

सर्वं दोषापहं पुण्यं पवित्रं च यशस्विनः ॥

अन्येषु च स्थलेष्वशेषाणां नराणां भारताऽध्ययनाऽधिकारः
 भारत एव स्पष्टः विस्तरमियाऽत्राऽधिकं नोपन्यस्यते ।

समन्वयः

धो विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रभाष्ये धीमच्छङ्कर भगवत्पादि—
 वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यादित्यादि श्लोकभाष्ये प्रतिपादितं "शूद्रः सुखं

यथा दुग्धे स्थितं सर्पिर्न स्वादायोपकल्पते ।
 पृथग्भूत हि तद्व्यं देवानां रस वर्धनम् ॥
 इक्ष्णामपि मध्यान्तं शर्करा व्याप्य तिष्ठति ।
 पृथग्भूता च सा मिष्टा तथा भागवती कथा ॥

भागवते च—

इव भागवतं नाम पुराणं प्रह्य संमितम् ।
 उत्तमश्लोक चरितं चकार भगवानृषिः ॥
 निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
 सर्वं वेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् ॥

अतो हि पुराणानां माहात्म्यम्
 नारदीये—

वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ।
 वेदाः प्रतिष्ठिता देवि पुराणे नात्र संशयः ॥

स्कान्दे प्रभास खण्डे च—

वेदवन्निश्चलं मन्ये पुराणार्थं द्विजोत्तमाः ।
 वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे नात्र संशयः ॥
 विभेत्यल्पश्रुताद्भेदो मामयं चालयिष्यति ।
 इतिहासपुराणैस्तु निश्चलोऽयं कृतः पुरा ॥
 यन्न दृष्टं हि वेदेषु तद् दृष्टं स्मृतिषु द्विजाः ।
 उभयोर्यन्न दृष्टं तव पुराणैः परिगीयते ॥

पुराणप्रशंसा

शिवपुराणे धर्मसंहितायां ४६ अध्याये ।

शङ्कर उवाच—

उत्तमाधम मध्या वा नोत्तमो बहुधा नृप ।
 आत्मश्रेयो न जानन्ति पश्यन्तोऽपि विचक्षुषः ॥
 स्वावराः पादमिच्छन्ति चतुष्पाद् वकुमीप्सवः ।
 मानवाः स्वर्गमिच्छन्ति मोक्षमिच्छन्ति देवताः ॥
 यज्ञैर्दानैस्तपोभिस्तु स्वर्गः संप्राप्यते क्लृप्तः ।
 तत्रस्था मोक्षमिच्छन्ति मानवा पतनात्ततः ।

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥
 धर्मशास्त्राध्ययन श्रवण माहात्म्यं ब्राह्मणाः विशेषतया जानीयु ।
 महत्या श्रद्धया च तच्छृणुयुः । अत एवोदितं

भारते आदि पर्वणि ।

त्रिमिर्वर्षं महाभागः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः ।
 तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा ।
 तस्मान्नियम संयुक्तैः श्रोतव्य ब्राह्मणैरिदम् ।
 सर्वं श्रुतिसमूहोऽयं श्रोतव्यो धर्मबुद्धिभिः ॥

अत एव पूर्वोक्तं वचनं वेदैः संमितं भारतं तन्महत्त्वविशेषज्ञान
 ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा चतुरो वर्णान् धावयेदेतावन्तमर्थं प्रकटयति,
 ब्राह्मणैतरेषां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां भारताध्ययनाधिकारं न निवर्त्त-
 यति । भगवतो भाष्यस्यायमंशः महर्षेर्व्यासस्य मूलवचनविस्तरः ।
 तथा च विष्णुसहस्रनामभाष्यपूर्वभागे अन्तर्भागे च स्वयं श्री
 मद्भगवत्पादैः प्रकाशितार्थं संकोचयति ।

युधिष्ठिरः अपृच्छत्

किमेकं देवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ।
 स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥

अयं श्लोको भाष्ये श्रीमच्छङ्कराचार्यैरित्थं व्याख्यातः—

“कं कतमं देवं स्तुवन्तः गुणकीर्तनं कुर्वन्तः कं कतमं देवं
 अर्चन्तः बाह्यमाभ्यन्तरं वा अर्चनं बहुविधं कुर्वन्तः मानवाः मनुसृताः
 शुभं कल्याणं स्वर्गापवर्गादिफलं प्राप्नुयुः लभेरन् इति । पुनः प्रश्नद्वयम्”

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।

किं जपमुच्यते जन्तुजन्मसंसार बन्धनात् ॥”

अस्य श्लोकस्य भाष्यमित्थं—

“किं जपं जपन् उच्चोपांशुमानसलक्षणं जपं कुर्वन् जन्तुः
 जननधर्मा । अनेन जन्तुशब्देन जपार्चनस्तथनादिषु यथायोग्य सर्व-
 माणिनामधिकारं सूचयति” इति ।

इतिहासपुराणां श्रवणे तथा पठनेऽपि यथा द्विजानां
तथा स्त्रीशूद्राणामधिकारः ।

यद्यपीतिहास पुराणानि चतुर्णामपि वर्णानां निःश्रेयसाय
तथाऽपि स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां, विशेषेण कल्याणकराणि । तथाहि

भविष्य पुराणे—

ब्राह्मणादिषु वर्णेषु त्रिषु वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
मन्वादीनि च शास्त्राणि तथाज्ञानि च सर्वशः ॥
शूद्राश्चैव भृशं दीनाः प्रति भान्ति द्विज प्रभो ।
धर्मार्थं काम मोक्षस्य शक्ताः स्युरवने कथम् ।
आगमेन विहीना हि अहो कष्टं मतं मम ॥
कश्चैषा मागमः प्रोक्तः पुरा द्विजमनीषिभिः ।
त्रिचर्गं प्राप्तये ब्रह्म ज्ञेयसे च तथोभयोः ॥
सुमन्तु रवाच ।

साधु साधु महाबाहो शृणु मे परम वचः ।
चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।
धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम ॥
विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः ।
अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च ॥
रामस्य कुरुशार्दूल धर्मकामार्थं सिद्धये ॥
तथोक्तं भारतं वीर पाराशर्येण धीमता ।
वेदार्थं सकलं योज्य धर्मशास्त्राणि च प्रभो ॥
कृपालुना कृतं शास्त्रं चतुर्णां मिह श्रेयसे ।
वर्णानां भवमज्ञानां कृतं पोतो हनुत्तमम् ॥

एतेषामितिहास पुराणानां श्रवणे तथा पठनेऽपि यथा द्विजाना-
मधिकारस्तथैव स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनाम् ।

तथाहि रामायणे प्रथमाध्याये—

इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ।
यं पठेद् रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वैश्यस्तदा अस्य श्रवणेन परिकीर्त्तनेन वा धन समृद्धः स्यात् ।
चेच्छूद्रस्तदा अस्य श्रवणेन परिकीर्त्तनेन वा सुखमवामुयात् ।
तदग्रे च—

भक्तिमान् यः सदोत्थाय शुचिस्तद्व्रतमानसः ।
सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्त्तयेत् ॥
दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥
वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।
सर्वपाप विशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥
इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
युज्येतात्मसुखक्षान्ति श्री धृतिस्मतिकीर्त्तिभिः ॥
इदं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥

अत्र भगवद्गोपादानां भाष्यम् ।

“इदं स्तवं इत्यादिना सहस्रशब्दा ज्ञानेन सर्वज्ञेन भगवता
कृष्णद्वैपायनेन साक्षाच्चारायणेन कृतमिति सर्वैरेव अर्थिभि
सादरं पठितव्यं सर्वफलसिद्धय इति दर्शयति ।”

‘यः’ ‘पुरुष’ ‘मर्त्यः’ ‘यः पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च इच्छेत्
सः पठेत् इत्यादिभिः शब्दैः सर्वेषामेव जनानामस्याध्ययने अधिकारो
निनादितः ।

तथाहि ब्रह्मसूत्रभाष्ये अपशूद्राधिकरणेऽपि भगवत्पादैः शङ्करा-
चार्यैः ‘श्रावयेच्चतुरो वणोन्’ इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्त्य-
स्याधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति
स्थितम् ।’ इति प्रतिपादितः । अधिगमः यथा श्रवणाच्चक्षेय पठनाद्
भवति इति इतिहास पुराणान्येवोच्यैः घोषयन्ति । इति अग्रे पददर्शयते ।

तत्रादौ श्रीमद्भागवतस्य महिमा

विश्रुत एवास्ति—

निम्नगानां यथा गङ्गा देवानामच्युतो यथा ।
विष्णुगानां यथा शम्भुः पुराणानामिदं तथा ॥

वेदान्तगो ग्राहणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ इति ॥

पुनश्च तत्रैव—

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।

पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥

भगवद्गीतान्तेऽपि—

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानं यज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥

भक्षावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्य कर्मणाम् ॥

तथा भगवद्गीता माहात्म्ये

गीता शास्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत्प्रयत पुमान् ।

विष्णोः पदमवाप्नोति भयशङ्कादि वर्जितः ॥

भीष्मस्तवराजान्ते च—

इति भरतः पठति च शार्ङ्गधन्वनः

शृणोति वा यदुत्कुलनन्दनस्तवम् ।

स चक्रभृत् प्रतिहत सर्वकिल्बिषो ।

जनादर्शनं प्रविशति देह सक्षये ॥

स्तवराजः समाप्तोऽयं विष्णोरद्भुत कर्मणः ।

गाङ्गेयेन पुरा गीतो महापातक नाशन ॥

इमं नरः स्तवराज मुमुक्षुः पठन् शुचिः क्लृपित कल्मषापहम् ।

अतीत्य लोकान् मलिनः समागतान् पदं स गच्छत्यमृतं महात्मनः ॥

एवमेव शिवसहस्रनामस्तवान्ते च—अनुशासन पर्वाणि

सप्तदशाऽध्याये—

इदं पुण्यं पवित्रं च सर्वदा पाप नाशनम् ।

योगद मोक्षदं चैव स्वर्गदं तोयदं तथा ॥

मया प्रकाशित होतद्रहस्यं भुवि दुर्लभम् ।
 चतुर्वर्गप्रदं नृणां पठतां शृण्वतां सदा ॥
विप्रो वेदनिधिर्भूयात् क्षत्रियो जयते महीम् ।
वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रो मुच्येत दुःखतः ॥ इति ॥

शिवपुराणे विश्वेश्वरसहिताया शिवलिङ्गमहिमवर्णनावसरे—

य इमं पठतेऽध्यायं यः शृणोति नरः सदा ।
 शिवज्ञानं स लभते शिवस्य कृपया बुधाः ॥

तत्रैव शिवपुराणे सनत्कुमारसंहितान्ते—

इदं पुराणं परमं पवित्रं शुचिः पठेद्यः शृणुयाच्च यो नरः ।
 स सर्वं कामान्समवाप्य दुर्लभान् शिवस्य चान्ते पदमुत्तमं व्रजेत् ॥
 अधीते चास्य यः श्लोकः श्लोकार्थं वा समाहितः ।
 श्रद्धया भक्तिर्युक्तो वा तस्य प्रीतो भवेच्छिवः ॥

तथा च स्कन्दपुराणे

एतच्छिवपुराणं हि परमं शास्त्रमुत्तमम् ।
 पठनाच्छ्रवणादस्य भक्तिमान्नरसत्तमः ॥
 सद्यः शिवपदं प्राप्तिं लभते सर्वसाधनाम् ।
 तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन काङ्क्षितं पठनं नृभिः ।
 तथास्य श्रवणं प्रेम्णा सर्वकामफलप्रदम् ॥
 पुराणश्रवणाच्छ्रमो निष्पापो जायते नरः ॥
 भुक्त्वा भोगान्सुविपुलाश्छिवलोकमवाप्नुयात् ॥
 चतुर्वर्गं प्रदं शैवं पुराणममलं परम् ।
 श्रोतव्यं सर्वदा प्रीत्या पठितव्यं विशेषतः ॥

मार्कण्डेयपुराणान्ते च

पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वकामार्थसिद्धिदम् ।
 पठतां शृण्वतां चापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 एतान्सर्वान् नरः शृण्वन् पठन्नपि समासु च ।
 विधूय सर्वपापानि ब्रह्मण्येष लयं व्रजेत् ॥

प्रवामुयात् । श्रवणेनैव न तु जपयज्ञेन । 'तस्माच्छूद्रो यज्ञे ऽनवक्लृप्तः' इति श्रुतेः । 'श्रावयेद्यतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः' इति भारते श्रवणमनुशायते । 'सुगतिमियाच्छ्रवणाच्चशूद्रयोनिः' इति हरिवंशे । यः शूद्रः शृणुयात्स सुखमवाप्नुयात् इति व्यवहितेन सम्यन्धः त्रैवर्णिकानां कीर्तयेदित्यनेन ।"

'श्रवणेनैव न तु जपयज्ञेन' इममर्थं पुष्टं कुर्वता भगवता तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इति श्रुतिप्रमाणमुपन्यस्तम् । केन्तु सा श्रुतिस्तु स्पष्टं शूद्रस्य वैदिके यज्ञे अनवक्लृप्ततां प्रकटयति न । विष्णुसहस्रनामस्तोत्रपरिकीर्त्तने । अत्र तु परिकीर्त्तयेदिति शूद्रस्य स एवार्थः यः किं जपन्मुच्यते जन्तुरिति श्लोकभाष्ये भगवता प्रतिपादितः । तद्यथा—'किं जप्यं जपन् उच्चोपांशुमानसलक्षणं त्वं कुर्वन् जन्तुः जननधर्मा जन्मसंसारबन्धनान्मुच्यते' इति ।

यच्च भगवता प्रतिपादित 'श्रावयेद्यतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः' इति महाभारते श्रवणमनुशायते' तत्तथ्यम् । इतिसाह पुराण कथाश्रवण विधि कथने पद्मपुराणे कथा मण्डपेष्वासन परिकल्पन विषये कथित—

‘तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीया प्रयत्नतः ।
पूर्वं तेषा मासनानि कर्त्तव्यानि यथोत्तरम् ॥’

तथा च भविष्ये

‘शूद्राणां पुरतो वैश्यो वैश्यानां क्षत्रियः पर ।

क्षत्रियान्ते तथा विप्रा शृणुयुश्चाग्रतः सदा ॥

धर्मकार्येषु ब्राह्मणानां प्रधानता स्थिता एव । वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । तथा च मनुः

उत्तमांगोद्भवाज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणाद् ।

सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मण प्रभुः ॥

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नरा श्रेष्ठाः नरेषु ब्राह्मणा भृताः ॥

उत्पत्तिरेव विश्वस्य मूर्तिधर्मस्य शाश्वती ।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तस्माद्विप्रवरैः स्वधर्मनिरतैर्मुषत्येकमार्गंप्सुभिः
स्तद्वत्क्षत्रियपुगवैस्तु नियतैः श्रेयोऽर्थिभिः सर्वशः ।
वैश्यैश्चानुदिन विशुद्धकुलजैः शूद्रैस्तथा धार्मिकैः
श्रोतव्यं त्विदमुत्तम बहुफलं धर्मार्थमोक्षप्रदम् ॥

तत्रैव—

धर्मेण राज्यं लभते मनुष्यः
वर्गं च धर्मेण नरः प्रयाति ।
आयुश्च कीर्तिं च तपश्च धर्मं
धर्मेण मोक्षं लभते मनुष्यः ॥
धर्मोऽत्र माता पितरौ नरस्य
धर्मः सखा चात्र परे च लोके ।
भ्राता च धर्मस्त्वह मोक्षदश्च
धर्मादृते नास्ति तु किञ्चिदेव ॥

तस्मिन्नेव पुराणे कण्डोरुपाख्यानान्ते—

श्रीभगवद्भवनम्—

भक्तोऽसि मे मुनिश्रेष्ठ मामाराधय नित्यशः ।
मत्प्रसादाद्बुधो मोक्षं प्राप्स्यसि त्वं समीहितम् ॥
मद्भक्ताः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्रान्त्यजातिजाः ।
प्राप्नुवन्ति परां सिद्धिं किं पुनस्त्व द्विजोत्तम ॥
श्वपाकोऽपि च मद्भक्तः सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ।
प्राप्नोत्यभिमतां सिद्धिमन्येषां तत्र का कथा ॥

तत्रैव व्यास उवाच—

यः पठेच्छृणुयाद्वापि कथां कण्डोर्महात्मनः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

युधिष्ठिरप्रश्ने 'मानवाः' 'जन्तुः' अनयोः शब्दयोः प्रयोगेण
गमेव मनुष्याणां हिताय प्रश्न इति स्पष्टीकृतम् । तेषां प्रश्नाना-
रे पितामहेन भीष्मेण सर्वेषामेव नराणां हितमुपदिष्टम् ।

पथा—

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥
तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायन् स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥
अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥
पुरुष इति श्लोकत्रये साधारणः ।

इमे च—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः सदा ॥

अत्र च शङ्करभगवत्पादभाष्यं स्पष्टम् ।

सर्वेषां धर्माणामेव धर्मः अधिकतम इति मे मतः अमिमेतः—
भक्त्या तात्पर्येण पुण्डरीकाक्षं हृत्पुण्डरीके प्रकाशमानं वासुदेवं
गुणसंकीर्तनस्तुतिभिः सदा अर्चयन् सङ्कारपूर्वकमर्चनं करोति
मनुष्यः इति यत् एष धर्म इति सम्बन्धः ।'-

'मानवाः' इति शब्दो युधिष्ठिरप्रश्ने प्रयुक्तः, स एव शब्दो
पुण्डरीकनामस्तोत्रस्यान्ते भीष्मेण प्रयुक्तः ।

पथा—

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्त्तयेत् ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्सोऽमुन्नेह च मानवः ॥

मानवः—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च । अतस्तेषु सर्वेष्वेव
इदं स्तोत्रं शृणुयाद् यश्चापि परिकीर्त्तयेत् पठेत् स न केवलं नाशुभं
प्राप्नुयात् अपि तु स्ववर्णस्वभावाभिलाषानुरूपं ज्ञानं विजयं धनं सुखं
प्राप्नुयात् । यदि स मानवो ब्राह्मणो भवेत् तर्हि अस्य विष्णु-
स्तोत्रनामस्तोत्रस्य श्रवणेन परिकीर्त्तनेन पठनेन वा वेदान्तगः स्यात्,
क्षत्रियस्तदा अस्य श्रवणेन परिकीर्त्तनेन वा विजयी भवेत्, चेद्

यस्तियदं धायये श्रित्यं पटेष्टा सुसमाहितः ।
 अनन्य भक्तिः श्रीशस्य जायते तस्य सर्वदा ॥
 विद्यार्थी लभते विद्यां धर्मार्थी धर्मं मामुयात् ।
 मोक्षार्थी लभते मोक्षं कामार्थी लभते सुखम् ॥
 उमा महेश संवादे प्रोक्तं नाम सहस्रकम् ।
 कैलासात्तत्समानीतं नारदेनाग्रजन्मना ॥
 लोकानां ब्राह्मणानां च क्षत्रियाणां विशेषतः ।
 श्रो शूद्राणां विशेषेण पठितव्यं समाहितैः ॥
 इदं पवित्रं परम पुण्यं मायुष्यं वर्धनम् ।
 पठितव्यं विशेषेण विष्णोः सायुज्यं मामुयात् ॥
 विष्णो नाम सहस्रं तत्पाठनं भुवि विधुतम् ॥

भ्रांति निरसनम्

भट्टकमलाकरैः

शूद्रकमलाकरे शूद्राणां पुराणश्रवणेऽधिकारं इत्यर्थं प्रति-
 पादयद्भिः—पठनद्विजो वागृपमत्वमोयादस्मिन् श्लोके जनश्च शूद्रो
 ऽपि महत्वमीयादित्यस्य स्थाने शृण्वंश्च शूद्रोऽपि महत्वमीयादिति पाठः
 स्वीकृतः । स तु स्पष्टवाल्मीकिमुनिवचन विरुद्धः । अतो हेयः । भट्ट
 महोदयानां मते “शूद्राणां पुराणश्रवणमात्रेऽधिकारः । इदमपि विप्रदि-
 द्वारैव । तत् सिद्धं शूद्रस्य विप्रद्वारा पुराणश्रवणेन ज्ञानमिति” तेषां
 निर्णय — तथा च ‘एवंपुराण विष्णुसहस्रनाम चण्डीस्तोत्रादि पाठे
 ऽप्यनधिकारः । श्रवणमात्रेऽधिकारेण पाठाऽप्रसक्तः । तदुक्त हरिवंशे ।
 ‘सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रजातिरिति ।’ अतएव भारते विष्णुसह-
 स्रनामसु—

वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ।

इत्यत्र शूद्रः श्रवणेनैवेति शङ्कराचार्येण व्याख्यातम् । किं बहुना
 शूद्रकर्तृकं स्नानदान आद्यादौ विप्रस्यैव पौराणमंत्रपाठः शूद्रस्य तु
 श्रवणमात्रम् पुराणपाठाभावेन तन्मन्त्रेषु पाठाप्रसङ्गाच्च” इति । एतत्

क्षेत्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ।
तथा पुराणवातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ॥

भागवते ।

तस्य च पठने अशेषाणां नराणामधिकारो वर्तते अस्मिन्नर्थे
भागवतमेव प्रमाणम् । यथा—

विप्रोऽधोत्याऽमुयात्प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम् ।

वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुद्धयेत पातकात् ॥

तथा च—

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं
यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।
तत्र ज्ञान विरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं
तच्छृण्वन् विपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥

भागवते ॥

भागवतान्तर्गतं पृथुचरितस्यान्ते च—

य इदं सुमहत्पुण्यं श्रद्धयावहितः पठेत् ।

श्रावयेच्छृणुयाद्वापि स पृथोः पदवीमियात् ॥

ब्राह्मणो ब्रह्म वर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः ।

वैश्यः पठन् विद्वत्पतिः स्यात् शूद्रः सत्तमतामियात् ॥

विष्णुपुराणान्ते च—

यत्रादौ भगवोश्चराचरगुरुर्मध्ये तथान्ते च सः

ब्रह्मज्ञानमयोऽच्युतोऽखिल जगन्मध्यान्तसर्गप्रभुः ।

तच्छृण्वन् पुरुषः पवित्रपरमं भक्त्या पठन् धारयन्

प्राप्नोत्यस्ति न तत्समस्तभुवनेष्वेकान्तसिद्धिर्हरिः ॥

एवमेवाभ्येषु पुराणेषु शूदाणां पुराण पठने अधिकारः प्रति
पादितः । यथा

~ नारदीये उत्तर खंडे ८२ अध्याये /

तदिदं भगवान्साक्षान्नारदोऽध्यात्मदर्शनः ।

वेदव्यासाय मुनये रहस्यं निर्दिदेश ह ॥

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
 स्वकर्मणाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥
 प्रतिकूलं वर्त्तमाना बाह्या बाह्यतरान्पुन ।
 हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥

अत्र मेधातिथिः

‘एवं चतुर्वर्णानां प्रत्येकं पञ्चदशधा भेदाः पट्टिः संपद्यन्ते
 मुरयाश्चत्वारो वर्णाः सा चतुःपट्टिर्भवन्ति । परस्परसंपर्कात् तेषां
 मन्येऽनन्तभेदा भवन्ति ।—वर्णान् पञ्चदशैवेति ‘नास्ति तु पञ्चम’
 (१०-४) इति पञ्चमस्य वर्णत्वाभावात् पञ्चदशसु वर्णत्वमुपचाराद्
 द्रष्टव्यम् ।’

पुनरपि मनुः

स्वजातिजान्तरजा पट् सुता द्विजधर्मिणः ।
 शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ।

तत्र मेधातिथिः

‘स्वजातीयास्त्रैवर्णिकेभ्यः समानजातीयासु जातास्ते द्विज
 धर्माण इति एतत्सिद्धमेवानुच्यते । अनन्तरजा अनुलोमा ब्राह्म
 णात् क्षत्रियावैश्ययोः क्षत्रियाद्वैश्यायां जातास्तेपि द्विजधर्माण
 उपनेया इत्यर्थः । उपनीताश्च द्विजातिधर्मैः सर्वैरधिक्रियन्ते ।
 ये पुनरपध्वंसजाः संकरजास्ते शूद्राणां सधर्माणः समानाचारास्त
 द्धर्मैरधिक्रियन्त इत्यर्थः ।’

अतः यथा शूद्राणां इतिहास पुराणानां पठने श्रवणे चाधिकारस्त
 थैव सर्वेषामपध्वंसजानां इतिहास पुराणानां पठने श्रवणे चाधिकार
 इति सिध्यति ।

तथापि

‘भट्टकमलाकरैः शूद्रकमलाकरे अथ शूद्रस्य मन्त्र विचार इति
 प्रसज्यैव लिखितम्—“तत्र अविद्यत्याद्वेदमन्त्रेनाऽधिकारः । व्यासो-
 ऽपि—

शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णव्याद्धर्ममर्हति ।

येद मन्त्र स्वधा स्वाहा वषट् कारादिभिर्विनेति ॥

तथैव वायुपुराणान्ते—

गयाख्यानमिदं पुण्यं यः पठेत्सततं नरः ।
शृणुयाच्छ्रद्धया यस्तु स याति परमां गतिम् ॥

ब्रह्मपुराणान्ते—

यज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति पुरुषः फलम् ॥
तदाप्नोति फलं सम्यक् समाधानेन कीर्तनात् ।
पुराणस्य हिते विप्रा केशवार्पितमानसः ॥
यत्फलं श्रियमालोक्य पुरुषोऽथ लभेन्नरः ।
तत्फलं समवाप्नोति यः पठेच्छृणुयादपि ॥

इदं यः श्रद्धया नित्यं पुराणं वेदसंमितम् ।
यः पठेच्छृणुयान्मर्त्यः स याति भुवनं हरेः ॥
श्रावयेद् ब्राह्मणो यस्तु सदा पर्वसु संयतः ।
एकादश्यां द्वादश्यां च विष्णुलोकं स गच्छति ॥
इदं यशस्यमायुधं सुखदं कीर्त्तिवर्द्धनम् ।
बलपुष्टिप्रदं नृणां धन्यं दुःखप्रनाशनम् ॥

त्रिसन्ध्यं यः पठेद्द्विद्वात्र श्रद्धया सुसमाहितः ।
इदं धरिष्ठमाख्यातं स सर्वमीप्सितं लभेत् ॥
रोगाक्षौ मुच्यते रोगाद्विद्धो मुच्येत येन्यनात् ।
भयाद्विमुच्यते भीत आपदापन्न आपदः ॥
जातिस्रस्तवं विद्यां च पुत्रान्मेधां पशुमृतिम् ।
धर्मं चार्थं च कामं च मोक्षं तु लभते नरः ॥
मान् यान् कामानभिप्रेत्य पठेत्प्रयतमानसः ।
तांस्तान्सर्वानवाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥

यश्चेदं सततं शृणोति मनुजः स्वर्गोपवर्गप्रदं
विष्णुं लोकगुरुं प्रशुभ्य धरदं भक्त्येकचित्तः शुचिः ।
भुक्त्वा चात्र सुखं विमुक्तकलुषः स्वर्गं च दिव्यं सुखं
पश्चाद्याति हरेः पदं सुविमलं मुक्तो गुणैः प्राकृतैः ॥

महर्षिणा व्यासेन

स्त्री शूद्र द्विज बन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
कर्म श्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ॥

इति भारत माख्यानं 'वेदैश्चतुर्भिः संयुक्तं' 'सर्वं श्रुति समूहं' 'वेदार्थैर्भूषितं' अतश्च 'वेदैः संमितं' रूपया प्रकाशितम्, यदा 'सर्वं वेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृत्य' महाभागवतं प्रकाशितम् 'यत्कथास्तु तु वेदार्थः श्लोकेऽश्लोके पदे पदे', यदाहि अन्येषु पुराणेषु च सर्वं वर्णानामुपकाराय स्वल्पमेव रूपान्तरं कृत्वा बह्वयः श्रुतयः निवेशिताः, यदा हि विष्णु शिव ब्राह्म पाश्चादीनि पुराणादीनि प्रकाशितानि येषु बहुषु स्थानेषु ओङ्कारः अथवा ओङ्कार-संयुक्ता अनेके मन्त्राः निवेशिताः, तदारभ्यैव पुराणेषु निवेशितस्योङ्कारस्योच्चारणे स्त्रीणां शूद्राणां अधिकारः निर्विवादरूपेण स्थापितः ।

अत्र बहूनि उदाहरणानि

महर्षिणा व्यासेन विष्णु सहस्र नामान्ते 'सर्वं प्रहरणायुध ओमिति' शब्दः प्रयुक्तः । तस्य सहस्र नामस्तोत्रस्य यथा श्रवणे तथैव परिकीर्तने शूद्राणामधिकारः स्पष्टमेव प्रतिपादितः 'शूद्रः सुखमवाप्नुयादि'ति ।

श्रीमद्भागवते च यस्य पठने शूद्राणामधिकारः तत्रैव प्रतिपादितः 'शूद्रः शुध्येत पातकात्' इति प्रायः प्रत्येक स्कन्धारम्भे ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति मन्त्रो गर्जति ।

तत्रैव—पष्ठस्कन्धे नारायणवर्म कथने ।

धौताङ्घ्रि पाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः ।
कृतस्नाह्म करन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥
नारायणमयं वर्म सन्नह्येद्भय आगते ।
पादयोजानुनोरुयोऽदरे हृद्यथोरसि ॥

तथा च अग्निपुराणे

अग्निनोक्तं पुराणं यदाग्नेयं ब्रह्म संमितम् ।

भुक्ति मुक्ति प्रदं दिव्यं पठतां शृण्वतां नृणाम् ॥

अ० ३६३ पठन्नाग्नेयकं नित्यं शृण्वन्वापि पुराणकम् ।

भक्तो वशिष्ठ मनुजः सर्वं पापैः प्रमुच्यते ॥

शृण्वन्विप्रो वेदविःस्या त्तत्रियः पृथिवीपति ।

ऋद्धिं प्राप्नोति वैश्यश्च शूद्रश्चारोग्य मृच्छति ॥

यः पठेच्छृणुया नित्यं समद्विष्टु मानसः ।

ब्रह्माग्नेयं पुराणं स तत्र नश्यन्त्युपेन्द्रवाः ॥

स्कंदपुराणे प्रभास खण्डे

इदं पुराणं मायुष्यं चतुर्वर्णं सुखप्रदम् ।

निर्मितं पण्मुखेनेह नियतं सुमहात्मना ॥

यो नरः शृणुयाद्भक्त्या दिनानि च कियन्ति वै ।

सर्वार्थं सिद्धो भवतिर्य एतत्पठते नरः ॥

शृण्वतः पठत इवैव सर्वकामप्रदो नृणाम् ।

पुण्यं श्रुत्वा पुराणं वै दीर्घं मायुश्च विन्दति ॥

महीं विजयते राजा शत्रूंश्चाप्यधितिष्ठति ।

वेदविश्च भवेद्विप्रः क्षत्रियो राज्यं मामुयात् ॥

पद्मपुराणे भूमिखण्डे

द्वादशैव सहस्राणां पद्माख्या सातु संहिता ।

कलौ युगे पठिष्यन्ति मानवा विष्णु तत्पराः ॥

तत्रैव प्रथमं सृष्टि खण्डे

पुराणं पवित्रं मायुष्यं सर्वं पाप विनाशनम् ।

पुराणं मेतत्कथितं तीर्थं श्राद्धानुवर्णनम् ॥

शृणोति यः पठेद्वापि धीमान्संजायते नरः ।

सर्वं पापं विनिर्मुक्तः सलक्ष्मीकं हरिं लभेत् ॥

तत्रैव उत्तर खण्डे

एतत्ते सर्वं माख्यातं पुराणं वेदं संमितम् ।

ब्रह्मणा कथितं राक्षस मनोः स्थायंभुवोऽन्तरे ॥

शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद् भर्तुर्नुज्ञया ।

आरभेत यतमिदं साधकामिकमादितः ॥

स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालंठतांघरे ।

पूजयेत्प्रातराशात्प्राग् भगवन्तं धिया सह ॥

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूति

पतये सह महाविभूतिभिर्बलिमुपहरणीति ॥

अनेनाहरहर्मिणेण विष्णोरावाहनाद्यर्घ्याद्योपस्पर्शनस्नानवास
उपवीत विभूषण गंधपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारांश्च समाहित उपा
हरेत् ॥

हविःशेषं तु जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ।

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्याहेति ।

धियं त्रिष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवाद्युभौ ।

भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्सर्वसम्पदः ॥

प्रणमेद्दण्डवद् भूमौ भक्तिप्रहेण चेतसा ।

दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥

अष्टमस्कन्धे षोडशाध्याये

अदिति पयोव्रतकथायां च—

श्रुतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति ।

ससर्पिः सगुडं दत्त्वा जुहुयाम्मूलविद्यया ॥

इति भगवान् कश्यपः देवीमदिति मुपदिशतिस्म ।

मूल मन्त्रस्तु ॐ नमो नारायणाय इति ॥

पद्मपुराणे भूमिखण्डे वासुदेवाभिधाननाम्नि स्तोत्रे—

विजयल उवाच—

तवार्थे पृच्छितस्तातस्तेन मे कथितं च यत् ।

तत्तेऽद्याहं प्रवक्ष्यामि शाश्वतं शृणु सत्तम ॥

ॐ अस्य धो वासुदेवाभिधानस्तोत्रस्यानुष्टुप् छन्दः ।

नारद ऋषिः । ॐ कारो देवता । सर्वपातकनाशाय

चतुर्वर्गसाधनार्थे च विनियोगः ॥

कमलाकरमतं रामायण महाभारत महाभागवत विष्णुपुराणादि
पूर्वोद्धृतवचनमातविबुद्धमतो नादरणीयं विद्वद्भिः ॥

पुराणान्तर्गत मन्त्राणामुच्चारणे सर्वेषां श्रद्धाभक्ति-
समन्वितानामधिकारः ।

भट्टकमलाकरा अपि मन्यते यत्पुराणं श्रवणविधानादेव तदन्त-
र्गतं वैदिक मन्त्रश्रवणेऽपि न दोषः ।

अतः यदि पूर्वोद्धृत रामायण महाभारत भागवत विष्णुपुराणादि
वचसां प्रामाण्येन स्त्रीशूद्र द्विजबन्धूनां यथा पुराणश्रवणे तथैव पुराणाऽ-
व्ययनेऽप्यधिकारोऽस्तीति स्थितः तर्हि तदन्तर्गतानां मन्त्राणामुच्चारणे
तेषामधिकार इति स्वतः सिद्ध्यति । अतएवोक्त

श्रीभट्टकुमारिलैः मोमांसा तन्त्रचार्तिके ।

‘तानेव वैदिकान् वर्णान् भारतादि’ निवेशितान् ।

‘स्वाध्यायनियमं’ हित्वा लोक बुद्ध्या प्रयुज्यते । इति

तथापि द्विजस्त्रीणां तथा शूद्राणां प्रणवसंयुतानां पौरा-
णिकमन्त्राणां ग्रहणेऽधिकारः इति अन्यैरपि प्रमाणैः
वदन्त्यन्ते ।

आदौ स्मर्तव्यं मेतत् यत् यस्य विराऽपुरुषस्य
मुपगतो ब्राह्मणो जातः यादुभ्यां क्षत्रियस्तथा ।
ऊर्वोर्वंश्यश्च तस्यैव पद्भ्यां शूद्रो राजायत ॥

वर्णाश्चत्वार एव । तथाहि मनुः

ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥
सर्ववर्णेषु तु त्र्यासु पक्षीन्मत्ततपोनिषु ।
आनुलोम्भेन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥
स्त्रीध्वनन्तरजातास्तु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाशुमांशुशेषयिगर्हितान् ॥

मार्कण्डेय उवाच—

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ॐ नमो नारायणाय ।

एतौ मया वः कथितौ पवित्रौ
मंत्राविमौ पापहरो धरण्याम् ।
परायणौ सर्वतपविनां वरौ
वरस्य भूतौ भुवनेषु नित्यम् ॥

ब्रह्मपुराणे

एकपष्ठितमेऽध्याये विष्णुपूजन विधौ अष्टाक्षर विधानेन
विष्णुपूजनविधिः विपुलतया वर्णितः । एष पूर्णोऽध्यायः विशेषतया
पठनीयः ।

संक्षेपतः—

अष्टाक्षरं ततो मंत्रं विन्यसेद्यथाक्रमम् ।
तेन व्यस्तनमस्तेन पूजनं परमं स्मृतम् ॥
एवं संपूज्य देवेशं मण्डलस्थं जनार्दनम् ।
लभेदमिमतांस्कामाक्षरो नान्यत्र संशयः ॥
ॐकारादिसमायुक्तं नमः कारान्तदीपितम् ।
तन्नाम सर्वमस्यानां मंत्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पं निवेदयेत् ॥
एकैकस्य प्रकुर्यात् यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥
जपं चैव प्रकुर्यात् मूलमंत्रेण मंत्रवित् ।
अर्चनं ये न जानन्ति हरेर्मंत्रैर्यथोदितम् ।
ते तत्र मूलमंत्रेण पूजयन्त्यच्युतं सदा ॥

नृसिंहपुराणे ।

त्रिपष्ठितमेऽध्याये पुष्पसूक्तेन विष्णोर्स्त्र्यंनविधिः प्रोक्तः ।
तदनन्तरं त्रिपष्ठितमेऽध्याये

वृत्तिह वापिनीये—“सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्राय
 च्यति । पराशर भाष्येऽप्येवं । रामतापिनीये—सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः
 णवं यदि जानीयात् स्त्री शूद्रः स मृतोऽधो गच्छति ।” इत्यादि
 केतु एतत् वैदिक विधिनोच्चारितस्योङ्कारस्य विषय एव
 संघटते न तु स्मार्त मन्त्रस्थस्य ।

तथा युगपरिवर्तनात्केपुचिद्वार्मिकेषु व्यवहारेषु
 परिवर्तनं जायते ।

तदेवाह मनुः

अन्ये कृत युगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
 अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुसारतः ॥
 तपः परं कृत युगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
 द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेक कलौ युगे ॥

भागवते च—

यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
 तत्फलं लभते सम्यक् कलौ केशव कीर्तनात् ॥

अतएव शुक्लनीनौ धर्मकामानां धर्माध्यक्षाणां परिहृतानां
 कर्त्तव्यता दर्शिता । यथा—

वर्तमानाश्च प्राचीना धर्माः के लोक संधिताः ।
 शास्त्रेषु के समुद्दिष्टा विरुध्यन्ते च केऽधुना ॥
 लोक शास्त्र विरुद्धाः के परिहृतत्तान् विचिन्त्य च ।
 नृपं सम्योधयेत्तैश्च परब्रह्म सुप्रसईः ॥

तथाहि याज्ञवल्क्यः ।

राजा हृत्वा पुरं म्यानं ब्राह्मणादयस्य तत्र नु ।
 त्रैविध्यं वृत्तिमहं ब्रूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥
 गिज्ज धर्मादिराधेन यस्तु सामयिज्ञो भवेत् ।
 सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजहृतश्च यः ॥ इति ॥
 द्यतो हि यदा सयं भूत हितं गिजा

ॐ नमो नारायणायेति मंत्रः सर्वार्थ साधक ।
 भक्तानां जपतां तात स्वर्गमोक्षफल प्रदः ॥
 सर्ववेदरहस्येभ्यः सार एव समुद्भूत ।
 विष्णुना वैष्णवानां हि दिताय मनुजां पुरा ॥
 एव ज्ञात्वा ततो विप्रः श्रष्टाक्षरमिमं स्मरेत् ।
 ज्ञात्वा शुचिः शुची देशे जपेत्पाप विमुक्षये ॥
 ज्ञान्या शुचिर्जपेत्तु नमो नारायणं शतम् ।
 सगच्छेत्परमं देव नारायणमनामयम् ॥
 गन्धपुष्पादिभिर्विंशुमनेनाराय्य यो जपेत् ।
 महापातकयुक्तोऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥
 हृदिष्ट्या हरिं देवं मन्त्रमेतं तु यो जपेत् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सगच्छेत्परमां गतिम् ॥
 आयुष्यं धनवुत्रांश्च पद्मन्यसां मह पशुः ।
 धर्मार्थं काम मोक्षांश्च समते जपेत्प्रभः ॥
 एत स्मर्यं च धर्म्यं च वैश्वभुति निदग्मनात् ।
 एतस्मिन्नि क्व नृणां मन्त्ररूपं न भेषयः ॥
 अष्टाक्षरमिमं मन्त्रं नयदुःखविनाशकम् ।
 जपेत् पुत्र महा पुत्रे यदि मिश्रिगमीप्सवति ॥
 इमं जप्यं स्यात्तु मुक्ताद् विनिः शृतं
 सप्तशतं ये पुरुषाः पठन्ति ।
 ते भीमशङ्कुपटा इव राजहंसा
 सत्परा सागर मयेतमपानरति ॥

जपमेपायः गीतमित्रोदयस्याहिरप्रकाशं पूजोपयोगे ॥
 पादितः ।

यथादि 'सर्वेषां देवाणामोवासादि चतुर्णां शतमात्रं ॥
 भवति । सर्वोदयानां तथापि

भविष्यपुराणं ।

॥ १ ॥ विष्णु मन्त्रेण पुनरुक्तं ॥ २ ॥ विष्णु ।

॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥

मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोङ्कारादीनि विन्यसेत् ।
 ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ।
 करन्यासं ततः कुर्याद्द्वादशाक्षर विद्यया ॥

‘इति स्पष्टम् । तस्यांते च ‘य इदं शृणुयात्काले यो धारयति
 चादतः’ इतिवचोभ्यां द्वादशाक्षराष्टाक्षर पङ्क्त्याः प्रणवयुताः
 मन्त्राः सर्वेषां हिताय इति प्रतिपादितः ।

श्रोमद्भागवते चतुर्थे स्कन्धे भगवान् नारदः ध्रुवमुप-
 दिशन्नकथयत्—

जप्यश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ।
 यं सप्त रात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति स्वेचरान् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय—

मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्याद् द्रव्यमयीं बुधः ।
 सपयां विविधैर्द्रव्यैर्देश काल विभागवित् ॥

पञ्चम स्कन्धे ॐकार युताः बहवः मन्त्राः शोभन्ते । तेभ्य एक
 एव मन्त्रोऽत्रोद्ध्रियते ।

श्रीशुक उवाच ।

तत्रैव किंपुरुषे धर्मे भगवन्तमादिपुरुषं लक्षणाग्रजं सीतामि-
 रामं रामं तद्वरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् सह
 किंपुरुषैरविरतमकिरुपास्ते । स्वयं चेदं गायति ।

ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशील-
 यताय नम उपशिक्षितात्मन उपासितलोकाय नमः साधुमादनिक-
 पणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ॥

षष्ठस्कन्धे पचमेऽध्याये च दत्तपुत्रा ‘आराधयन् मन्त्रमिमम्यस्यन्त
 इदस्पतिम्—

ॐ नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने विशुद्धमत्यधिष्ण्याय
 महाहंसाय धीमदि ।

षष्ठस्कन्धे एकोनविंशतितमेऽध्याये स्वाणां पुंनयनप्रतर्पणे-
 श्रीशुक उवाच—

किंतस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तोयैः किं तपोऽध्वरैः ।
 यस्यो नमः शिवायेति मन्त्रो हृदयभोचरः ॥
 मन्त्राधिराजराजोऽयं सर्व वेदान्त शेखरः ।
 सर्व ज्ञान निधानं च सोऽयं चैव पडत्तरः ॥
 तस्मात्सर्व प्रदो मन्त्रः सोऽयं पञ्चाक्षरः स्मृतः ।
 स्त्रीभिः शूद्रैश्च संकीर्णैः धार्यते मुक्तिकाङ्क्षिभिः ॥

तथा च शिवपुराणे वायवीय संहितायामुत्तरभागे द्वादशा-
 ध्याये

श्रीकृष्ण उवाच—

महर्षिवर सर्वज्ञ सर्वज्ञान महोदधे ।
 पञ्चाक्षरस्य माहात्म्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥

उपमन्युरुवाच ।

पञ्चाक्षरस्य माहात्म्यं वर्षकोटिशतैरपि ।
 अशक्यं विष्टराद्वक्तुं तस्मात्संक्षेपतः शृणु ॥
 वेदे शिवागमे चायमुभयत्र पडत्तरः ।
 मन्त्रः स्थितः सदा मुख्यो लोके पञ्चाक्षरः स्मृतः ।
 सर्वमन्त्राधिकश्चायमोकाराद्यः पडत्तरः ।
 सर्वपां शिवभक्तानामंशेपार्थप्रसाधकः ।
 तदल्पाक्षरमन्त्राख्यं वेदसारं विमुक्तिदम् ।
 आज्ञासिद्धमसन्दिग्धं वाक्यमेतन्निवात्मकम् ।
 नानासिद्धियुतं दिव्यं लोकचित्तानुरञ्जकम् ।
 सुनिश्चितार्थगम्भीरं वाक्यं तत्पारमेश्वरम् ।
 मन्त्र सुखमुखोच्चार्यमंशेपार्थं प्रसिद्धये ।
 ग्राहो नमः शिवायेति सर्वज्ञः सर्वदेहिनाम् ।
 तद्वीजं सर्वविद्यानां मन्त्रमाद्यं पडत्तरम् ।
 पतावत्तु शिवज्ञानमेतावत्परमं पदम् ।
 यदोनमः शिवायेति शिव वाक्यं पडत्तरम् ॥
 शिव ज्ञानानि यावन्ति विद्यास्थानानि यानि च ।
 पडत्तरस्य सूत्रस्य तानि भाष्य समासतः ॥

ऊँ नमो भगवते वासुदेवाय । इति मन्त्रः ।

तदनन्तरं स्तोत्रम्—तस्यान्ते चेद् स्तोत्रफलम् ।

एवमुक्ते शुभे वाक्ये राजा केशवमब्रवीत् ।

इदं स्तोत्रं महापुण्यं सफलं कुरु केशव ॥

वासुदेव उवाच—

सत्ये युगे महाराज यदा स्तोष्यति मानवः ।

तदा मोक्षं प्रदास्यामि तत्क्षणान्नात्र संशयः ॥

वेतायां मासमात्रेण मासपटकेन द्वापरे ।

वर्षकेन कलौ प्राप्ते ये जपन्ति च मानवाः ॥

स्वर्गं यास्यन्ति राजेन्द्र वैष्णव गतिदायकम् ॥

त्रिकालमेककाल वा स्मृतो जपति प्राञ्जल ।

य य तु बोध्यते काम स स तस्य भविष्यति ॥

क्षत्रियो जयमाप्नोति धनधान्यैरक्षकृतः ।

वैश्यो भविष्यति भोमाञ् शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ इति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे च

द्वादशाष्टराष्टरमन्त्रयोः स्त्रीशूद्रभोरधिकार इति घोषितम् ।

मार्कण्डेय उवाच—

तिलप्रस्थ तथा हुत्वा सोपवासो जितेन्द्रियः ।

न दुर्गतिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

तद्विष्णोः परमं नित्यं सोममन्त्रं प्रकीर्तितं ।

पौरुषं च तथा सुस्तं श्रीसुस्तेन च संयुतम् ॥

होमः कार्योऽथ राजेन्द्र सावित्र्या परमात्मनः ।

स्तप्तप्रोक्तं द्विजातीनां स्त्रीशूद्रेषु च यत् शृणु ।

द्वादशाष्टराष्टरौ मन्त्रौ तेषां प्रोक्तौ महात्मनाम् ॥

द्विती तौ च द्विजातीनां मन्त्रश्रेष्ठौ नराधिप ।

तेभ्योऽप्यधिकमन्त्रोऽपि विद्यते नहि कुत्र चित् ॥

पञ्च उवाच—

द्वादशाष्टराष्टरौ मन्त्रौ कथयस्व ममानघ ।

पुण्यो पवित्रौ मातृस्यौ सर्वपापप्रणाशनौ ॥

मम भक्तो जितक्रोधो हलन्ध्रो लब्ध एव वा ॥
 किमत्र बहुनोक्तेन भक्ताः सर्वेऽधिकारिणः ।
 मम पञ्चाक्षरे मंत्रे तस्माच्छ्रेष्ठतरो हि सः ॥
 रहस्यमन्यद्वक्ष्यामि गोपनीयमिदं प्रिये ।
 न वाच्यं यस्य कस्यापि नास्तिकम्याथवा पशोः ॥

सदाचार विहीनस्य पतितस्यांतजस्य च ।
 पञ्चाक्षरात्परं नास्ति परित्राणं कलौ युगे ॥
 अन्त्यजस्यापि मूर्खस्य मूढस्य पतितस्य च ।
 निर्मर्यादस्य नीचस्य मंत्रोऽयं न च निष्फलः ॥

सर्वावस्थांगतस्यापि मयि भक्तिमत परम् ।
 सिध्यत्येव न सन्देहो नापरस्य तु कस्यचित् ॥
 ये दोषा सर्वमन्त्राणां न तेऽस्मिन् सम्भवन्त्यपि ।
 अथ मन्त्रस्य जात्यादीननपेक्ष्य प्रवर्तनात् ॥
 तथापि नैव जुद्धेषु फलेषु प्रतियोगिषु ।
 सहसा विनियुञ्जीत यस्मादेव महाफल ॥

उपमन्युरुवाच—

एवं साक्षान्महादेव्यै महादेवेन शलिना ।

हिताय जगतामुक्तः पञ्चाक्षर विधि र्यथा ॥ इति ॥

अतः स्पष्टं लोके यः पञ्चाक्षरः स्मृतः स 'ॐ नमः शिवाय'
 इति श्रोद्धार सहित पङ्क्षरः एव मन्त्रः । स च यथा द्विजै स्तथैव
 स्त्रीभिः शूद्रैः तथा अन्त्यजैश्च धारयितुं शक्यः । इति

'भवपाशनिबद्धानां देहिनां हित काम्यया ।

आह्वोनमः शिवायेति मन्त्रमाद्यं शिव स्वयम् ॥' , ,

'हिताय सर्वं मर्त्यानां कलिजानां विशेषतः' ॥

तथाच

'सदाचार विहीनस्य पतितस्यांत्यजस्य च ।

पञ्चाक्षरात्परं नास्ति परित्राणं कलौ युगे ॥'

गृहस्थानीक उवाच—

सत्यमुक्तं त्वया ब्रह्मन् वैदिकः परमो विधिः ।
विष्णोर्देवादिदेवस्य पूजनं प्रति मेऽधुना ॥
अनेन विधिना ब्रह्मन् पूज्यते मधुसूदनः ।
वेदक्षैरेव नान्यैस्तु तस्मात्सर्वहितं वद ॥

श्री मार्कण्डेय उवाच—

अष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंहमनामयम् ।
गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चयेदच्युतं नरः ॥
राजश्रष्टाक्षरो मंत्रः सर्वपापहरः परः ।
समस्तयज्ञफलदः सर्वशान्तिकरः शुभः ॥

श्री नमो नारायणाय ।

गन्धपुष्पादि सकलमनेनैव निवेदयेत् ।
अनेनाभ्यर्चितो देवः प्रीता भवति तत्क्षणात् ॥
किं तस्य बहुभिर्मंत्रैः किं तस्य बहुभिर्मतैः ।
ॐ नमो नारायणायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः ॥
इमं मंत्रं जपेद्यस्तु शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥

नृसिंह पुराणेऽष्टादशाध्याये च—

श्री नमो नारायणाय एष मंत्रः सर्वेषां मनुष्याणां हिताय

प्रोक्त इति स्पष्टमभिहितं तद्यथा—

श्रीशुक उवाच—

किं जपन्मुच्यते तात सततं विष्णुतत्परः ।
संसारदुःखारत्नसर्वेषां हिताय वद मे पितः ॥

स्वास उवाच—

अष्टाक्षरं प्रवक्ष्यामि मन्त्राणां मंत्रमुत्तमम् ।
यं जपन्मुच्यते मर्त्यो जन्मसंसारबन्धनात् ॥
हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं शंखचक्र गदाधरम् ।
एकाग्रमनसा ध्यात्वा विष्णुं कुर्याजपं द्विजः ॥
एकान्ते निर्जनस्थाने विष्णवप्ते वा जलान्तिके ।
जपेदष्टाक्षरं मंत्रं चित्ते विष्णुं निधाय वै ॥

विवर्धिकाः मोक्षदायिन्यः कतिपय कथाश्च अशेषाणां नृणां हितायात्र
प्रकाश्यन्ते । अस्यांशमपि नित्यं श्रद्धया भक्त्या पठित्वा श्रुत्वा वा

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सुर्वो भद्राणि पश्यतु ।
धर्मज्ञानप्रचारेण प्रीयतां परमेश्वरः ॥

कोऽयं वै परमेश्वरः ।

अस्ति किं कोऽपि ईश्वरः ।

अस्त्येव । एकमेवाद्वितीयम्—इति श्रुतिः

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवत्कश्चिद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वा चैनं वेद न चैव कश्चित् ॥

अहरहः सहस्ररश्मिः सूर्य उदेति । अहरहः 'हिरण्ययेन सविता
रथेन देवो याति भुवनानि पश्यन् ।' अस्तंगते च जगत तस्थुपश्च
आत्मनि भगवति मरीचिमालिनि अहरहः लोकाद्वादकरः अमृतांशुः
रात्रिं ज्योतिष्मतीं कुर्यन् गगनपथमारुहः सूर्यवत् पूर्वदिशातः
आकाशमार्गेण पश्चिमां दिशमुपयाति । आयातायां यामिन्या वियत्
दशदिशः प्रकाशयन्तीभिर्नक्षत्रताराग्रहाणां ज्योतिर्भिरनिर्वचनीयां
शोभां धारयति । सर्व एव एते असंख्याताः नक्षत्रताराग्रहाः
सूत्रैर्वद्धा गोलका इव अनिर्मेद्यै रलङ्घनीयैर्नियमैः दिनादिनं मासान्मासं
वर्षाद्वर्षं निर्दिष्टान्मार्गाननुसरन्तः वियति सचरन्तः दृश्यन्ते । अस्ति
किं कोऽपि अस्य परमाश्चर्यमयगोलकमण्डलस्य निर्माता नियन्ता
च । अस्ति इति श्रुतिः ।

'सूर्या चन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् । दिवश्च पृथिवी
श्चान्तरिक्षं मयो स्वः ।'

रचनानुपपत्तेश्च ।

अत्यद्भुतं मिदं प्राणात्मकं चिदात्मकं जगत्—जरायुजाः
श्रृङ्गजाः स्वेदजाः उद्भिजाः सर्व एव प्राणवन्तः । परमाश्चर्यमयी
चैतेषां रचना—

'संगत्या जठरे न्यस्तं रेतो विन्दुमचेतनम् ।

केन यत्नेन जीवन्तं गर्भस्थमिह पश्यसि ॥'

विष्णोरष्टाक्षरमन्त्रस्तु वेदज्ञा वेदज्ञ साधारणः । तथाहि नृसिं
पुराणे षोडशक्षरगात्मक पुरुषसूक्तस्य प्रत्यृचमावाहनादि षोडशोपच-
रात्मके पूजाविधावुक्ते—

अनेन विधिना देवः पूज्यते मधुसूदनः ।
वेदज्ञैरेव नाभ्यैस्तु तस्मात्सर्वहितं वद ॥

इति प्रश्नानन्तरमाह

अष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंह मनामयम् ।
गद्यपुष्पादिभिर्नित्यं मर्चयेदच्युतं नरः ॥

गन्धेति पूर्वोक्तसकलोपचारोपलक्षणम् ।

तथा

एकान्तविजने स्थाने विष्णवग्रे वा जलान्तिके ।
जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं चित्ते विष्णुं निधाय वै ॥
आयुष्य धनपुत्रांश्च पशून्विद्यां महद्यशः ।
धर्मार्थं काम मोक्षांश्च लभते जपकृत्तरः ।” इति

ॐ नमः शिवाय

एवं

ॐ नमः, शिवायेति मन्त्रं विषयेऽपि दृश्यते
तत्रादौ स्तव्यं विद्वद्भिः यत् यो मन्त्रः
लोके पञ्चाक्षरः स्मृतः स षडक्षरो मन्त्रः ॥

तथाहि स्कन्दपुराणे

शैवं षडक्षरं दिव्यं मन्त्रमाहुर्महर्षयः ।
देवानां परमो देवो यथा वै त्रिपुरान्तकः ।
मन्त्राणां परमो मन्त्रस्तथा शैवः षडक्षरः ॥
एष पञ्चाक्षरो मन्त्रो जप्तुणां मुक्तिदायकः ।
संसेव्यते मुनिधैर्यैरशेषैः सिद्धिं वांक्षिभिः ॥
भव पाश निवद्धानां देहिनां हित काम्यया ।
आहौ नमः शिवायेति मन्त्रमाद्यं शिवः स्वयम् ॥

एक एव तदा रुद्रो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन ।
 संसृज्य विश्वं भुवनं गोप्तान्ते संचुकोच सः ॥
 विश्वतश्चक्षुरेवाय मुतायं विश्वतो मुखः ।
 तथैव विश्वतो बाहु विश्वतः पाद संयुतः ॥
 द्यावा भूमी च जनयन् देव एको महेश्वरः ।
 स एव सर्व देवानां प्रभवश्चोद्भवस्तथा ॥
 सर्वानन शिरो ग्रीधः सर्वभूत गुहाशयः ।
 सर्वव्यापी च भगवांस्तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥
 सर्वेन्द्रिय गुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ।
 सर्वस्य प्रभुरीशानः सर्वस्य शरणं सुहृत् ॥
 श्रचक्षुरपि यः पश्यत्यकर्णोऽपि शृणोति यः ।
 सर्वं वेत्ति न वेत्तास्य तमाहुः पुरुषं परम् ॥

तथाच भागवते

एकः स आत्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयञ्जोतिरनन्त आद्यः ।
 नित्योऽक्षरोऽज ह सुखो निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो युक्त उपाधितोऽमृतः ॥

विष्णौ च

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोक मशेष लोभादि निरस्त संगम् ।
 एकः सदैकः परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

वदन्ति तत्तत्त्वविदः तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
 ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शक्यते ॥

एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति ।

एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति । इति श्रुतिः

सृष्टेः प्राक्

आसीदिदं तमोभूत मप्रज्ञातमलक्षणम् ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥
 ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जनिदम् ।
 महाभूतादि वृत्ताजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥
 योऽसावतीन्द्रियग्राहः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
 सर्वभूत मयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतः ॥

किं तस्य बहुभिर्मेन्द्रैः शाल्वैर्वा बहु विस्तरैः ।
 यस्योनम शिवायेति मन्त्रोऽयं हृदिसंस्थितः ॥
 तेनाधीतं श्रुतं तेन कृतं सर्वमनुष्ठितम् ।
 येनोनम शिवायेति मन्त्राभ्यासः स्थिरीकृतः ॥
 नमस्कारादिः संयुक्तः शिवायेत्यक्षरत्रयम् ।
 जिह्वाग्रे वर्तते यस्य सफलं तस्य जीवितम् ॥
 अन्त्यजो वाऽधमो वाऽपि मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा ।
 पञ्चाक्षरं जपे निष्ठो मुच्यते पापपञ्जरात् ॥
 इत्युक्तं परमेशेन देया पृष्टेन शूलिना ।
 हिताय सर्वं मर्यादां तिव्यजानां विशेषतः ॥

तस्मिन्नेव शिव पार्वती संवादे महेश्वर वचनम् ।

देवी उवाच

कलौ कलुषिते काले दुर्जये दुरतिक्रमे ।
 अपुण्यतमसाच्छन्ने लोकं धर्मं पराङ्मुखे ॥
 क्षीणं वर्णसमाचारे सङ्करे समुपस्थिते ।
 सर्वाधिकारे सन्दिग्धे निश्चिते वा विपर्यये ॥
 तदोपदेशे विहते गुरुशिष्य क्रमे गते ।
 केनोपायेन मुच्यन्ते भक्तास्तव महेश्वर ॥

महेश्वर उवाच

आश्रित्य परमां विद्यां हृद्या पञ्चाक्षरीं मम ॥
 मन्त्र्या च भावितात्मानो मुच्यते कलिजा नराः ।
 मयेवमसकृद्देवि प्रतिज्ञातं धरातले ।
 पतितोऽपि विमुच्येत मद्भक्तो विद्ययाऽनया ॥
 अरुद्रो वा सरुद्रो वा सकृत्पञ्चाक्षरेण यः ।
 पूजयेत्पतितो वाऽपि मूढो वा मुच्यते नरः ॥
 पण्डित्तरेण वा देवि तथा पञ्चाक्षरेण वा ।
 स ब्रह्मणेन मा भक्त्या पूजयेद्यदि मुच्यते ॥
 पतितोऽपतितो वापि मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।

रुद्रा बहुशिरा वसु विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।
आदिदेवो महादेवो देवेशो देव भृद्गुरुः ॥ इत्यादि ॥

तथा च भागवते

अदितिपयोव्रतकथायां देवस्तुतौ ।
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे ।
सर्वभूत निवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।
सर्व विद्याधिपतये भूतनां पतये नमः ॥

भारते

वसन्तात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

विष्णुपुगणे

सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेषु च सर्वात्मा वासुदेव स्ततो स्मृतः ॥

मनुः

आपो नारा इति प्राक्ता आपो वै नर सूनवः ।
ता यदस्थायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

भारते

नराज्जानानि तत्त्वानि नाराणोति ततो विदुः ।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥

ब्रह्मवैवर्ते

नराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥
अन्तर्बहिश्च जगतो धाता व्याप्ता सनातनः ।
स्रष्टा नियन्ता शरणं विधाता विश्वभावनः ॥
माता पिता सप्या भ्राता निदासश्च सुहृद्भक्तिः ।
योऽस्ती श्रियः श्रीः परमस्तेन नारायणः स्मृतः ॥
नराणां सर्व जगतामयनं शरणं हरिः ।
तस्मान्नारायण इति मुनिभिः संवक्षीर्त्यते ॥ इति हारीतः ।

‘अरुद्रो वा सरुद्रो वा सरुद्रपञ्चाक्षरेण यः ।
पूजयेत्पतितो वापि मूढो वा मुच्यते नरः ।
पडक्षरेण वा देवि तथा पञ्चाक्षरेण वा ॥’

भगवद्वचनादेव स्थापितम् ॥

अन्येषु च पुराणेषु बहुषु स्थलेषु श्रोद्धार सयुक्तानां मन्त्राणां
निवेशः कृतः । पुराणान्तर्गतानां तेषामुच्चारणे जपे वा न कस्यापि
दोषः इत्यर्थमेव प्रतिपादयता भगवता कुमारिलेनोक्तं तत्र वार्तिके—
तामेव वैदिकान् वर्णान् भारतादि निवेशितान् ।
स्वाध्याय नियमं हित्वा लोक बुद्ध्या प्रयुजत इति यथा पूर्वं
सूचितम् ॥

अन्यथा

ध्वणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
सेवेज्यावनतिर्दास्य सख्यमात्मसमर्पणम् ॥
नृणामयं परोधर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
त्रिशङ्खक्षणागन् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति ॥

इति युधिष्ठिर प्रश्नोत्तरे सनातनान् धर्मान् कथयता भगवता
नारदेन नवधा भक्ति साधने सर्वेषामेव नृणामधिकारो घोषितः ॥

पतेषां मन्त्राणां स्वरूपं तु निर्विवादम् । ॐ नमो भगवते वासुदे-
वाय इति द्वादशाक्षरो मन्त्रः ॐ कारसहित एव द्वादशाक्षरः, ॐ नमो
नारायणाय इति अष्टाक्षरो मन्त्रः ॐ कारसहित एव अष्टाक्षरः, ॐ
नमः शिवाय इति शैवः पडक्षरो मन्त्रः यो हि ‘लोके पञ्चाक्षरः स्मृतः’
ॐ कारसहित एव पडक्षरः ॥ अपरं च ये ग्रंथैरेतेषां मन्त्राणां महिमा
स्थापिता तेरेव स्पष्टं प्रतिपादितं यदेते मन्त्रा यथा द्विजैस्तथा
श्रीभिः शूद्रैश्च संकीर्णोद्योपासितव्याः । अतः अस्मिन् विषये नास्वय-
सरो सशयस्य ।

एषोऽर्थः पुराणान्तर्गतेषु बहुषु मन्त्रेषुदाहृतः । तेषां मध्ये
द्वादशाक्षराष्टाक्षर पडक्षर-पञ्चाक्षर-द्व्यक्षर-मन्त्राः चतुर्भिरेव धर्तुः
सामान्यतयोपाध्याः सर्वेषामन्योपकारकाः अतस्तेषां माहात्म्यं तत्तद्वि-
षयकाः पापशोकाज्ञानहराः पुण्यप्रदाः पावनीः ज्ञान भक्ति धैर्याद्य

तस्यैकस्यैव तिस्रः संज्ञाः

तथा च विष्णुपुराणे

सृष्टिसित्यंतकर्णीं ब्रह्मविष्णु शिवाभिधाम् ।
स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥

वृहन्नारदीयपुराणे च

बन्धे वृन्दायनासीनमिन्दिरानन्दमन्दिरम् ।
उपेन्द्रं सांद्रमारण्यं परानन्दं परात्परम् ॥
अन्तर्यामी जगद्न्यापी सर्व साक्षी निरञ्जनः ।
भिन्नाभिर्न स्वरूपेण स्थितो वै परमेश्वरः ॥

यो ब्रह्मरूपी जगतां विधाता स एव पाता द्विजविष्णुरूपी ।
कल्पान्तरुद्धारयतनुः स देवः शैवेऽघ्नियानस्तमज भजामि ॥
शिखररूपी शिखरभक्तिभाजां यो विष्णुरूपी हरिभावितानाम् ।
संकल्प पूर्वस्मिन्कदेह हेतुस्तमेव नित्यं शरणं प्रपद्ये ॥

नारायणोऽक्षरोऽनन्तः सर्वव्यापी निरञ्जनः ।
तेनेदमखिलं व्याप्त जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
तमादिदेव मजरं केचिदाहुः शिवाभिधम् ।
केचिद्विष्णु सदा सत्यं ब्रह्माण केचिदुचिरे ॥

तथा च शिवपुराणे

ज्ञान संहितायां ४ अध्याये

महेश्वर उवाच—

त्रिधा भिन्नोऽहं विष्णोः प्रत्यविष्णुहराप्यया ।
सर्वैरक्षालयगुणैर्निष्कलोऽयं सदा हरे ॥
अहं भयानयत्राय रुद्रोऽयं यो भयिष्यति ।
एवं रूपं न भेदोऽस्मि भेदे च वंद्यं भवेत् ॥
तथापीह मदीयं वै शिखरं सनातनम् ।
मूलमूलं सदा प्रोक्तं सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ॥
एवं ज्ञाया सदा ध्येयं तस्य जिज्ञासुना स्वया ।
महर्षेण पठं यद्दे तदेव तप दर्शने ॥

को गर्भं पालयत्येनं कश्च संवर्धयत्यपि ।
जायमाने शिशौ मातुः स्तने स्तन्यं करोति कः ॥
कया शक्त्या च सृज्यन्ते प्राणिनश्च द्रुमास्तथा ।
पाल्यन्ते च कया सर्वे पानभोजनसाधनैः ॥
पिपीलिकाः कया भित्तिमधिरोहन्त्यहर्निशम् ।
निराधारं कयाऽकाश उड्डीयन्ते पतत्रिणः ॥
नराणामथ नारीणां मनुष्याणां गवां तथा ।
सिंहानां हस्तिनाञ्चैव संसृष्टिः पक्षिणां कथम् ॥
मनुष्येभ्यो मनुष्या हि सिंहाः सिंहेभ्य एव च ।
अश्वेभ्यो वाजिनः गोभ्यो गावः स्युर्लोकमातरः ॥
मयूरेभ्यो मयूरा हि हंसा हसेभ्य एव च ।
शुकाः शुकेभ्यश्चित्रेभ्यो कपोतेभ्यः कपोतकाः ॥
वोजेभ्योऽत्यल्पकायेभ्योऽचिन्त्यशक्तिं प्रवर्धिता ।
वृक्षाः शश्वत्प्रजायन्ते पत्रपुष्पफलश्रियः ॥
प्राणिनां वर्धयन् सौख्यं श्वसन्ति बहुलाः समाः ।
वितरन्ति च स्वादुनि रसवन्ति फलानि च ॥

‘अगणेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति यत्र यत्र।’

अत्यद्भुतेयं रचना मनोहरा सुखप्रदा राजति तत्र तत्र ॥

यत्रेदृशी ज्ञानात्मिका सार्वत्रिका समानावयवसंख्याना सुशो-
भना अनन्ता रचना तत्र विद्यत एव कोऽपि सत् चित् आनन्द स्वरूपः
सदा सर्वत्र सर्वगः अनन्त शक्ति गुण संपन्नः रचयिता इति विवश-
तया बुद्धिः स्वीकरोति ।

तथाहि शिवपुराणे वा० सं० पूर्व० ४ अध्याये—

अस्तिकश्चिदपर्यन्तं रमणीय गुणाधयः ।
पतिर्विश्वस्य निर्माता पशु पाश विमोक्षणः ॥
अभावे तस्य विश्वस्य सृष्टिरेषा कथं भवेत् ।
अचेतनत्वादज्ञानादनयोः पशु पाशयोः ॥
प्रधान परमाण्वादि यावत् किञ्चिदचेतनम् ।
न तत्कर्तुं स्वयं दृष्टं बुद्धिमत्कारणं विना ॥
जगद्य कर्तुं सापेक्षं कार्यं सायययं यतः ।
तस्मात्कार्यस्य कर्तृत्वं पशुन पशु पाशयोः ॥

महाभारते शान्तिपर्वणि ३४१ अध्याये—

श्रीभगवानुवाच—

अहमात्मा हि लोकानां विश्वानां पाण्डुनन्दन ।
तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं सपूजयाम्यहम् ॥
यद्यहं नार्चयेऽयं वै ईशानं वरद शिवम् ।
आत्मानं नार्चयेत्कश्चिदिति मे भावितात्मनः ॥
मया प्रमाणं हि कृतं लोकः समनुवर्त्तते ।
प्रमाणानि हि पूज्यानि ततस्तं पूजयाम्यहम् ॥
यस्त वेत्ति स मां वेत्ति योऽनुत सहिमा मनु ।
रुद्रो नारायणश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ॥
इति संचित्य मनसा पुराणं रुद्रमीश्वरम् ।
पुनार्यमाराधितवानहमात्मानमात्मना ॥
नहि विष्णुं प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय च ।
ऋत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजाम्यहम् ॥
सहस्रका सरुद्राश्च सेन्द्रा देवाः महर्षिभिः ।
अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठं देव नारायणं हरिम् ॥

तथा हि महाभारते अनुशासन पर्वणि—

नमस्तृप्तिभ्यः परम परेषां देवेषु देव वरद वरेण्यम् ।

सहस्र शीर्षाय नमः शिवाय सहस्रनामाय जनार्दनाय ॥ इति ।

अतो हि—

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय तथा ॐ नमो नारायणाय तथा
ॐ नमः शिवाय इत्यादि मन्त्राणां युगपद्धारणमुदाराणां स्मार्तवैष्णव
शैवशाखाणामनुकूलम् । अतो हि

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यं व्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्र विधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥

इति भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनं समुचितमानपूर्वकं

मनसि निधाय सर्वभूतदयया सर्वेषामुपकारीयसर्वैः

धर्मोन्नतिमभीप्सद्भिः विज्ञैः शास्त्रानुकूलं

मन्त्राणां प्रचारः करणीयः ॥

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
 रुक्मामं स्वप्नधी गम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥
 एतमेके वदन्त्यग्निं मनु मन्ये प्रजापतिम् ।
 इन्द्रमेके परं प्राणं मपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ इति मनु

तथाहि विष्णुसहस्रनाम्नि युधिष्ठिरस्य प्रश्नः

किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ।
 स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥

तस्योत्तरे भीष्म वचनम् ।

जगत्प्रभु देव देवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
 स्तुवन्नाम सहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥
 तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
 ध्यायं स्तुवन्नमस्यंश्च यजमान स्तमेव च ॥
 अनादि निधनं विष्णु सर्वलोक महेश्वरम् ।
 लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥
 ब्रह्मण्य सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
 लोकनाथ महद्भूत सर्वभूतभवोद्भवम् ॥
 परम यो महत्तेजः परम यो महत्तपः ।
 परमं यो महद्ब्रह्म परम यः परायणम् ॥
 पवित्राणां पवित्र यो मंगलानाञ्च मंगलम् ।
 दैवतं देवतानां च भूतानां योऽन्यथ पितृ ॥

तथा च विष्णुसहस्रनाम्नि स्तोत्रे—

पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
 अध्यय, पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥
 योगो योगविदां नेता प्रधान पुरुषेश्वरः ।
 नारसिंह वपुः धीमान् केशवः पुरुषोत्तमः ॥
 सर्वः शर्वः शिव स्थाणुर्भूतादिर्निधिरध्यय ।
 स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महाम्यनः ॥
 ईशान प्राणदः प्राणो ज्येष्ठ धेष्ठः प्रजापतिः ।
 हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥

तथा श्वेताश्वतरोपनिषदि

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

नैव स्त्री न पुमानेव न चैवायं नपुंसकः ।

यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देहो स्वगुणैर्बुधोति ।

क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोग हेतु रपरोऽपि दृष्टः ॥

अनाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

भावग्राह्य मनीडाख्यं भावाभावकरं शिवम् ।

कला-सर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥

भागवते ११ स्कंधे ३ अध्याये ।

राजोवाच—

नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।

निष्ठामर्ह्य नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ॥

पिप्पलायन उवाच—

स्थित्युद्भव प्रलयहेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्नजागर सुषुप्तिषु सहदिग्ध ।

देहेन्द्रिया सुहृदयानि चरन्ति येन सजीवितानि तदवेहि परं नरेन्द्र ।

नैतन्मनोविशतिवागुत चक्षुरात्मा प्राणैन्द्रियाणिचयथानलमर्चिषःस्वाः ।

शब्दोऽपिबोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाह यद्वते न निषेधसिद्धिः ॥

सत्यं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रचदन्ति जीवम् ।

ज्ञान क्रियार्थं फलरूपतयोरुशक्तिं ग्रहयमाति सदसशतयोः परं यत् ॥

नात्माजजाननमरिष्यतिनेधतेऽसौनक्षीयतेसवनविद्व्यभिचारिणां हि ।

सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेनविकल्पितं सत् ।

अपडेपु पेशिषु तदप्यविनिश्चितेषु प्राणो हि जीव मुपधावति तत्रतत्र ।

सन्ने यदिन्द्रियगणेऽहमिच प्रमुने कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः ॥

यथांजनामचरणैरणयोरमक्त्या चेतोमलानि विधमेद्वृणकर्मजानि ।

तस्मिन्विशुद्धउपलभ्यतन्मात्रमन्तर्गतं साक्षाद्यथामलदृशोः सवितुं प्रकाशः ।

शिवपुराणे

अनादि मल सख्येप प्रागभाव स्वभावतः ।
अत्यंतपरिशुद्धात्मे त्यतोऽयं शिव उच्यते ॥
अथवाऽशेषकल्याणगुणैक घन ईश्वरः ।
शिव इत्युच्यते सद्भिः शिव तत्त्वार्थं वेदिभिः ॥

रामतापनीये

रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानंदे चिदात्मनि ।
इति रामपदे नासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥
रमते सर्वं भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
अन्तरात्म स्वरूपेण यच्च रामः प्रकीर्त्यते ॥

भारते

कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ।
प्रणतः क्लेशनाशाय गोविंदाय नमो नमः ॥
सच्चिदानंद रूपाय विश्वोत्पत्त्यादिहेतवे ।
तापत्रयविनाशाय श्रीकृष्णाय वयं नमः ॥

अतः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नमो नारायणाय ॐ नमः
शिराय श्रीरामाय नमः श्रीकृष्णाय नमः

एते मन्त्राः गृण्येकमद्वितीयमज विभुम् ।
विश्वोत्पत्त्यादि कर्तारं सच्चिदानन्दं रूपिणम् ॥
नारायणो वासुदेव रुद्रो विष्णुः पितामहः ।
रामः कृष्णः शिवो ह्येकः स्तूयते बहुनामभिः ॥

तथा च शिवपुराणे कैलास संहितायां ६ अध्याये—

शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः ।
ससारं धैर्यं सर्वज्ञः परमात्मेति मुख्यतः ।
नामाष्टकमिदं नित्यं शिवस्य प्रतिपादकम् ॥

सर्धानन शिरोम्रीयः सर्वभूत गुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात्सर्व गतः शिवः ॥

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति चेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥

अणो रणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तो निहितं गुहायाम् ।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमान् मीशम् ॥

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

सर्वेन्द्रिय गुणामासं सर्वेन्द्रिय विवर्जितम् ।

सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥

सूक्ष्माति सूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्तरार मनेकरूपम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्ति मत्यन्तमेति ॥

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

हृदा मनीषी मनसाऽभिकलुप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

हृदा मनीषी मनसाऽभिकलुप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा हृदिस्थं मनसा य एन मेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

एको देव सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्ष सर्वभूताऽधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना मेको बहूनां विदधाति कामान् ।

तत्कारणं सांख्ययोगाऽधिगम्यं ज्ञात्वादेवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात्प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम् ।

धर्माविहं पापनुदं भगेशं ज्ञात्वात्मस्थममृतं विश्वधाम ॥

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।

पतिं पतीनां परमं परस्ता द्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिं विविधैव ध्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान यल क्रिया च ॥

न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिंगम् ।

स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥

ममैव हृदये विष्णुः विष्णोश्च हृदये ह्यहम् ।
उभयोरन्तरं यो वै न जानाति मतो मम ॥

तत्रैव शिवपुराणे

ज्ञा. सं. ५ अध्याये विष्णुं प्रति

महेश्वर उवाच—

मम ध्येय भवांश्चैव तत्र ध्येयमहं पुनः ।
आदयोरन्तरं नैव ह्यणुमात्रं विचारतः ॥
त्वाञ्च समाश्रिता ये वै मामेव समुपाश्रिताः ।
अन्तरं यश्च जानाति निरये पतति ध्रुवम् ॥

धौहरिः उवाच—

शङ्कर श्रूयतां मत्तः, कृपासिन्धो जगत्पते ।
मम ध्येयः सदा त्वञ्च भविष्यसि न चान्यथा ॥
भवतः सर्वसामर्थ्यं लब्धं चैव पुरा मया ।
क्षणमात्रमपि च ते ध्यानं वै परमात्मनः ।
चेतसो दूरतश्चैव मा गच्छतु कदाचन ॥

तथा च—

भागवते ४ स्कं. ७ अध्याये

भीमगवानुवाच—

अहं ब्रह्मा च सर्वंश्च जगतः कारणं परम् ।
आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंहृगविशेषणः ॥
आत्ममायां समाश्रित्य सोऽहं गुणमयीं द्विज ।
सृजनरक्षन् हरन् विश्वं दध्ने संज्ञां क्रियोचिताम् ॥
तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मनि ।
ब्रह्म रुद्रो च भूतानि भेदेनाहोऽनुपश्यति ॥
यथा पुमान् स्वान्नेषु शिरः पाण्यादिषु क्वचित् ।
पारव्यनुद्धिं कुर्वते एव भूतेषु मत्परः ॥
त्रयाणामेकमाधानां यो न पश्यति वै भिदाम् ।
सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमुपगच्छति ॥

न चक्षुषा गृशते नापि वाचा नान्यैर्देवै स्तपसा कर्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्ध सत्त्व स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥
एषोऽणु रात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तंसर्वमोत प्रजानां यसिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥

अत्र वै याज्ञवल्क्यः—

द्वासप्तति सहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ।
हिताऽहिता नाम माड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ।
मण्डलं तत्र मध्यस्थे आत्मादीप इवाचलः ।
सन्नेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥
अनन्य विषयंकृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।
ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दोषवत्प्रभुः ॥

भागवते—

अधोक्षजालम्भमिहाऽशुभात्मनः शरीरिणः संसृति चक्रशातनम् ।
तद्ग्रहनिर्वाणं सुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥
कोऽति प्रयासोऽसुर बालका हरे रूपासने स्वे हृदिच्छिद्रवत्सतः ।
स्वस्यात्मनः सख्युरशेष देहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥

साकारध्यानम्

भागवते—

केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।
चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गराजं गदाधरं धारण्या स्मरन्ति ॥
प्रसन्न वक्त्रं नक्षिनायतेक्षणं कदम्ब किंजल्क पिशंगवाससम् ।
लसन् महारत्न हिरण्यमाङ्गदं स्फुरन् महारत्न किरीट कुण्डलम् ॥
अदीन लीला हसितेक्षणोत्तसद् भ्रूभङ्ग संसृचित् भूर्यनुग्रहम् ।
ईक्षत चिन्तामय मेनमीश्वरं यावन्मनो धारण्यावतिष्ठते ॥
एकैकशोऽगानिधियानुभावयेत्पादादि यावद्धसितं गदाभृतः ।
जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत्परं परं शुद्ध्यति धीर्यथा यथा ॥
यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः ।
तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत् ॥
भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मनाहरिः ।
दृश्येर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥

सच्चिदानंदरूपाय विश्वोत्पत्त्यादि हेतवे ।
तापत्रय विनाशाय श्रीकृष्णाय नमः ॥

किं रूपं परमात्मनः ।

तत्रभागवते—

आत्मा नित्योऽन्यथः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।
अविक्रियः स्वहृद्ग हेतु र्व्यापको ऽसंग्यनावृतः ॥
एकः शुद्धः स्वयंज्योतिर्निर्गुणोऽसौ गुणाश्रयः ।
सर्वगोऽनावृतः साक्षी निरात्मात्मात्मन परः ॥

शिवपुराणे वायवीयसंहितायां पूर्वभागे ४ अध्याये

इष्य ऊचुः—

बुद्धोन्द्रियशरीरेभ्यो व्यतिरिक्तस्य कस्यचित् ।
आत्मशब्दामिधेयस्य वस्तुतोऽपि कुतः स्थितिः ॥

युरुवाच—

बुद्धोन्द्रियशरीरेभ्यो व्यतिरिक्तो विभुर्ध्व ।
अस्त्येव कश्चिदान्मेति हेतुस्तत्र सुदुर्गमः ॥
बुद्धोन्द्रियशरीराणां नात्मता सङ्घिरिष्यते ।
स्मृते रनियतज्ञाना दयावद्देहवेदनात् ॥
अतः स्मर्त्तानुभूतानामशेषज्ञेयगोचरः ।
अन्तर्यामीति वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥
सर्वं तत्र स सर्वं व्याप्य तिष्ठति शाश्वतः ।
तथापि ह्यपि केनापि व्यक्तमेव न दृश्यते ॥
नैवायं चलुया माहो नापरैरिन्द्रियैरपि ।
मनसैव प्रदर्शितेन महानामाऽयसीयते ॥
न च स्त्री न पुमानेव नैव ह्यपि नपुंसकः ।
नैषोक्तुं नापि तिर्यक् च नाद्यस्ताम शुनश्चन ॥
अशरीर शरीरेषु चलेषु स्थाणुमव्ययम् ।
सदा पश्यति तं धीरो नरः प्रत्ययमरुतान् ॥

नारद उवाच—

धर्मं मूलं हि भगवान् सर्ववेदमयो हरिः ।
 स्मृतं च तद्विदां राजन् येन चात्मा प्रसीदति ॥
 सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः ।
 अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥
 सन्तोषः समदृक् सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ।
 नृणां विपर्यये हेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥
 अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः ।
 तेष्व्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ॥
 श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
 सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्म समर्पणम् ॥
 नृणामयं परोधर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
 त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति ॥

अतश्च गीतायां—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥
 विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
 शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

तथा च भागवते—

नाति प्रसीदति तथोपकृतोपचारैराश्रितः सुरगणैर्हृदियद्भक्तकामैः ।
 यत्सर्वभूतदययाऽसदलभ्ययैको नानाजनेश्वहितः सुहृदन्तरात्मा ॥

अतएव महर्षेर्व्यासस्य प्रार्थना

सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
 सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमागमयेत् ॥

भगवतश्चरमोपदेशः

सचधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
 अहं कर्तुं योग्येभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ॥

अथ कथा भागः ।

पद्मपुराणे

वासुदेवाभिधान स्तोत्रम्

द्वादशाक्षरो मंत्रः सर्वैर्घणैर्जपनीयः ।

सुबाहु उवाच—

वासुदेवाभिधानं यत्पूर्वमुक्तं हि ब्राह्मणैः ।
श्रोण्याम्यहं यदा भद्रं गतिं स्वां प्राप्नुयां तदा ॥
पुण्यात्मना भाषितं वै मुनिना संयततमना ॥
तदाहं पातकान्मुक्तो भविष्यामि न सशयः ।

विज्वल उवाच—

तवार्थं पृच्छितस्तातस्तेन मे कथितं च यत् ।
तत्तेऽद्याहं प्रवक्ष्यामि शाश्वतं शृणु सत्तम ॥

ॐ अस्य श्रीवासुदेवाभिधानस्तोत्रस्यानुष्टुप्छन्दः नारद ऋषिः ।
श्रोद्धारो देवता सर्वपातकनाशाय चतुर्वर्गसाधनार्थं च विनियोगः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति मंत्रः ।

परमं पावनं पुण्यं वेदज्ञ वेदमन्दिरम् ।
विद्याधारं मन्त्रधारं प्रणवं तं नमाम्यहम् ॥
निरावासं निराकारं सुप्रकाशं महोदयम् ।
निर्गुणं गुणरुत्तारं नमामि प्रणवं परम् ॥
गायत्री सामं गायन्तं गीतज्ञं गीतसुप्रियम् ।
गन्धर्वं गीतं भोक्तारं प्रणवं तं नमाम्यहम् ॥
महाकान्तं महोत्साहं महामोहविनाशनम् ।
आचिन्त्यन्तं जगत्सर्वं गुणातीतं नमाम्यहम् ॥
भाति सर्वत्र यो भूत्वा भूतानां भूतिवर्द्धनः ।
समभागाय सद्धमे नमामि प्रणवं परम् ॥
विचारं घेदरूपं तं यज्ञाढ्यं यज्ञवल्गुभम् ।
योनिं सर्वस्य लोफस्य श्रोद्धारं प्रणमाम्यहम् ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्त मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

बृहदारण्यके ।

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषो-
ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्या-
धिपतिः ।

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमसिद्धात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥

छान्दोग्ये ।

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा
तद्यथा रथनाभो च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवासिद्धा-
त्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एव
आत्मनः समर्पिताः ॥

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो-
ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः
स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य
विजनाति इति ।

तैत्तिरीये ।

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः ।
अमृतो हिरण्यमयः ॥

मुण्डकोपनिषत् ।

‘प्राणो ह्येष यः सर्वभूते विभाति विज्ञानन्विद्वान्भवते नातिशयादी ।
आत्मकीड आत्मरतिः क्रियायां नेप ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥
सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥
सत्यमेव जयते नाऽनृतं सत्येन पथा विततो देवयानः ।
येनाकमन्तृपयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमनिधानम् ॥
यृहश्च तद्विषयमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माद्य तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
दूरात्सुदूरे तदिष्टान्तिके च पश्यत्सिद्धैव निहितं गुहायाम् ॥

तेजःस्वरूपेण विभर्त्ति लोकान्सत्त्वान्समस्तान्सचराचरस्य ।
 निष्केवलो ज्ञानमयः सुशुद्धस्तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 वैत्यान्तकं दुःखविनाशमूलं शान्तं परं शक्तिमयं विशालम् ।
 संप्राप्य देवा विलयं प्रयान्ति तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 सुखं सुखाप्तं सुहृदं सुरेशं ज्ञानार्णवं तं सुहितं हितं च ।
 सत्याश्रयं सत्यगुणोपविष्टं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 यज्ञस्वरूपं पुरुषार्थरूपं सत्याश्रितं मापतिमेव पुण्यम् ।
 विज्ञानमेत जगतां निवासं त वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 अम्भोधिमध्ये शयनं हि यस्य नागाङ्गभोगे शयने विशाले ।
 श्रीः पादपद्मद्वयमेव सेवते त वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 पुण्याश्रित शङ्करमेव नित्यं तीर्थरत्नेकैः परिसेव्यमानम् ।
 तत्पादपद्मद्वयमेव तस्य श्रीवासुदेवस्य नमामि नित्यम् ॥
 देवैः सुसिद्धैर्मुनिभिः सदैव नुतं सुमत्तया उरगाधिपैश्च ।
 तत्पादपद्मेरुहमेव पुण्यं श्रीवासुदेवस्य नमामि नित्यम् ॥
 यस्यापि पादाम्भसि मज्जमानाः पूता दिवं यान्ति विकल्मपास्ते ।
 मोक्षं लभन्ते मुनयः सुतुष्टास्त वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 पादोदकं तिष्ठति यत्र विष्णोर्गङ्गादितीर्थानि सदैव तत्र ।
 त्यजन्ति प्राणांश्च अपापदेहाः प्रयान्ति शुद्धाः सुगृहं मुरारेः ॥
 पादोदकेनाप्यभिषिच्यमाना अत्युग्रपापैः परिलिप्तदेहाः ।
 ते यान्ति मुक्तिं परमेश्वरस्य तस्यैव पादौ सततं नमामि ॥
 नैवेद्यमात्रेण सुभक्षितेन सुचक्रिणस्तस्य महात्मनश्च ।
 ते वाजपेयस्य फलं लभन्ते सर्वार्थयुक्ताश्च नरा भवन्ति ॥
 नारायणं दुःखविनाशनं तं मायाविहीनं सकलं गुणम् ।
 यं ध्यायमानाः सुगतिं व्रजन्ति तं वासुदेवं सततं नमामि ॥
 यो बन्धस्त्वृषिसिद्धचारणगणैर्देवैः सदा पूज्यते ।
 यो विश्वस्य हि सृष्टिहेतुकण्ये ब्रह्मादिकानां प्रभुः ।
 यः संसारमहार्णवे निपतितस्योद्धारको घत्सल-
 स्तस्यैवापि नमाम्यहं सुचरणौ भक्त्या धरी साधकौ ॥
 यो दृष्टो निजमण्डपे सुरगणैः श्रीवामनः सामगः
 सामोद्गीतकुतूहलः सुरगणैर्लोलोक्ष्य एकः प्रभुः ।
 कुर्वन्तु ध्यनितैः स्वर्गैर्गन्तमयान्यः पापभीतान् रणे
 तस्याहं चरणारविन्द युगलं घन्दे पर पावनम् ॥

तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा ।
 श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान् नृणाम् ॥
 तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेष्वस्थितम् ।
 पूजयध्वं गृणन्तश्च ध्यायन्त आसकृद्धरिम् ॥

तथा च गीतायाम्—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
 विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥

सनातन धर्म मूलम्

भगवान् वासुदेवो हि सर्वभूतेष्ववस्थितः ।
 एतज्ज्ञानं हि सर्वस्य मूलं धर्मस्य शाश्वतम् ॥

अतो हि महर्षिणा व्यासेनोक्तम्—

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चाप्यवधार्यताम् ।
 आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥
 यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
 न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥
 जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् ।
 यद्यदात्मनि चेच्छेत् तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥

पुनरेव भारते—

एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ।
 ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ।
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् ॥
 तथा श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ११ अध्याये

सनातनधर्म निरूपणम्

युधिष्ठिर-उवाच ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनम् ।
 वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान् विन्दते परम् ॥

वासुदेव उवाच—

सत्ये युगे महाराज यदास्तोष्यति मानवः ।
 तदा मोक्षं प्रदास्यामि तत्क्षणान्नात्र संशयः ॥
 त्रेतायां मासमात्रेण मासपट्टकेन द्वापरे ।
 वर्षकेण कलौ प्राप्ते ये जपन्ति च मानवाः ॥
 स्वर्गं यास्यन्ति राजेन्द्र वैष्णवं गतिदायकम् ।
 त्रिकालमेककालं वा स्नातो जपति ब्राह्मणः ॥
 यं यं तु वाञ्छते कामं स स तस्य भविष्यति ।
 क्षत्रियो जयमाप्नोति धनधान्यैरलंकृतः ॥
 वैश्यो भविष्यति श्रीमाञ् शुद्धः सुखमवाप्नुयात् ।
 अथ यः श्रावयेत्स्तोत्रं पापान्मुक्तो भविष्यति ॥
 श्रावको नरकं घोरं कदाचिन्नैव पश्यति ।
 मम स्तोत्रं प्रसादाच्च सर्वसिद्धो भविष्यति ॥
 विषमे दुर्गसंस्थाने सिंहव्याघ्रभयेषु च ।
 चौराणां संकटे प्राप्ते तत्र स्तोत्रमुदीरयेत् ॥
 तत्राभयं महाराज स्तोत्रपाठाद् भविष्यति ।
 अशेषेष्वेव दुर्गेषु राजद्वारे गते नरे ॥
 कलौ युगेऽपि संप्राप्ते स्तोत्रे दास्यं प्रयास्यति ।
 येदमङ्गप्रसङ्गेन यस्य कस्य न दीयते ॥
 पुण्यो धन्यः स वै दाता पुत्रवान् हि भविष्यति ।
 मम स्तोत्रं पठेद्यस्तु नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति श्रीमहापुराणे पाप्मे भूमिगण्डे नवमोऽध्यायः ॥

द्वादशाष्टाक्षरमंत्रयोर्महिमा

श्रीमदुभागवते-नारायणकवचे

राज्ञोवाच—

यया गुप्तः गृहघ्रातः मयाहान् त्रिपुरनिबान् ।
 षीड्रिय विभिर्जित्य त्रिगोकया तुभुजे धियम् ॥ १ ॥
 भगवंन्मममात्म्यादि धर्मं नागयन्तात्मकम् ।
 यथातथादिनः शङ्कयेन गुणोऽजगत्पृथे ॥ २ ॥

प्रतिज्ञा च

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः ।
 ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयिते ते पु चाप्यहम् ॥
 अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ।
 कौन्तेय प्रति जानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥
 मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
 स्त्रियो वैश्यस्तथा शूद्रास्ते हि यांति परां गतिम् ॥
 इति भगवद्ब्रुवणः सर्वेषु देशेषु प्रचारणीयः भगवतः
 प्रतिज्ञा च घोषणीया ।

अनुकूलं चास्य प्रयत्नस्यैव समयः ।

तद्यथापन्नपुराणे भक्तिप्रति नारदवचनम्—

कलिना सदृशः कोऽपि युगो नास्ति वरानने ।
 तस्मिन्स्त्वां स्थापयिष्यामि गेहे गेहे जने जने ॥
 अन्य धर्मान्स्तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य महोत्सवान् ।
 तदा नाहं हरेर्दासो यदि त्वां न प्रयत्नये ॥
 त्वदन्विताश्च ये जीवा मविष्यन्ति कलाविह ।
 पापिनोऽपि गमिष्यन्ति निर्भयं कृष्ण मन्दिरम् ॥

अतः अखिलेषु नरेषु नारोप्य शिवा सर्वार्थ साधिका भग-
 वद्वक्तिरुत्पादनीया संवर्धनीया च । लोकद्वयसाधकः धर्मायहः पापनुक्
 अभ्युदय निश्रेयसकरः सनातनो धर्मः सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः
 मुक्तसंगैरनहं पादिभिः भृत्युत्साहसमन्वितैः सर्वेऽपि धर्मचारिभिः
 शान्तिमिदं प्रचारणीयः । सर्वेऽपि सनातनस्य धर्मस्य परिज्ञाने
 आचरणे प्रचारे च अद्वयः यतः वरणीयः । अनया रीत्या च
 सर्वभूताऽधियासः सर्वेषां अष्टा सर्वेषां पिता सर्वेषां शरणं सर्वेषां
 सुखं परमात्मा परितोपलीयः ॥

इतीषं व्यासशिष्यस्य भारद्वाजस्य प्रार्थना ।
 पादयो र्विंता शनोः भूपात्रैर्लोपयज्ञं करी ॥
 श्रीहृण्यार्पणमस्तु ॥

धन्वन्तरिर्भगवान्पात्वपथ्याद् इन्द्राद्गयाह्वयमां निर्जितात्मा ।
 यज्ञश्च लोकादयताज्जनान्ताद्वलो गणात्क्रोधघशादहोन्द्रः ॥१८॥
 द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तु पाण्डवः गणात्प्रमादात् ।
 कल्किः कले कालमलात्प्रपातु धर्माधनायोद्धृतावतारः ॥१९॥
 मां केशवो गदया प्रातरव्याह्नोविन्द आसंगवमात्तवेणुः ।
 नारायणः प्राह उदात्तशक्तिर्मध्यंदिने विष्णुररीन्द्र पाणिः ॥२०॥
 देवोऽपराह्णे मधुहोमधन्वा साय त्रिधामावतु माधवो माम् ।
 दोषे हृषीकेश उतार्धरात्रे निशीथ एकोऽधतु पद्मनाभः ॥२१॥
 श्रीवत्सधामापररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिधरोजनार्दनः ।
 दामोदरोऽव्यादनुसध्य प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान्कालमूर्त्तिः ॥२२॥
 चक्र युगान्ताऽनलतिग्मनेमि भ्रमत्समन्ताद्भगवत्प्रयुक्तम् ।
 दन्दग्धि दन्दग्धिरसैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः ॥२३॥
 गदेऽशनिस्पर्शनं विस्फुलिङ्गे निष्पिण्डि निष्पिण्डजितप्रियासि ।
 कृष्माण्ड वैनायक यक्षरक्षो भूतग्रहांश्चूर्णय चूर्णयारीन् ॥२४॥
 त्वं यातुधान प्रमथप्रेतमातृ पिशाच विप्रग्रह घोर दृष्टीन् ।
 दरेन्द्र विद्रावय कृष्णपूरितो भीमस्थनोऽरेर्हृदयानि कम्पयन् ॥२५॥
 त्वं तिग्मधारासि वरारिसैन्यमीशप्रयुक्ता मम छिन्धि छिन्धि ।
 चक्षुषि चर्मन् शतचन्द्र ह्यादय द्विपामघोनां हर पापचक्षुषाम् ॥२६॥

यज्ञो भय प्रहेभ्योऽभृत्केतुभ्यो नृभ्य एव च ।

सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योऽहोभ्य एव वा ॥२७॥

सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ।

प्रयान्तु संक्षयं सद्यो ये न श्रेयः प्रतीपकाः ॥२८॥

गरुडो भगवान्स्तोत्रस्तोभः हृन्दोमयः प्रभुः ।

रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः ॥२९॥

सर्वापद्भयोदरेर्नामरूपयानाऽयुधानि नः ।

बुद्धीन्द्रियमनः प्राणान् पान्तु पार्यद भूषणाः ॥३०॥

यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसद्य यत् ।

सत्येनानेन नः सर्वे यान्तु नाशमुपद्रवाः ॥३१॥

यथैवात्म्यानुभावनां विक्षल्प रहितः स्वयम् ।

भूषणायुध लिङ्गाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया ॥३२॥

तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान् हरिः ।

पातु सर्वैः स्वरूपैर्न सदा सर्वत्र सर्वग ॥३३॥

तारकं सर्वलोकानां नौरूपेण विराजितम् ।
 संसारार्णवमग्नानां नमामि प्रणवं हरिम् ॥
 वसते सर्वभूतेषु एकरूपेण नैकधा ।
 धामकैवल्यरूपेण नमामि वरदं सुखम् ॥
 सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं शुद्धं निर्गुणं गुणनायकम् ।
 वर्जितं प्राकृतैर्भविष्यदाख्यं तं नमाम्यहम् ॥
 देवदेवविद्योन्मैश्च वर्जितं तुष्टिमिस्तथा ।
 चेदैश्च योगिभिर्भ्येयं तमोकारं नमाम्यहम् ॥
 व्यापकं विश्ववेत्तारं विज्ञान परम पदम् ।
 शिवं शिवगुण शान्तं चन्द्रे प्रणवमीश्वरम् ॥
 यस्य मायां प्रविष्टास्तु ब्रह्माद्याश्च सुरासुराः ।
 न विन्दन्ति परं शुद्धं मोक्षद्वारं नमाम्यहम् ॥

आनन्दकन्दाय च केवलाय शुद्धाय हंसाय परावराय ।
 नमोऽस्तु तस्मै गुणनायकाय श्रीवासुदेवाय महाप्रभाय ॥
 धो पाञ्चजन्येन विराजमान रविप्रभेणापि सुदर्शनेन ।
 गदाख्यकेनापि विशोभमान विष्णु सदैवं शरणं प्रपद्ये ॥
 यं घेदकोशं सुगुण गुणानामाधारभूतं सचराचरस्य ।
 यं सूर्यवैश्वानर तुल्यतेजसं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 तमोघनानां निकरैः प्रकाश करोति निर्यं यति धर्महेतुम् ।
 उद्योतमानं रवितेजसोद्भूतं तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 सुभानिधानं विमलांशुरूपमानन्दमानेन विराजमानम् ।
 यं प्राप्य जीवन्ति सुरादिलोकास्तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 यो भाति सर्वत्र रविप्रभायैः करोति शोभ च रसं ददाति ।
 यः प्राणिनामन्तरंगः सदायुक्त वासुदेव शरणं प्रपद्ये ॥
 ज्येष्ठस्तु रूपेण न देवदेवो विभक्तिं लोषाम्भक्त्याम्बुदाया ।
 एवार्णवे नौरूप वसते यस्तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 अन्तर्गतो लोभमयः सदैव भवत्यसौ व्यापकजहमानाम् ।
 व्याहामुतो देवमुपस्य हेतुस्तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 रसैः सुपुण्यैः सङ्गमैस्तु पुरः न लोभ्यरूपेणुं विष्णु लोभे ।
 रसाधियो निमलनेत्रमेष तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥
 असंख्यं सर्वत्र विनाशहेतुः सदाधयः सर्वमयः न सर्वः ।
 विना ह्योर्वैविध्यमाशुङ्क्ते तं वासुदेवं शरणं प्रपद्ये ॥

आदिश । त्वं द्विजश्रेष्ठ विधिं तदुपधावनम् ।
आशु तुष्यति मे देवः सीदन्त्याः सह पुत्रकैः ॥२३॥

कश्यप उवाच—

एतन्मे भगवान्पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मजः ।
यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥२४॥
फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः ।
अर्चयेदरविन्दाक्षं भक्त्या परमयान्वितः ॥२५॥
सिनीधाल्यां मृदालिप्य स्नायात्क्रोडविदीर्णया ।
यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतं मन्त्रमुदीरयेत् ॥२६॥
त्वं देव्यादिवराहेण रसायाः स्नानमिच्छता ।
उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय ॥२७॥
निर्वर्त्तितात्मनियमो देवमर्चेत्समाहितः ।
अर्चायां स्पण्डिले सूर्ये जले वह्नौ गुरावपि ॥२८॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे ।
सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥२९॥
नमोऽव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ।
चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे ॥३०॥
नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्त्रवे ।
सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥३१॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्ति धराय च ।
सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥३२॥
नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।
योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥३३॥
नमस्ते आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।
नारायणाय श्रुपये नराय हरये नमः ॥३४॥
नमो मरुतश्यामवपुषेऽधिगतश्रिये ।
केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥३५॥
त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्पभ ।
अनस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥३६॥
अपवर्त्तत यं देवाः श्रीश्चतत्पादपद्मयोः ।
स्पृश्यत इयामोक्षं भगवान् मे प्रसीदताम् ॥३७॥

राजन्तं निजमण्डले मखमुखे ब्रह्मश्रिया पूजितं
 दिव्येनापि स्वतेजसा करमयं यं चन्द्रनीलोपमम् ।
 देवानां हितकाम्यया सुतनुजं वैरोचनस्याभक्तं
 दासत्वं मम दीयतां सुरपते वन्दे परं वामनम् ॥
 तं दृष्ट रविमण्डले मुनिगणैः संप्राप्तवन्तं दिवं
 चन्द्रार्को तु तपन्तमेव सहसा संप्राप्तवन्तौ सदा ।
 तस्यैवापि सुचक्रिणः सुरगणाः प्रापुर्लयं साम्प्रतं
 काये विश्वविकोशके तमतुल नौमि प्रभु विषमम् ॥
 इति श्रीमहापुराणे पाद्मे गुरतीर्थे ऽष्टमवतितमोऽध्यायः ॥

विष्णुरुवाच—

स्तोत्रं पवित्रं परमं पुराणं पापापहं पुण्यमयं शिवं च ।
 धन्यं सुसूक्तं परमं सुजाप्यं निशम्य राजन् स सुखी बभूव ॥
 गता सुवृष्णा क्षुधया समेता देवोपमो भूमिपतिर्बभूव ।
 भार्या च राज्ञः सुभगा बभूव जाताबुभो पापविमुक्त देहौ ॥
 हरिस्तु देवः प्रभुराविरासोद् विप्रैः सुपुण्यैर्हरिभक्तियुक्तैः ।
 आगम्य भूपं गतकल्मषं तं श्रीशंखचक्राब्जगदासिधर्त्ता ॥

हरिरुवाच—

यासु देवाभिधानं यन्महापातकनाशनम् ।
 भवता विज्यतात्पुण्याच्छ्रुतं राजन्विषल्मपम् ॥
 तेन त्वं मुक्तिभागी च सजातो नात्र संशयः ।
 मम लोके प्रभुं त्वत्वं दिव्यान्भोगान्मनोऽनुगान् ॥
 × × × ×

सुपादुरुवाच—

यदि देव धरो देवो मह्यं दीनाय धी त्वया ।
 विज्यताप प्रपच्छ त्वं प्रथमं वरमुत्तमम् ॥

हरिरुवाच—

विज्यस्तस्य पिता पुण्यः कुत्रलोऽन पण्डितः ।
 यासु देव मह्यस्तोत्रं त्रियं जपति भूरते ॥
 पुत्रैश्च प्रियया धीय समेतो मां प्रपश्यति ।
 यश्चैवं जपति स्तोत्रं तस्य दाम्प्ये महत्फलम् ॥
 पपमुक्ते शुभे पापये राजा वेज्यमप्रवीन् ।
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं नरसं कुरु वेज्य ॥

आचार्यं ज्ञानसंपन्नं वस्त्राभरणं हेतुभिः ।
 तोषयेद्विजयैव तद्विद्वयाराधनं हरेः ॥५३॥
 भोजयेत्ताः गुणवता सद्वनेन शुचिस्थिते ।
 अन्यांश्च ब्राह्मणाञ्च शक्त्या ये च तत्र समागताः ॥५४॥
 दक्षिणां गुरवेदद्याद्विगम्यश्च यथार्हतः ।
 अन्नाद्येनाश्वपाकांश्च ग्रीणयेत्समुपागतान् ॥५५॥
 भुक्तवत्सु च सर्वेषु दीनान्धकृपणेषु च ।
 विष्णोस्तत्प्रीणनं विद्वान् भुञ्जीत सहयन्धुभिः ॥५६॥
 नृत्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचकैः ।
 कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ॥५७॥
 एतत्पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ।
 पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ॥५८॥
 त्वं चानेन महाभागे सम्यक् चीर्णे न केशवम् ।
 आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाव्ययम् ॥५९॥
 अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतमिति स्मृतम् ।
 तपः सारमिदं भद्रे दानं चेश्वरतर्पणम् ॥६०॥
 त एव नियमाः साक्षात्त एव च यमोत्तमाः ।
 तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यधोऽक्षजः ॥६१॥
 तस्मादेतद् व्रतं भद्रे प्रयता श्रद्धया चर ।
 भगवान्परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ॥६२॥
 इति श्रीम० भा० अष्टमस्कन्धेऽदितिपयोव्रतं नाम १६-अ० ॥

द्वादशाष्टाक्षर

मंत्रौ सर्वैरेव जपनीयौ इति

विष्णुधर्मेतिलद्वादशीव्रत माहात्म्ये ।

यज्ञउवाच—

एकामुपोष्य कृष्णां यां द्वादशीं विधिना नरः ।
 महाफलमवाप्नोति तन्ममाचक्ष्व भार्गव ॥

भार्कण्डेय उवाच—

माष्यां तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता ।
 द्वादशी या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी ॥

श्रीशुक उवाच—

वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते ।
नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३ ॥

विश्वरूप उवाच—

धौताङ्घ्रिपाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः ।
कृतस्नाह्न करन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ ४ ॥
नारायणमयं वर्म संनहोद् भय आगते ।
पादयोजानुनोरुर्वोरुदरे हृद्यथोरसि ॥ ५ ॥
मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोङ्कारादीनि विन्यसेत् ।
ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ॥ ६ ॥

करन्यास ततः कुर्याद् द्वादशाक्षरविद्यया ।
प्रणवादि यकारान्तमकुल्यकुष्ठपर्वसु ॥ ७ ॥
न्यसेद् धृदय ओङ्कारं विकारमनु मूर्द्धनि ।
पकारान्तु भ्रुवोर्मध्ये एकारं शिखयादिशेत् ॥ ८ ॥
वेकारं नेत्रयोर्युज्यान्नकारं सर्वसन्धिषु ।
मकारमख्यमुद्दिश्य मन्त्रमूर्तिर्मवेद्बुधः ॥ ९ ॥
सचिसर्गं फडन्तं तत्सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ।
ॐ विष्णवे नम इति ॥ १० ॥

आत्मानं परम ध्यायेद्ध्येयं पट्टशक्तिभिर्युतम् ।
विद्या तेजस्तपोमूर्तिमिमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥ ११ ॥

ॐ हरिर्विद्भ्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्ताङ्घ्रि पद्मः पतगेन्द्र पृष्ठे ।
दरारि चर्मासि गदेषु चाप पाशान्दधानोऽष्ट गुणोऽष्टबाहुः ॥ १२ ॥
जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्त्तिर्यादोगणेभ्यः वरुणस्य पाशात् ।
स्थलेषु मायावदुवामनोऽव्यात् त्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ॥ १३ ॥
दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायान् नृसिंहोऽसुरयूथपारिः ।
विमुञ्चतो यस्य महादृढासं दिशो विनेदुर्न्यपतैश्च गर्भाः ॥ १४ ॥
रक्षत्वसौ माध्वनि यज्ञकल्पः स्वर्दंष्ट्रयोष्नीतधरो वराहः ।
रामोऽद्रि कूटेष्वथविप्रवासे सलदमणोऽव्याद्वरताऽग्रजोऽस्मान् ॥ १५ ॥
मामुप्रधर्मादखिलात्प्रमादाशारायणः पातु नरश्च हासात् ।
दत्तस्त्वयोगाद्यथ योगनाथः पायाद्गुणेशः कपिलः कर्म बन्धात् ॥ १६ ॥
सनत्कुमारोऽवतु कामदेवाद्यशीर्षा मां पथि देवहेलनात् ।
देवर्षिर्वर्यः पुरुषार्चनान्तरात्कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषान् ॥ १७ ॥

पुर विलिख्य भो विप्रास्तीरे तस्य महोदधे ।
 मध्ये तत्र लिखेत्पद्ममष्टपत्र सकर्णिकम् ॥ २ ॥
 एव मण्डलमालिख्य पूजयेत्तत्र भो द्विजा ।
 अष्टाक्षर विधानेन नारायणमज विभुम् ॥ ३ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कायशोधनमुत्तमम् ।
 अकार हृदये ध्यात्वा चक्रेखासमन्वितम् ॥ ४ ॥
 ज्वलत त्रिशिख चैव दहन्तं पापनाशनम् ।
 चन्द्रमण्डलमध्यस्थ राक्षार मूर्ध्नि चिन्तयेत् ॥ ५ ॥
 शुक्लवर्णं प्रवर्पन्तममृतं सायन्यन्महीम् ।
 एव निर्धूतपापस्तु दिव्यदेहस्ततो भवेत् ॥ ६ ॥
 अष्टाक्षर ततो मन्त्रं न्यसेदेवाऽत्मनो बुध ।
 वामपादं समारभ्य क्रमशश्चैत्रं विन्यसेत् ॥ ७ ॥
 पञ्चाङ्ग वैष्णवं चैव चतुर्व्यूहं तथैव च ।
 करशुद्धिं प्रकुर्वीत मूलमन्त्रेण साधक ॥ ८ ॥
 एकेकं चैव वर्णं तु अङ्गुलीषु पृथक्पृथक् ।
 आकारं पृथिवीं शुक्ला वामपादे तु विन्यसेत् ॥ ९ ॥
 नकारं शम्भवं श्यामो दक्षिणे तु व्यवस्थितः ।
 मीकारं कालमेवाऽहुर्वामकट्या निधापयेत् ॥ १० ॥
 नाकारं सर्ववीजं तु दक्षिणस्या व्यवस्थितः ।
 राकारस्तेन इत्याहुर्नाभिदेशे व्यवस्थितः ॥ ११ ॥
 वायव्योऽयं यकारस्तु धामस्कन्धे समाश्रितः ।
 णाकारं सर्वगो द्वेयो दक्षिणांशे व्यवस्थितः ॥ १२ ॥
 यकाराऽयं शिरस्थश्च यत्र लोका प्रतिष्ठिताः ।

ॐ विष्णवे नमः शिरः । ॐ ज्वलनाय नमः शिखा । ॐ विष्णवे नमः
 कवचम् । ॐ विष्णवे नमः स्फुरणं दिशो व धाय । ॐ हुक्त्वा अलम् ।
 ॐ शिरसि शुक्लो वायुदेव इति । ॐ आ ललाटे रक्तं सकर्णिको गण
 न्मा उद्विस्तेज आदिस्तेज आदित्य इति । ॐ आ ग्रीवाया पीतं
 प्रभुघ्नो वायुमेव इति ॥ ॐ आ हृदये हृणोऽनिरुद्धं सर्वशक्तिसमन्वितं
 इति । एव चतुर्व्यूहमात्मानं दृष्ट्वा ततः कर्म समाचरेत् ॥ १३ ॥

ममाग्रेऽवस्थितो विष्णुः पृष्ठतश्चापि केशवः ।
 नाभिं दो दक्षिणे पार्श्वे धामे तु मधुसूदन ॥ १४ ॥

विदिजु दिक्षूर्ध्वमधः समन्तादन्तर्वहिर्भगवान्नारसिंहः ।
 प्रहापयँल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा प्रस्त समस्ततेजाः ॥३४॥
 मघवन्निदमाख्यातं धर्म नारायणात्मकम् ।
 विजेष्यस्यञ्जसा येन दंशिनोऽसुर यूथपान् ॥३५॥
 एतन्नारयमाणस्तु यं यं पश्यति चक्षुषा ।
 पदा या संस्पृशेत्सद्यः साध्यसात्स विमुच्यते ॥३६॥
 न कुतश्चिद्भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् ।
 राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिंचित् ॥३७॥
 इमां विद्यां पुरा कश्चित् कौशिको धारयन् द्विजः ।
 योगधारणया स्वाङ्गं जेहौ स मरुधन्वनि ॥३८॥
 तस्योपरि विमानेन गन्धर्वपतिरेकदा ।
 ययौ चित्ररथस्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ॥३९॥
 गगनाश्चपतत्सद्यः सविमानो हृषाक् शिराः ।
 स बालखिल्य वचनादस्पीन्यादाय विस्मितः ।
 प्राश्य प्राची सरस्वत्यां ज्ञात्वा धाम स्वमन्वगात् ॥४०॥

भीशुक उवाच—

य इदं शृणुयात्काले यो धारयति चादृतः ।
 तन्नमस्यन्ति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ॥४१॥
 एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छ्रुतक्रतुः ।
 त्रेलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ॥४२॥

इति धीमन्नावते महापुराणे पटस्कन्धे नारायण वर्म कथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥

तत्रैव अदितिपंयोव्रत कथायाञ्च ।

कश्यपउवाच—

उपतिष्ठस्व पुरुषं भगवन्तं जनार्दनम् ।
 सर्वभूतगुहावासं वासुदेवं जगद्गुरुम् ॥२०॥
 स विधास्यति ते कामान्हरिर्दीनानुकम्पनः ।
 श्रमोघा भगवद्भक्तिर्नैतरेति मतिर्मम ॥२१॥

अदितिरुवाच—

केनाहं विधिना ब्रह्मभुपसारये जगत्पतिम् ।
 यथा मे सत्यसंकल्पो विदध्यात्स मनोरथम् ॥२२॥

मधुपर्कमन्त्रः—

मधुपर्कं महादेव ब्रह्माद्यैः कल्पितं तव । मया निवेदितं भक्त्या
गृहाण पुरुषोत्तम । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥२८॥

आचमनीय मन्त्रः—

मन्दाकिन्याः सितं वारि सर्वपापहरं शिवम् । गृहाणाऽचम-
नीयं त्वं मया भक्त्या निवेदितम् । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥२९॥

स्नानमन्त्रः—

त्वमापः पृथिवी चैव ज्योतिस्त्वं वायुरेव च । लोकेश वृत्तिमात्रेण
वारिणा स्नापयाम्यहम् । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥३०॥

वस्त्रमन्त्रः—

देवतत्वसमायुक्तं यज्ञवर्णसमन्वितं । स्वर्णवर्णप्रभे देव वाससी
तव केशव । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥३१॥

विलेपनमन्त्रः—

शरीरं ते न जानामि चेष्टां चैव च केशव । मया निवेदितो गन्ध-
प्रतिगृह्य विलिप्यताम् । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥३२॥

उपवीतमन्त्रः—

ऋग्यजुः साममन्त्रेण त्रिवृत पद्मयोनिना । सावित्रीग्रन्थिसंयुक्त
मुपवीतं तद्यार्पये । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥३३॥

अलङ्कारमन्त्रः—

दिव्यरत्नसमायुक्तं वह्निभानुसमप्रभं । गात्राणि तव शोभन्तु
सालकाराणि माधव । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥

ॐ नम इति प्रत्यक्षर समस्तेन मूलमन्त्रेण वा पूजयेत् ।

धूपमन्त्रः—

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुरमिश्च ते । मया निवेदितो
भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥३६॥

दीप मन्त्रः—

सूर्यचन्द्रमसो ज्योतिर्विद्युदशयोस्तथैव च । त्वमेव ज्योतिषां देव
दीपोऽयं प्रति गृह्यताम् । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥३७॥

नैवेद्यमन्त्रः—

अन्नं चतुर्विधं चैव रसैः पङ्क्तिभिः समन्वितम् । मया निवेदितं
भक्त्या नैवेद्यं तव केशव । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥३८॥

एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहन पुरस्कृतम् ।
 अर्चयेच्चद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ॥३८॥
 अर्चित्वा गन्धमाल्याद्यैः पयसा स्नपयेद्विभुम् ।
 चक्ष्रोपचोताभरण पाद्योपस्पर्शनैस्ततः ।
 गन्ध धूपादिभिश्चार्चैद्वादशाक्षरविद्यया ॥३९॥
 शृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यघ्नं विभवे सति ।
 ससर्पिः सगुडं दत्त्वा जुहुयान्मूलविद्यया ॥४०॥
 निवेदित तद् भक्त्या दद्याद् भुञ्जति वा स्वयम् ।
 दत्त्वाचमनमर्चित्वा ताम्बूलं च निवेदयेत् ॥४१॥
 जपेदशोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् ।
 कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दण्डवनमुदा ॥४२॥
 कृत्वा शिरसि तच्छ्रेयां देवमुद्गासयेत्ततः ।
 ह्यवरान् भोजयेद्विप्रान् पायसेन यथोचितम् ॥४३॥
 भुञ्जीत तैरनुज्ञातः शेषं सेष्टः सभाजितैः ।
 ब्रह्मचार्यथतद्रात्र्यां श्वो भूते प्रथमेऽहनि ॥४४॥
 ज्ञातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ।
 पयसा स्नापयित्वा चैद्यावद्भुत समापनम् ॥४५॥
 पयोभक्तो व्रतमिदं चरेद्विष्णवर्चनादृतः ।
 पूर्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥४६॥
 एवं त्वहरहः कुर्याद्वादशाहं पयोव्रतः ।
 हरेराराधन होममर्हणं द्विजतर्पणम् ॥४७॥
 प्रतिपद्दिनमारभ्य यावच्छुक्लनयोदशी ।
 ब्रह्मचर्यमधः स्वप्न ज्ञान त्रिपवणं चरेत् ॥४८॥
 वर्जयेदसदालाप भोगानुच्चावचांस्तथा ।
 अहिंसः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ४९॥
 त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विमो ।
 कारयेच्छ्राद्धद्वयेन विधिना विधिक्रोविदेः ॥५०॥
 पूजां च महतीं कुर्याद्विंशत्याद्यपि वर्जितः ।
 चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ॥५१॥
 श्रुतेन तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः ।
 नैवेद्य चातिगुणवद्दद्यात्पुरुषतुष्टिदम् ॥५२॥

पद्मं शङ्खश्च श्रीवत्सो गदा गरुड एव च ।

चक्रं खड्गश्च शार्ङ्गं च अष्टौ मुद्रा प्रकीर्तिताः ॥ ५५ ॥

विसर्जनमन्त्रः—

गच्छ गच्छ परं स्थानं पुराण पुरुषोत्तम ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा विदन्ति परमं पदम् ॥

अर्चनं ये न जानन्ति हरेर्मन्त्रैर्यथोदितम् ।

ते तत्र मूलमन्त्रेण पूजयन्त्वच्युतं सदा ॥

ॐ नमो नारायणाय इति, अष्टाक्षरं मूलमंत्रम् ।

इति एकष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

अष्टाक्षर मंत्र महिमा ।

नरसिंह पुराणे ६२ अध्याये

विष्णु पूजा विधि वर्णनम्

मार्कण्डेय उवाच—

वर्णानामाश्रमाणां च कथितं लक्षणं तव ।

भूयः कथय राजेन्द्र शुश्रूषा तव का नृप ॥

सहस्रानां क उवाच—

स्नात्वा वेश्मनि देवेशमर्चयेदच्युतं त्विति ।

त्वयोक्तं मम विप्रेन्द्र तत्कथं पूजनं भवेत् ॥

यैर्मन्त्रैरर्च्यते विष्णुः येषु स्थानेषु वै मुने ।

तानि स्थानानि तन्मन्त्रं त्वमाचक्ष्व महामुने ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच—

अर्चनं सप्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।

यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमामुयुः ॥

अग्नौ क्रियावतां देवो हृदि देवो मनीषिणाम् ।

प्रतिमाखलपुद्गीनां योगिनां हृदये हरिः ॥

यश्चाग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।

एतेषु च हरेः सम्यगर्चने मुनिभिः स्मृतम् ।

तस्य सर्वमयत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनः ॥

आनुष्टुमस्य सूक्तस्य विष्णुस्तस्य च देवताः ।

पुरुषो यो जगद्बीजं ऋषिर्नारायणः स्मृतः ॥

तिलै स्नान तिलैर्होम नैवेद्य तिलमोदके ।
 दीपैश्च तिलतैलेन तथा देय तिलोदकम् ॥
 तिलाश्च देया विप्रेषु तस्मिन्नहनि पार्थिव ।
 उपवासदिने राजन् होतव्याश्च तथा तिला ॥
 उपोषितेनापरेऽहि होतव्याश्च विशेषत ।
 इन्धन च प्रदातव्य ग्राह्येषु तथाऽनघ ॥
 तिलप्रस्थ तथा हुत्वा सोपवासो जितेन्द्रिय ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 तद्विष्णो परमनित्ये सोम मन्त्र प्रकीर्तित ।
 पौरुषं च तथा सूक्त श्रीसूक्तेन च सयुतम् ।
 होम कार्योऽथ राजेन्द्र सावित्र्या परमात्मन ॥
 एतत्प्रोक्त द्विजातीना स्त्रीशूद्रेषु च यत् शृणु ।
 द्वादशाष्टाक्षरौ मन्त्रौ तेषां प्रोक्तौ महात्मनाम् ॥
 हितौ तौ च द्विजातीना मन्त्रश्रेष्ठौ नराधिप ।
 तेभ्योऽप्यधिक मन्त्रोऽपि विद्यन्ते नहि कुत्रचित् ॥

यज्ञ उवाच—

द्वादशाष्टाक्षरो मन्त्रो कथयस्व ममानघ ।
 पुण्यौ पवित्रौ माङ्गल्यौ सर्वं पापप्रणाशनौ ॥

मार्कण्डेय उवाच—

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो नारायणाय
 एतो मया व कथितौ पवित्रौ मन्त्राविमौ पापहरौ वरण्याम् ।
 परायणौ सर्वं तपस्विना घरौ वरस्यभूतौ भुवनेषु नित्यम् ॥
 यथा तिथिस्ते श्रवणेन युक्ता माघस्य मासस्य तथा मयोक्ता ।
 कार्या तथेय नृपतेविशेषाद् योगे पवित्रे सरिताह्वयस्य ॥
 इति विष्णुधर्मोक्त तिलद्वादशी व्रतम् ।

अष्टाक्षर मन्त्र महिमा

ब्रह्मपुराणे अ० ६१ विष्णु पूजन विधौ ॥

ब्रह्मावाच—

देवान्पितृस्तथा चान्यान्सतर्प्याऽचम्य ध्यायत ।
 हस्तमात्रं चतुष्कोणं चतुर्द्वारं सुशोभनम् ॥ १ ॥

नृसिंह पुराणे ६३ अध्याये च

सहस्रनाम उवाच—

सत्यमुक्तं त्वया ब्रह्मन् वैदिकः परमो विधिः ।
विष्णोर्देवादिदेवस्य पूजनं प्रति मेऽधुना ॥
अनेन विधिना ब्रह्मन् पूज्यते मधुसूदनः ।
वेदक्षेत्रेव नान्यैस्तु तस्मात्सर्वहितं वद ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच—

अष्टाक्षरेण देवेश नरसिंहमनामयम् ।
गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चयेदयुत नरः ॥
राजन्नष्टाक्षरो मन्त्रः सर्वपापहरः परः ।
समस्तयज्ञफलदः सर्वशान्तिकरः शुभः ॥

ॐ नमो नारायणाय

गन्धपुष्पादि सकलमनेनैव निवेदयेत् ।
अनेनाभ्यर्चितो देवः प्रीतो भवति तत्क्षणात् ॥
किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्व्रतैः ।
ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥
इमं मन्त्रं जपेद्यस्तु शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
सर्वतोर्यफलं होतत्सर्वतोर्यवरं नृप ।
हरेरर्चनमन्यग्र सर्वयज्ञफलं नृप ॥
तस्मात्कुरु नृपश्रेष्ठ प्रतिमादिषु चार्चनम् ।
दानानि विप्रमुष्येभ्यः प्रयच्छ विधिना नृप ॥
एव कृते नृपश्रेष्ठ नरसिंहप्रसादतः ।
प्राप्नोति वैष्णवं तेजो यत्काङ्क्षन्ति मुमुक्षवः ॥

नृसिंह पुराणे १८ अध्याये

श्रीशुक्ल उवाच—

विजपनं मुच्यते तात मत्तत विष्णु तत्परः ।
संसारदुःखात्सर्वेषां हिताय पदं मे पितः ॥

उपरिष्ठात्तु वैकुण्ठो वाराहः पृथिवीतले ।
 अथान्तरदिशो यास्तु तासु सर्वासु माधवः ॥१५॥
 गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।
 नरसिंह कृता गुप्तिर्वासुदेवमयो ह्यहम् ॥१६॥
 एवं विष्णुमयो भूत्वा ततः कर्म समारभेत् ।
 यथा देहे तथा देवे सर्वतत्त्वानि योजयेत् ॥१७॥
 ततश्चैव प्रकुर्वीत प्रोक्षणं प्रणवेन तु ।
 फट्कारान्तं समुद्दिष्टं सर्वविघ्नहरं शुभम् ॥१८॥
 तत्रार्कचन्द्रवह्नीनां मण्डलानि विचिन्तयेत् ।
 पञ्चमध्ये न्यसेद्विष्णुं पवनस्याम्बरस्य च ॥१९॥
 ततो विचिन्त्य हृदयं श्रोकारं ज्योतिरूपिणम् ।
 कर्णिकायां स्वमासीनं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥२०॥
 अष्टाक्षरं ततो मन्त्रं विन्यसेच्च यथाक्रमम् ।
 तेन व्यस्तसमस्तेन पूजनं परमं स्मृतम् ॥२१॥
 द्वादशाक्षरं मन्त्रेण यजेद्देव सनातनम् ।
 ततोऽवधार्य हृदये कर्णिकायां वह्निर्न्यसेत् ॥२२॥
 चतुर्भुजं महासत्त्वं सूर्यं कोटिं समप्रभम् ।
 चिन्तयित्वा महायोगं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥२३॥
 ततश्चाऽवाहयेन्मन्त्रं क्रमेणाऽचिन्त्य मानसे ॥

आवाहन मन्त्रः—

मीनरूपो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । आयातु देवो वरदो
 मम नारायणोऽग्रतः । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥२४॥

स्थापन मन्त्रः—

कर्णिकायां सुपीठेऽत्र पञ्चकल्पितमासनम् । सर्वसत्त्वहितार्थाय
 तिष्ठ त्वं मधुसूदन । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥२५॥

अर्घ्यमन्त्रः—

ॐ त्रैलोक्यपतीनां पतये देवदेवाय हृषीकेशाय विष्णवे नमः ।
 ॐ नमो नारायणाय नमः ॥२५॥

पाद्यमन्त्रः—

ॐ पाद्यपादयोर्देव पद्मनाभ सनातन । शिष्यो कमलश्राव
 गृहाण मधुसूदन । ॐ नमो नारायणाय नमः ॥२७॥

महापातकयुक्तोऽपि मुच्यते नात्र संशयः ।
 हृदि कृत्वा हरिं देवं मन्त्रमेन तु यो जपेत् ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा स गच्छेत् परमां गतिम् ।
 प्रथमेन तु लक्षणे आत्मशुद्धिर्भविष्यति ॥
 द्वितीयेन तु लक्षणे मनः शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 तृतीयेन तु लक्षणे स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥
 चतुर्थेन तु लक्षणे हरेः सामीप्यमाप्नुयात् ।
 पञ्चमेन तु लक्षणे निर्मल ज्ञानमाप्नुयात् ॥
 तथा षष्ठेन लक्षणे भवेद्विष्णोः स्थिरा गतिः ।
 सप्तमेन तु लक्षणे स्वरूप प्रतिपद्यते ॥
 अष्टमेन तु लक्षणे निर्वाणमधिगच्छति ।
 न्व स्व धर्म समायुक्तो जप कुर्याद् द्विजोत्तमः ॥
 एतत्सिद्धिकरं मन्त्रमष्टाक्षरमतन्द्रितः ।
 दुःखमातुरपैशाचा उरगा ब्रह्मराक्षसाः ॥
 जापितं नोपसर्पन्ति चौराः जुद्राधयस्तथा ।
 एकाग्रमनसाऽन्यत्रो विष्णुभक्तो दृढव्रतः ॥
 जपेन्नारायणं मन्त्रमेव मृत्युभयाऽपहम् ।
 मन्त्राणां परमो मन्त्रो देवतानां च दैवतम् ॥
 गुह्यानां परमं गुह्यमोकाराद्यक्षराष्टकम् ।
 आयुष्यं धनपुत्रांश्च पशुविद्यां महद्यशः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षांश्च लभते च जपव्रतः ।
 एतत्सत्यं च धर्म्यं च वेदश्रुति निदर्शनात् ॥
 एतत्सिद्धि करं नृणां मन्त्ररूपं न संशयः ।
 ऋषयः पितरो देवाः सिद्धास्त्वसुरराक्षसाः ॥
 एतदेव परं जप्त्वा परां सिद्धिमितो गताः ।
 ब्राह्म्या यस्त्वात्मन फल शास्त्रांतरविधानतः ॥
 अन्तर्काले जपन्नेति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यः ।
 संसारं घोरं त्रिषु संहरणाय मन्त्रः ।
 शृण्वन्तु भक्त्यमतयो मुदितास्त्वरगाः ।
 उधैस्तरा मुपविशाम्यहमूर्ध्वयाहुः ।
 भूयोर्ध्वयादुरथाह सत्यपूर्वं प्रवीम्यहम् ॥

पूर्वे दले वासुदेवं याम्ये संकर्षणं न्यसेत् ।
 प्रद्युम्नं पश्चिमे कुर्यादनिरुद्धं तथोत्तरे ॥ ३६ ॥
 वाराह च तथाऽऽग्नेये नरसिंहं च नैऋते ।
 वायव्ये माधवं चैव तथैशाने त्रिविक्रमम् ॥ ४० ॥
 तथाऽष्टाक्षरदेवस्य गरुड पुरतो न्यसेत् ।
 वामपार्श्वे तथा चक्रं शङ्ख दक्षिणतो न्यसेत् ॥ ४१ ॥
 तथा महागदां चैव न्यसेद्देवस्य दक्षिणे ।
 ततः शार्ङ्गं धनुर्विद्वाह्यसेद्देवस्य वामतः ॥ ४२ ॥
 दक्षिणेनेपुधी दिव्ये खट्गं वामे च विन्यसेत् ।
 ध्रियं दक्षिणतः स्थाप्य पुष्टिमुत्तरतो न्यसेत् ॥ ४३ ॥
 वनमालां च पुरतस्ततः श्रीयत्सकौस्तुभो ।
 विन्यसेद्भृदयादीनि पूर्वाद्विषु चतुर्दिशम् ॥ ४४ ॥
 ततोऽस्त्रं देवदेवस्य कोणे चैव तु विन्यसेत् ।
 इन्द्रमग्निं यमं चैव नैऋते वरुणं तथा ॥ ४५ ॥
 धार्युं धनदमीशानमनन्तं ब्रह्मणा सह ।
 पूजयेत्तान्निर्ऋतं रश्मिंश्चैव तथैव च ॥ ४६ ॥
 एवं सपूज्य देवेश मण्डलस्थं जनार्दनम् ।
 लभेद्भूमिमतान्कामाक्षरो नास्त्यत्र सशयः ॥ ४७ ॥
 अनेनेव विधानेन मण्डलस्थं जनार्दनम् ।
 पूजितं यः सपश्येत स विशेद्विष्णुमव्ययम् ॥ ४८ ॥
 सकृदप्यर्चितो येन विधिनाऽनेन केशवः ।
 जन्ममृत्युजरां तीर्त्वा स विष्णोः पदमाप्नुयात् ॥ ४९ ॥
 यः स्मरेत्सततं भक्त्या नारायणमतन्द्रितः ।
 अन्वह तस्य वासाय श्वेतदीपः प्रकल्पितः ॥ ५० ॥
श्रीकारादिसमायुक्तं नमः कारान्तदीपितम् ।
 तन्नाम सर्वेस्तत्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥ ५१ ॥
 अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पं निवेदयेत् ।
 एकैकस्य प्रदुर्घातं यथोद्दिष्टं मन्त्रेण ॥ ५२ ॥
 मुदास्ततो नियन्जीयाद्योत्तममचोदिताः ।
 जपं चैव प्रदुर्घातं मूलमन्त्रेण मन्त्रविद् ॥ ५३ ॥
 अष्टाविंशतिमष्टौ या शतमष्टोत्तरं तथा ।
 वामेपु च यथाशक्तं यथाशक्ति स्माहितः ॥ ५४ ॥

सर्वेषामपि पुण्यानां सर्वेषां श्रेयसामपि ।
 सर्वेषामपि यज्ञानां जपयज्ञः परः स्मृतः ॥
 तत्रादौ जपयज्ञस्य फलं स्वस्त्ययनं महत् ।
 शैवं पङ्क्तारं दिव्यं मन्त्रमाहुर्महर्षयः ॥
 देवानां परमो देवो यथा वै त्रिपुरान्तकः ।
 मन्त्राणां परमो मन्त्रस्तथा शैवः पङ्क्तारः ॥
 एष पञ्चाक्षरो मन्त्रो जप्तृणां मुक्तिदायकः ।
 संसेव्यते मुनिश्रेष्ठैरशेषैः सिद्धिं काङ्क्षिभिः ॥
 अस्यैवाक्षरमाहात्म्यं नालं वक्तुं चतुर्मुखः ।
 श्रुतयो यत्र सिद्धान्तं गताः परमनिर्वृताः ॥
 सर्वज्ञः परिपूर्णश्च सच्चिदानन्दलक्षणः ।
 स शिवो यत्र रमते शैवे पञ्चाक्षरे शुभे ॥
 एतेन मन्त्रराजेन सर्वोपनिषदात्मना ।
 लेभिरे मुनयः सर्वे परं ब्रह्म निरामयम् ॥
 नमस्कारेण जीवत्वं शिवेऽत्र परमात्मनि ।
 ऐक्यं गतमतो मन्त्रः परब्रह्ममयो ह्यसौ ॥
 भवपाशनिबद्धानां देहिनां हितकाम्यया ।
 आर्हानमः शिवायेति मन्त्रमाद्यं शिवः स्वयम् ॥
 किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तीर्थैः किं तपोऽध्वरैः ।
 यस्योनमः शिवायेति मन्त्रो हृदयगोचरः ॥
 तावदुभ्रमन्ति संसारे दारुणे दुःखसङ्कुले ।
 यावन्नोच्चारयन्तीमं मन्त्रं देहभृतः सकृत् ॥
 मन्त्राऽधिराजराजोऽयं सर्ववेदान्तशेखरः ।
 सर्वज्ञाननिधानं च सोऽयं चैव पङ्क्तारः ॥
 कैवल्यमार्गदीपोऽयमविद्यासिन्धुबाडवः ।
 महापातकदाघान्निः सोऽयं मन्त्रः पङ्क्तारः ॥
 तस्मात्सर्वप्रदो मन्त्रः सोऽयं पञ्चाक्षरः स्मृतः ।
 स्त्रीभिः शूद्रैश्च संकीर्णैर्धायते मुक्तिकाङ्क्षिभिः ॥
 नास्य दीक्षा न होमश्च न संस्कारो न तर्पणम् ।
 न कालो नोपदेशश्च सदा शुचिरयं मनुः ॥
 महापातकविच्छिद्यैः शिव इत्यक्षर द्वयम् ।
 अलं नमस्क्रिया युक्तो मुक्तये परिकल्प्यते ॥

दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव च ।
 अर्चितं स्याज्जगत्सर्वं तेन वै स चराचरम् ॥
 आद्ययावाहयेद्देवमृचा तु 'पुरुषोत्तमम् ।
 द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं दद्यात्तृतीयया ॥
 चतुर्थ्यर्घ्यः प्रशतव्यः पञ्चम्याचमनीयकम् ।
 षष्ठ्या न्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रमेव च ॥
 यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ।
 दशम्या पुष्पदानं स्यात् एकादश्या च धूपकम् ॥
 द्वादश्या च तथा दीपं त्रयोदश्यार्चनं तथा ।
 चतुर्दश्या स्तुतिं कृत्वा पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥
 षोडश्याद्वासनं कुर्यात् शेषकर्मणि पूर्ववत् ।
 स्नानं वस्त्रं च नैवेद्यं दद्यादाचमनीयकम् ॥
 पणमासात्सिद्धिमाप्नोति देवदेवं समर्चयन् ।
 संवत्सरेण तेनैव सायुज्यमधिगच्छति ॥
 हविषाग्नौ जले पुष्पैः ध्यानेन हृदये हरिः ।
 अर्चन्ति सुरयो नित्यं जपेन रविमण्डले ॥
 आदित्यमण्डले दिव्यं देवदेवमनामयम् ।
 शतचक्रगदापाणिं ध्यात्वा विष्णुमुपासते ॥

ध्येयः सदासवितुमण्डलमध्यवर्ती
 नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
 केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
 हारी हिरण्यवपुर्धृतशतचक्रः ॥
 पतत्पठन् केवलमेव सूक्तं
 दिने दिने भावित विष्णुबुद्धिः ।
 स सर्वपापं प्रविहाय वैष्णवं
 पदं प्रयात्यच्युतनुष्टिघ्नरः ॥
 पद्मे पुष्पे फलेषु तोये-
 ध्यमृततलभ्येषु सद्गन्धे सत्सु ।
 भक्त्यैकल्ये पुराणे पुराणे
 मुक्तये किमर्थं श्रियते न यदाः ॥

इत्येवमुक्तः पुरुषस्य विष्णोरर्चाविधिस्तेन मया नृपेन्द्र ।
 अनेन नित्यं कुरु विष्णुर्ज्ञां प्राप्तं तदिष्टं यदि वैष्णवं पदम् ॥
 इति धी नरसिंहपुराणे विष्णोरर्चाविधिर्नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥

क्वचिद्विप्रेण भुक्तं यद्रोचते तु मनीषिणाम् ।
 दम्पत्योः प्रीतयागेन संगमः प्रीतिः वर्द्धनः ॥
 प्रियं यदा मे जायेत तदा सङ्गस्तु ते मयि ।
 का प्रीतिः किं सुखं पुंसां वलाद्भोगेन योषिताम् ॥
 अप्रीतां रोगिणीं नारीमन्तर्वर्त्तीं धृतव्रताम् ।
 रजस्वला मकामां च न कामेत वलात्पुमान् ॥
 प्रीणनं पालनं पोषं रञ्जनं मार्दवं दयाम् ।
 कृत्वा वधूमुपगमेद्युवतिं प्रेमवान्पतिः ॥
 युवतो कुसुमे चैवं विधेयं सुखमिच्छता ॥
 इत्युक्त्वाऽपितया साध्व्या स राजा स्मरविह्वलः ।
 वलादाकृष्य तां हस्ते परिरम्भे रिरंसया ।
 तां स्पृष्टमात्रां सहसा तप्तायः पिण्ड सन्निभाम् ।
 निर्दहन्तीमिवात्मानं तस्याज मय विह्वलः ॥

राजोवाच—

अहोसुमहदाश्चर्यमिदं द्रष्टुं तव प्रिये ।
 कथमग्निसमं जातं वपुः पल्लवकोमलम् ॥
 इत्थं सुविसितो राजा भीतः सा राजवल्लभा ।
 प्रत्युवाच विहस्यैनं विनयेन शुचिसिता ॥

राश्युवाच—

राजन्मम पुरा बाल्ये दुर्वासा मुनिपुङ्गवः ॥
 शैवीं पञ्चाक्षरीं विद्यां कारुण्येनोपदिष्टवान् ॥
 तेन मन्त्राऽनुभावेन ममाङ्गं कलुषोऽभूतम् ।
 स्पृष्टुं न शक्यते पुम्भिः सपापैर्देववर्जितैः ॥
 त्वया राजन् प्रकृतिना कुलटा गणिकादयः ।
 मदिरास्वादनिरता निवेद्यन्ते सदा स्त्रियः ॥
 न स्नानं क्रियते नित्यं न मन्त्रो जप्यते शुचिः ।
 नाराध्यते त्वयेशानः कथं मां स्पृष्टुमर्हसि ॥

राजोवाच—

तां समाख्याहि सुश्रोणि शैवीं पञ्चाक्षरीं शुभाम् ।
 विद्यां विध्वस्तपापोऽहं त्वयेच्छामि रतिं प्रिये ॥

राश्युवाच—

नाहं तवोपदेशं वै कुर्यां मम गुरुर्भवान् ।
 उपातिष्ठ गुरुं राजन् गर्गं मन्त्रविदां घरम् ॥

सि उवाच—

अष्टाक्षरं प्रवक्ष्यामि मन्त्राणां मन्त्रमुत्तमम् ।
यं जपन् मुच्यते मर्त्यो जन्मसंसारबन्धनात् ॥
हत् पुण्डरीकमध्यस्थं शखचक्रगदाधरम् ।
एकाग्रमनसा ध्यात्वा विष्णुं कुर्याजपं द्विजः ।
एकान्ते निर्जनस्थाने विष्णुप्रे वा जलान्तिके ।
जपेदष्टाक्षर मन्त्रं चित्ते विष्णुं निधाय वै ॥
अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिर्नारायणः स्वयम् ।
इन्द्रश्च देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥
शुक्लवर्णश्च ॐकारं नकार रक्तमुच्यते ।
मोक्षार वर्णतः कृष्णं नाकार रक्तमुच्यते ॥
राकारं कुङ्कुमाभं तु यकार पीतमुच्यते ।
लाकारमञ्जनाभं तु यकार बहुवर्णरुम् ॥
ओं नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थ साधकः ।
भक्तानां जपतां तात स्वर्गमोक्षफलप्रदः ॥
वेदानां प्रणयेनैव सिद्धो मन्त्रः सनातनः ।
सर्वपाप हरः श्रीमान् सर्वमन्त्रेषु चोत्तमः ॥
एनमष्टाक्षर मन्त्रं जपन्नारायणं स्मरेत् ।
सन्ध्यावसाने सततं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
एष एव परो मन्त्र एष एव परं तपः ।
एष एव परो मोक्ष एष स्वर्ग उदाहृतः ॥
सर्ववेदरहस्येभ्यः सार एष समुद्धृतः ।
विष्णुना वैष्णवानां हि हिताय मनुजां पुरा ॥
एवं ज्ञात्वा ततो विप्रः अष्टाक्षरमिमं स्मरेत् ।
स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे जपेत्पापविशुद्धये ॥
जपे दाने च होमे च गमने ध्यानपर्वसु ।
जपेन्नारायणं मन्त्रं कर्मपूर्वे परे तथा ॥
मासि मासि तु द्वादश्यां विष्णुभक्तो द्विजोत्तमः ।
स्नात्वा शुचिर्जपेद्यस्तु नमो नारायणं शतम् ॥
स गच्छेत्परमं देयं नारायणमनामयम् ।
गन्धपुष्पादिभिर्विष्णुमनेनारुध्य यो जपेत् ॥

शैवी पञ्चाक्षरी विद्या यदा ते हृदयं गता ।
 अघानां कोटयस्त्वत्तः काकरूपेण निर्गताः ॥
 आसंस्तवाद्य राजेन्द्र दग्धाः पातक कोटयः ।
 अनया सह पूतात्मा विहरस्व यथासुखम् ॥
 इत्याभाष्य मुनिश्रेष्ठस्तं मन्त्रमुपदिश्य च ।
 ताभ्यां विस्मितचित्ताभ्यां सहितः खगृहं ययौ ॥
 गुरुवर्यमनुज्ञाप्य मुदितौ तौ च दम्पती ।
 ततः स्वभवनं प्राप्य रेजतुः स्म महाद्युती ॥
 राजा दृढं समाश्लिष्य पत्नीं चन्दनशीतलाम् ।
 संतोष परम लेभे निःस्वः प्राप्य यथा धनम् ॥
 अशेषवेदोपनिषत्पुराणशास्त्रावतंसोऽयमघातकारी ।
 पञ्चाक्षरस्यैव महाप्रभावो मया समासात्कथितो वरिष्ठः ॥
 इति श्रीरवन्द पुराणे ब्रह्मखण्डान्तर्गत ब्रह्मोत्तर खण्डे प्रथमाध्यायः ॥

पञ्चाक्षर माहात्म्यम्

शिवपुराणे (वा० सं० उत्तरभागे १२ अध्याये)

श्रीकृष्ण उवाच—

महर्षिवर सर्वज्ञ सर्वज्ञानमहोदधे ।
 पञ्चाक्षरस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥

उपमन्युरुवाच—

पञ्चाक्षरस्य माहात्म्यं वर्णकोटिशतैरपि ।
 अशक्यं विस्तरादक्तुं तस्मात् संक्षेपतः शृणु ॥
 वेदे शिवागमे चायमुभयत्र पडक्षरः ।
 मन्त्रः स्थितः सदा मुख्यो लोके पञ्चाक्षरः स्मृतः ॥
 सर्वमन्त्राधिरुद्धायमोहाराधः पडक्षरः ।
 सर्वेषां शिवभक्तानामशेषार्थप्रसाधकः ॥
 तदल्पाक्षरमर्थाढ्यं वेदसारं विमुक्तिदम् ।
 आशासिद्धमसन्दिग्धं वाक्यमेतच्छिवात्मकम् ॥
 नानासिद्धियुतं दिव्यं लोकचित्तानुरञ्जकम् ।
 पुनिश्चितार्थगम्भीरं वाक्यं तत् पारमेस्वरम् ॥

हे पुत्र शिष्याः शृणुत न मन्त्रोऽष्टाक्षरात्परः ।
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुत्तिष्ठ्य भुजमुच्यते ॥
 वेदाच्छास्त्रं परं नास्ति न देवः केशवात्परः ।
 आलोच्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ॥
 इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ।
 इत्येतत् सकलं प्रोक्त शिष्याणां तव पुण्यदम् ॥
 कथाश्च विविधाः प्रोक्ता मया भज जनार्दनम् ।
 अष्टाक्षरमिमं मन्त्रं सर्वदुःखविनाशनम् ॥
 जप पुत्र महाबुद्धे यदि सिद्धिमभीप्ससि ।

इमं स्तवं व्यासमुखोद्दिनिःसृतं संध्यात्रये ये पुरुषाः पठन्ति ।
 तेषां तपाण्डुरपटा इव राजहंसाः संसारसागरमपेतमया स्तरन्ति ॥

अथ पञ्चाक्षर मंत्र माहात्म्यम् ।

तद्यथा स्कन्द पुराणे ब्रह्मखण्डान्तर्गत ब्रह्मोत्तर
 खण्डे १ अध्याये

ॐ नमः शिवाय ।

ज्योतिर्मात्रं स्वरूपाय निर्मलज्ञानचक्षुषे ।
 नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्तये ॥

कथय ऊचुः—

आख्यातं भवता सूत विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ।
 समस्ताघहरं पुण्यं समाप्तेन श्रुतं च नः ॥
 इदानीं श्रोतुमिच्छामो माहात्म्यं त्रिपुरद्विषः ।
 तद्भक्तानां च माहात्म्यमशेषाघहरं परम् ॥
 तन्मन्त्राणां च माहात्म्यं तथैव द्विजसत्तम ।
 तत्कथायाश्च तद्भक्तेः प्रभावमनुवर्णय ॥

सूत उवाच—

पताघदेव मर्त्यानां परं ध्येयः सनातनम् ।
 यदीश्वरकथायां वै जाता भक्तिरहंतुकी ॥
 अतस्तद्भक्तिलेशस्य माहात्म्यं धर्यते मया ।
 अपि षट्पायुषानालं धनं विस्तरतः प्रचित् ॥

एतावत् तु शिवज्ञानमेतावत् परमं पदम् ।
 यदोनमःशिवायेति शिववाक्यं पङ्क्त्यम् ॥
 विधिवाक्यमिदं शैवं नार्थवादं शिवात्मकम् ।
 यः सर्वज्ञः स सम्पूर्णः स्वभावविमलः शिवः ॥
 लोकानुग्रहकर्ता च स मृपार्थं कथं वदेत् ।
 यद् यथावस्थितं वस्तु गुणदोषैः स्वभावतः ।
 यावत् फलञ्च यत् पुण्यं सर्वज्ञस्तु तथा वदेत् ॥
 रागाज्ञानादिभिर्दोषैर्ग्रस्तत्वादनुतं वदेत् ।
 ते चेभ्वरे न विद्यन्ते ब्रूयात् स कथमन्यथा ॥
 अजातदोषदोषेण सर्वज्ञेन शिवेन यत् ।
 प्रणीतममलं वाक्यं तत् प्रमाणं न संशयः ॥
 तस्मादीश्वरवाक्यानि श्रद्धेयानि विपश्चिता ।
 यथार्थं पुण्यपापेषु तदश्वखो ब्रजत्यधः ॥
 स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थं भाषितं यत् सुशोभनम् ।
 वाक्यं मुनिवरैः शान्तैस्तद्विशेषं सुभाषितम् ॥
 राग-द्वेषानृत-क्रोध-काम-तृष्णानुसारि यत् ।
 वाक्यं निरयहेतुत्वात् तद्बुद्धिर्भाषितमुच्यते ॥
 सत्कृतेनापि किं तेन मृदुना ललितेन वा ।
 अविद्यारागवाक्येण संसारक्लेशहेतुना ॥
 यच्छ्रुत्वा जायते श्रेयो रागादीनाञ्च संक्षयः ।
 विरूपमपि तद्वाक्यं विज्ञेयमतिशोभनम् ॥
 बहुत्वेऽपि हि मन्त्राणां सर्वज्ञेन शिवेन यत् ।
 प्रणीतममलं मन्त्रं न तेन सदृशं क्वचित् ॥
 शिवज्ञानानि यावन्ति विद्यास्थानानि यानि च ।
 पङ्क्त्यस्य सूत्रस्य तानि भाष्यं समासतः ॥
 किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः शास्त्रैर्वा बहुविस्तरैः ।
 यन्नोनमःशिवायेति मन्त्रोऽयं हृदि संक्षितः ॥
 तेनाधीतं श्रुतं तेन कृतं सर्वमनुष्ठितम् ।
 येन्नोनमःशिवायेति मन्त्राभ्यासः स्थिरीकृतः ॥
 नमस्कारादिसंयुक्तं शिवायेत्यक्षरत्रयम् ।
 जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य सफलं तस्य जीवितम् ॥

उपदिष्टः सद्गुरुणा जप्तः क्षेत्रे च पाचने ।
 सद्यो यथेप्सितां सिद्धिं ददातीति किमद्भुतम् ॥
 अतः सद्गुरुमाश्रित्य ब्राह्मोऽयं मन्त्रनायकः ।
 पुण्यक्षेत्रेषु जप्तः सद्यः सिद्धिं प्रयच्छति ॥
 गुरुवो निर्मलाः शान्ताः साधवो मितभाषिणः ।
 कामकोधविनिर्मुक्ताः सदाचारा जितेन्द्रियाः ॥
 एतैः कारुण्यतो दत्तो मन्त्रः क्षिप्रं प्रसिद्ध्यति ।
 क्षेत्राणि जपयोग्यानि समासात्कथयाम्यहम् ॥
 प्रयागं पुष्करं रम्यं केदारं सेतुबन्धनम् ।
 गोकर्णं नैमिषारण्यं सद्यः सिद्धिकरं नृणाम् ॥

कलावती कथा ।

अत्रानुवर्ण्यते सद्भिरितिहासः पुरातनः ।
 असकृद्वा सकृद्वापि शृण्वतां मङ्गलप्रदः ॥
 मथुरायां यदुश्रेष्ठो दाशार्ह इति विश्रुतः ।
 वभूव राजा मतिमान् महोत्साहो महारथः ॥
 शास्त्रज्ञो नयवाक् शूरो धैर्यवानमितद्युतिः ।
 अप्रधृष्यः सुगम्भीरः सप्रामेयनिवर्तितः ॥
 महारथो महेश्वरसो नानाशास्त्रार्थकोविदः ।
 वदान्यो रूपसम्पन्नो युवा लक्षणसयुतः ॥
 स काशिराजतनयामुपयेमे वराननाम् ।
 कान्तां कलावतीं नाम रूपशीलगुणान्विताम् ॥
 कृतोद्वाहः स राजेन्द्रः संप्राप्य निजमन्दिरम् ।
 रात्रौ तां शयनारूढां संगमाय समाहूयत् ॥
 सा स्वमर्त्रा समाहूता बहुश प्रार्थिता सती ।
 न वयन्ध मनस्तस्मिन् चागच्छत्तदन्तिकम् ॥
 संगमाय यदाहूता नागता निजबल्लभा ।
 यत्नादाहर्तुं कामस्तामुदतिष्ठन्महीपतिः ॥

सायुवाच—

मा मां स्पृश महाराज कारणज्ञां व्रते स्थिताम् ।
 धर्माधर्मो विजानासि मा कार्षीं साहसं मयि ॥

अम्भक्षा वायुभक्षाश्च ये चान्ये व्रतकर्षिताः ।
 तेषामेतैर्व्रतैर्नास्ति मम लोकसमागमः ॥
 भक्त्या पञ्चाक्षरेणैव यो हि मां सकृदर्चयेत् ।
 सोऽपि गच्छेन्मम स्थानं मन्त्रस्यास्यैव गौरवात् ॥
 तस्मात् तपांसि यज्ञाश्च व्रतानि नियमांस्तथा ।
 पञ्चाक्षरार्चनस्यैते कोट्यंशेनापि नो समाः ॥
 बद्धो वाऽप्यथवा मुक्तः पाशात् पञ्चाक्षरेण यः ।
 पूजयेन्मां स मुच्येत नात्र कार्या विचारणा ॥
 अरुद्रो वा सरुद्रो वा सकृत् पञ्चाक्षरेण यः ।
 पूजयेत् पतितो वापि मूढो वा मुच्यते नरः ॥
 षडक्षरेण वा देवि तथा पञ्चाक्षरेण वा ।
 स ब्रह्माक्षरेण मां भक्त्या पूजयेद् यदि मुच्यते ॥
पतितोऽपतितो वापि मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 मम भक्तो जितक्रोधो हृलब्धो लब्ध एव वा ॥
 अलब्धास्तु लब्ध एवेह कोटिकोटिगुणाधिकः ।
 तस्मात्तुल्यैव मां देवि मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 लब्ध्वा सम्पूजयेद् यस्तु मैत्र्यादिगुणसंयुतः ।
 ब्रह्मचर्य्यरतो भक्त्या मत्सादृश्यमवाप्नुयात् ॥
 किमत्र बहुनोक्तेन भक्ताः सर्वेऽधिकारिणः ।
 मम पञ्चाक्षरे मन्त्रे तस्माच्छ्रेष्ठतरो हि सः ॥
 तस्मादनेन मन्त्रेण मनोवाक्यायभेदतः ।
 आचयोरर्चनं कुर्याज्जपहोमादिकं तथा ॥
 यथावशं यथाशक्तं यथाकालं यथामति ।
 यथाशक्ति यथासम्पद् यथायोगं यथारति ॥
 यदा कदापि वा भक्त्या यत्र कुत्रापि वा कृता ।
 येन केनापि वा देवि पूजा मुक्तिं नयिष्यति ॥
 मय्यासक्तेन मनसा यत् कृतं मम सुन्दरि ।
 मत्प्रियञ्च शिवञ्चैव क्रमेणाप्यक्रमेण वा ॥
 तथापि मम भक्ता ये नात्यन्तविद्यशाः पुनः ।
 तेषामर्थे तु शास्त्रेषु मयैव नियमः कृतः ॥

सुत उवाच—

इति संभाषमाणौ तौ दम्पती गर्गसन्निधिम् ॥
प्राप्य तच्चरणौ मूर्ध्ना ववन्दाते कृताञ्जली ॥
अथ राजा गुरुं प्रीतमभिपूज्य पुनः पुनः ।
समाचष्ट विनीतात्मा रहस्यात्ममनोरथम् ॥

राजोवाच—

कृतार्थं मां कुरु गुरो संप्राप्त करुणाद्रंधीः ।
शैर्वा पञ्चाक्षरीं विद्यामुपदेष्टुं त्वमर्हसि ॥
अनाज्ञातं यदाज्ञातं यत्कृतं राजकर्मणा ।
तत्पापं येन शुद्ध्येत तन्मत्र देहि मे गुरो ॥
एवमभ्यर्थितो राज्ञा गर्गो ब्राह्मणपुङ्गवः ।
तौ निनाय महापुण्य कालिन्द्यास्तटमुत्तमम् ॥
तत्र पुण्यतरोर्मूले निपण्णोऽथ गुरुः स्वयम् ।
पुण्यतीर्थजले स्नातं राजानं समुपोषितम् ॥
प्राङ्मुखं चोपवेश्याऽथ नत्वा शिवपदाम्बुजम् ।
तन्मस्तके करं न्यस्य ददौ मन्त्र शिवात्मकम् ॥
तन्मन्त्रधारणादेव तद्गुरोर्हस्तसङ्गमात् ।
निर्ययुस्तस्य वपुषो वायसाः शतकोटयः ॥
ते दग्धपक्षाः क्रोशन्तो निपतन्तो महीतले ।
भस्मीभूतास्ततः सर्वे दृश्यन्ते स्म सहस्रशः ॥
दृष्ट्वा तद्वायसकुलं दह्यमान सुविस्रितौ ।
राजा च राजमहिषी त गुरु पर्यपृच्छताम् ॥
भगवन्निदमाश्चर्यं कथं जातं शरीरतः ।
वायसानां कुलं दष्ट किमेतत्साधु भण्यताम् ॥

श्रीगुरु उवाच—

राजन्भवसहस्रेषु भवता परिधायता ।
संचितानि दुरन्तानि सन्ति पापान्यनेकशः ॥
तेषु जन्मसहस्रेषु यानि पुण्यानि सन्ति ते ।
तेषामाधिक्यतः कापि जायते पुण्ययोनिषु ॥
तथा पापीयसीं योनिं वचित्पापेन गच्छति ।
साम्ये पुण्यानयोश्चैव मानुषीं योनिमाप्तवान् ॥

शिवश्चास्तु शुभश्चास्तु शोभनोऽस्तु प्रियोऽस्त्विति ।
एवं दद्याद्गुरुर्मन्त्रमाज्ञाञ्चैव ततः परम् ॥

जपविधिः

एवं लब्ध्वा गुरोर्मन्त्रमाज्ञाञ्चैव समाहितः ।
संकल्प्य च जपेन्नित्यं पुरश्चरणपूर्वकम् ॥
यावज्जीवं जपेन्नित्यमष्टोत्तरसहस्रकम् ।
अनन्यस्तत्परो भूत्वा स याति परमां गतिम् ॥
जपेदक्षरलक्षं वै चतुर्गुणितमादरात् ।
नक्ताशी संयमी यः स पौरश्चरणिकः स्मृतः ॥
यः पुरश्चरणं कृत्वा नित्यजापी भवेत् पुनः ।
तस्य नास्ति समो लोके स सिद्धः सिद्धिदो भवेत् ॥
स्नानं कृत्वा शुचौ देशे बद्धा रुचिरमासनम् ।
त्वया मां हृदि सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य स्वगुरुं ततः ॥
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा मौनी चैकाग्रमानसः ।
विशोध्य पञ्चतत्त्वानि दहनस्नायनादिभिः ॥
मन्त्रन्यासादिकं कृत्वा सकलीकृतविग्रहः ।
आवयोर्विग्रहं ध्यायन् प्राणापानौ नियम्य च ॥
विद्यास्थानं स्वकं रूपमृषिं हृन्दोऽधिदैवतम् ।
बीजं शक्तिं तथा वाच्यं स्मृत्वा पञ्चाक्षरीं जपेत् ॥
उत्तमं मानसं जाप्यमुपांशु मध्यमं विदुः ।
अधमं वाचिकं प्राहुरागमार्थविशारदाः ॥
यदुच्चनीचस्वरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकोऽयं जपः स्मृतः ॥
जिह्वामात्रपरिरूपन्दादीपदुच्चारितोऽपि वा ।
अपरैरश्रुतः किञ्चिच्छ्रुतो घोषांशुमुच्यते ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या घर्णाद्विणं पदान् पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनं भूयः कथ्यते मानसो जपः ॥
वाचिकस्येक एव स्यादुपांशु शतमुच्यते ।
माहृतो मानसः प्रोक्तः सगर्भस्तु शताधिकः ॥
प्राणायामसमायुक्तः सगर्भो जप उच्यते ।
आद्यन्तयोगगर्भोऽपि प्राणायामः प्रशस्यते ॥

मन्त्रं सुखमुखोच्चार्य्यमशेषार्थप्रसिद्धये ।
 ग्राहो नमः शिवायेति सर्वज्ञः सर्वदेहिनाम् ॥
 तद्बीजं सर्वविद्यानां मन्त्रमाद्यं पङ्क्तिरम् ।
 अतिसूक्ष्मं महार्थञ्च ज्ञेयं तद्दृढबीजवत् ॥
 देवो गुणत्रयातीतः सर्वज्ञः सर्वकृत् प्रभुः ।
 ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतः शिवः ॥
 ईशानाद्यानि सूक्ष्माणि ब्रह्माण्येकाक्षराणि तु ।
 मन्त्रे नमः शिवायेति संस्थितानि यथाक्रमम् ॥
 मन्त्रे पङ्क्तिरे सूक्ष्मे पञ्चब्रह्मतनुः शिवः ।
 वाच्यवाचकभावेन स्थितः साक्षात् स्वभावतः ॥
 वाच्यः शिवः प्रमेयत्वान्मन्त्रस्तद्वाचकः स्मृतः ।
 वाच्यवाचकभावोऽयमनादिः संस्थितस्तयोः ॥
 यथानादिः प्रवृत्तोऽयं घोरसंसारसागरः ।
 शिवोऽपि हितथानादिः संसारान्मोचकः स्थितः ॥
 व्याधीनां भेषजं यद्वत् प्रतिपन्नः स्वभावतः ।
 तद्वत् संसारदोषाणां प्रतिपन्नः शिवः स्मृतः ॥
 असत्यसिन् जगन्नाथे तमोभूतमिदं भवेत् ।
 आदित्येन यथा हीनं निरालोकमिदं जगत् ॥
 अभावादीश्वरस्येयं जगत्सृष्टिः कथं भवेत् ।
 अचेतनत्वात् प्रकृतेरज्ञत्वात् पुरुषस्य च ॥
 प्रधानपरमात्मादि यावत् किञ्चिदचेतनम् ।
 न तत्कर्तुं स्वयं दृष्टं बुद्धिमत् कारणं विना ॥
 धर्माधर्मोपदेशश्च बन्धमोक्षविचारणा ।
 न सर्वज्ञं विना पुंसामादिसर्गं प्रसिध्यति ॥
 वैद्यं विना निरानन्दाः क्लिश्यन्ते रोगिणो यथा ।
 शिवं विना निरानन्दं क्लिश्यते हि जगत् तथा ॥
 तस्मादनादिः सर्वज्ञः परिपूर्णः सदा शिवः ।
 अस्ति नाथः परिव्राता पुंसां संसारसागरात् ॥
 आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः ।
 सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥
 तस्याभिधानं मन्त्रोऽयमभिधेयश्च स स्मृतः ।
 अभिधानाभिधेयत्वान्मन्त्रः सिद्धः परः शिवः ॥

जपनियमाः

उष्णीषी कञ्चुकी नशो मुक्तकेशो गलावृतः ।
 अपवित्रकरोऽशुद्धो विलपन्न जपेत् कश्चित् ॥
 क्रोधं मदं क्षुतं त्रीणि निष्ठीवनविजृम्भणे ।
 दर्शनञ्च श्व-नीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
 आचामेत् सम्भवे तेषां स्मरेद्वा मां त्वया सह ।
 ज्योतींषि च प्रपश्येद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमम् ॥
 अनासनः शयानो वा गच्छन्नुत्थित एव वा ।
 रथ्यायामशिवे स्थाने न जपेत् तिमिरान्तरे ॥
 प्रसार्य न जपेत् पादौ कुक्कुटासन एव वा ।
 यान-शय्याधिरूढो वा चिन्ताव्याकुलितोऽथवा ॥
 शक्तश्चेत् सर्वमेवैतदशक्तः शक्तितो जपेत् ॥
 किमत्र बहुनोक्तेन समासेन घञः शृणु ।
 सदाचारो जपन् शुद्धं ध्यायन् भद्रं समश्नुते ॥
 आचारः परमो धर्म आचारः परमं धनम् ।
 आचारः परमा विद्या आचारः परमा गतिः ॥
 आचारहीनः पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
 परत्र च सुखी न स्यात् तस्मादाचारवान् भवेत् ॥
 यस्य यद्विहितं कर्म धेदे शास्त्रे च वैदिकैः ।
 तस्य तेन समाचारः सदाचारो न चेतरः ॥
 सद्भिराचरितव्याञ्च सदाचारः स उच्यते ।
 सदाचारस्य तस्याहुरास्तिक्यं मूलकारणम् ॥
 आस्तिकश्चेत् प्रमादाद्यैः सदाचारादपि च्युतः ।
 न दुष्यति नरो नित्यं तस्मादास्तिकतां प्रजेत् ॥
 यथेहास्ति सुखं दुःखं सुहृतैर्दुष्कृतैरपि ।
 तथा परत्र चास्तीतिमतिरास्तिक्यमुच्यते ॥

पञ्चाक्षरं परित्राणं पतितम्यान्यजस्य च ।

रहस्यमन्यद्दद्यामि गोपनीयमिदं प्रिये ।
 न धाव्यं यस्य कस्यापि नास्तिकम्याथवा पशोः ॥
 सदाचारविहीनस्य पतितम्यान्यजस्य च ।
 पञ्चाक्षरात् परं नास्ति परित्राणं कली युगे ॥

अन्त्यजो वाऽधमो वापि मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा ।
 पञ्चाक्षरजपे निष्ठो मुच्यते पापपञ्जरात् ॥
 इत्युक्त परमेशेन देव्या पृष्टेन श्लिना ।
 हिताय सर्वमर्त्यानां तिष्यजानां विशेषतः ॥

शिवपार्वती संवादः

देवी उवाच—

कलौ कलुषिते काले दुर्जये दुरतिक्रमे ।
 अपुण्यतमसाच्छन्ने लोके धर्मपराङ्मुखे ॥
 स्त्रीणे चर्णसमाचारे सङ्करे समुपस्थिते ।
 सर्वाधिकारे सन्दिग्धे निश्चिते वा विपर्यये ॥
 तदोपदेशे विहते गुरुशिष्यक्रमे गते ।
 केनोपायेन मुच्यन्ते भक्तास्तव महेश्वर ॥

महेश्वर उवाच—

आश्रित्य परमा विद्या हृद्या पञ्चाक्षरी मम ।
 भक्त्या च भावितात्मानो मुच्यन्ते कलिजा नरा ॥
 मनोवाक्कायजैर्दोषैर्वक्तुं सत्तुमगोचरे ।
 दूषितानां कृतघ्नानां निर्दयानां खलात्मनाम् ॥
 लुब्धानां वक्रमनसामपि मत्प्रवणात्मनाम् ।
 मम पञ्चाक्षरीविद्या ससारभयतारिणी ॥
 मयैवमसकृद्देवि प्रतिज्ञात धरातले ।
 पतितोऽपि विमुच्येत मद्भक्तो विद्ययानया ॥

देवी उवाच—

कर्मायोग्यो भवेन्मर्त्य पतितो यदि सर्वथा ।
 कर्मायोग्येन यत् कर्म कृतञ्च नरकाय हि ।
 तत् कथं विमुच्येत पतिता विद्ययानया ॥

शिव उवाच—

तद्यमेतत् त्वया प्रोक्तं तथा हि शृणु सुन्दरि ।
 रहस्यमिति मत्त्वैतद्गोपितं यन्मया पुरा ॥
 समन्त्रकं मा पतितं पूजयेद् यदि मोहितः ।
 नारकी स्यान्न सन्देहो मम पञ्चाक्षरं विना ॥

अथ पञ्चाक्षर जपः

शिवपुराणे विद्येश्वर संहितायां १५ अध्याये—

सूत उवाच

जप योगमथो वक्ष्ये गदतः शृणुत द्विजाः ।
 तपः कर्तुर्जपः प्रोक्तो यज्जपन् परिमार्जते ॥
 शिवनाम नमः पूर्वं चतुर्थ्यां पञ्चतत्त्वकम् ।
 स्थूल प्रणव रूपं हि शिवपञ्चाक्षरं द्विजाः ॥
 पञ्चाक्षर जपेनैव सर्वसिद्धिं लभेन्नरः ।
 प्रणवेनादि संयुक्तं सदा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥
 गुरुपदेशं संगम्य सुखवासे सुभूतले ।
 पूर्वपक्षे समागम्य कृष्णाभूतावधि द्विजाः ॥
 माघं भाद्रं विशिष्टं तु सर्वकालोत्तमोत्तमम् ।
 एकवारं मितशी तु वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥
 स्वस्य राज्य पितृणाञ्च शुश्रूषणञ्च नित्यशः ।
 सहस्रजपमात्रेण भवेच्छुद्धोऽन्यथा ऋणी ॥
 पञ्चाक्षरं पञ्चलक्षं जपेच्छिव मनुस्मरन् ।
 पद्मासनस्थं शिवदं गङ्गा चन्द्रकलान्वितम् ॥
 वामोरुस्थित शक्त्या च विराजन्तं महागणैः ।
 मृगटङ्कधर देवं वरदाभय पाणिकम् ॥
 सदानुग्रहकर्तारं सदाशिवमनुस्मरन् ।
 सम्पूज्य मनसापूर्वं हृदये सूर्यमण्डले ॥
 जपेत्पञ्चाक्षरीं विद्यां प्राङ्मुखः ऊर्ध्वकर्म कृत ।
 प्रातः कृष्ण चतुर्दश्यां नित्यकर्म समाप्य च ॥
 मनोरमे शुचौ देशे नियतः शुद्धमानसः ।
 पञ्चाक्षरस्य मन्त्रस्य सहस्रं द्वादशं जपेत् ॥

इत्याद्युक्ता—

एवं क्रमेण मुक्ताः स्युर्ग्राहणा वै जितेन्द्रियाः ।
 अन्येषां च क्रमं वक्ष्ये गदतः शृणुतादरात् ॥
 गुरुपदेशाज्जाप्यं वै ग्राहणानां नमोन्तकम् ।
 पञ्चाक्षरं पञ्चलक्ष आयुष्यं प्रजयेद्विधिः ॥
 क्षत्रियः पञ्च लक्षेण क्षत्रायमपनेप्यति ।
 पुनश्च पञ्चलक्षेण क्षत्रियो ग्राहणो भवेत् ॥

मंत्रग्रहणविधिः

तत्रादौ सम्प्रवक्ष्यामि मन्त्रसंग्रहणं शुभम् ।
 यद्विना निष्फलं जाप्यं येन वा सफलं भवेत् ॥
 आज्ञाहीनं क्रियाहीनं श्रद्धाहीनं वरानने ।
 आज्ञार्थं दक्षिणाहीनं सदा जप्तञ्च निष्फलम् ॥
 आज्ञासिद्धं क्रियासिद्धं श्रद्धासिद्धं मदात्मकम् ।
 एवञ्चेदक्षिणायुक्तं मन्त्रसिद्धं महत्फलम् ॥
 उपगम्य गुरुं विप्रमाचार्यं तत्त्ववेदिनम् ।
 जापिनं सद्गुणोपेतं ध्यान-योगपरायणम् ॥
 तोषयेत् तं प्रयत्नेन भावशुद्धिसमन्वितः ।
 वाचा च मनसा चैव कायेन द्रविणेन च ॥
 आचार्यं पूजयेच्छिष्यः सर्वदा हि प्रयत्नतः ।
 हस्त्यश्व-रथ-रत्नानि क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥
 भूषणानि च वासांसि धान्यानि च धनानि च ।
 एतानि गुरवे दद्याद्भक्त्या च विभवे सति ॥
 विचक्षाढ्यं न कुर्वीत यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ।
 पश्चात्त्रिवेदयेद्देवि स्वान्मानं सपरिच्छदम् ॥
 एवं सम्पूज्य विधिवद् यथाशक्ति त्वयश्चयन् ।
 आददीत गुरोर्मन्त्रं ज्ञानञ्चैव क्रमेण तु ॥
 एवं तुष्टो गुरुः शिष्यं पूजकं वत्सरोपितम् ।
 शुश्रुषुमनहङ्कारं स्नातं शुचिमुपोपितम् ॥
 स्नापयित्वा विशुद्ध्यर्थं पूर्णकुम्भघृतेन वै ।
 जलेन मन्त्रशुद्धेन पुण्यद्रव्ययुतेन च ॥
 अलङ्कृत्य सुवेपञ्च गन्धस्नग्दत्तभूषणैः ।
 पुण्याहं वाचयित्वा च ब्राह्मणानभिपूज्य च ॥
 समुद्रतीरे नद्याञ्च गोष्ठे देवालयेऽपि वा ।
 शुचौ देशे गृहे वापि काले सिद्धिकरे तिथौ ॥
 नक्षत्रे शुभयोगे च सर्वदोष विवर्जिते ।
 अनुगृह्य ततो दद्याज्ज्ञानं मम यथाविधि ॥
 स्वरेणोच्चारयेत् सम्यगेकान्तेऽतिप्रसन्नधीः ।
 उच्चार्योच्चारयित्वा तमावयोर्मन्त्रमुत्तमम् ॥

प्रणवेन क्षिपेत्तेषु द्रव्याण्यालोक्य बुद्धिमान् ।
 अरुद्रो वा सरुद्रोवा सरुत्पञ्चाक्षरेण यः ॥
 पूजयेत्पतितो वापि मूढो वा मुच्यते नरः ।
 पञ्चाक्षरेण वा देवि तथा पञ्चाक्षरेण वा ॥

सौर पुराणे ६५ अ०

पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण पत्र पुष्पमथापि वा ।
 यः प्रयच्छति शर्वाय तदनन्तफलं सरुत् ॥
 दीक्षितोऽदीक्षितो वाऽपि विधानादन्यथाऽपि वा ।
 पञ्चाक्षरं जपेद्यस्तु शिवस्यानुचरो भवेत् ॥
 पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण बिल्वपत्रैः शिवार्चनम् ।
 करोति श्रद्धया यस्तु स गच्छेदैश्वर्यपदम् ॥

स्कन्दपुराणे ब्र० उ० खं० अ० ३

अहो ईश्वरपूजायाः माहात्म्यं विस्मयावहम् ।

पत्रमात्रेण संतुष्टो यो ददाति निजं पदम् ॥

पञ्चाक्षरं परममन्त्रमशेषवेद वेदान्तसारमतिशोभनमादरेण ॥

जप्या सुराः प्रणवसंयुतमम्बिकेश दृष्ट्वा सभापतिमशेषं गुरुं न तास्ते ॥

अथ राम मंत्र महिमा ।

कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पावनानां
 पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदं प्राप्नुये प्रस्थितस्य ।
 विश्रामस्नानमेकं कविवरवचसां जीवनं सज्जनानां
 बीजं धर्मदुमस्य प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥

कलिसंतरणोपनिषत् ।

हरिः ॐ । द्वापरान्ते नारदो ब्रह्माणं जगाम कथं भगवन् गां
 पर्यटन् कलिं सन्तरेयमिति । सहोवाच ब्रह्मा साधु वृष्टोऽसि सर्व-
 श्रुतिरहस्यं गोप्यं तच्छृणु येन कलिसंसारं तरिष्यसि । भगवन् आदि-
 पुरुषस्य नारायणस्य नामोच्चारणमात्रेण निर्धूतकलिर्भवति । नारदः
 पुनः पप्रच्छ तन्नाम किमिति । सहोवाच हिरण्यगर्भः

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

चत्वारिंशत्समावृत्ति प्राणानायम्य संस्मरेत् ।
 मन्त्रमन्त्रार्थविद्धोमानशक्तः शक्तितो जपेत् ॥
 पञ्चकं त्रिकमेकं वा प्राणायामं समाचरेत् ।
 अगमं वा सगमं वा सगमस्तत्र शस्यते ॥
 सगमादपि साहस्रः सध्यानो जप उच्यते ।
 एषु पञ्चविधेष्वेकः कर्त्तव्यः शक्तितो जपः ॥

जपमाला

अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।
 रेखायाष्टगुणं विद्यात् पुत्रजीवैर्दशाधिकम् ॥
 शतं स्याच्छृङ्गमणिभिः प्रवालैस्तु सहस्रकम् ।
 स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
 पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सोषणैः कोटिरुच्यते ।
 कुशप्रन्ध्या च रत्नाक्षैरनन्तगुणित भवेत् ॥
 त्रिशदक्षैः कृता माला धनदा जपकर्मणि ।
 सप्तविंशतिसंख्यातैरक्षैः पुष्टिप्रदा भवेत् ॥
 पञ्चविंशतिसंख्यातैः कृता मुक्तिं प्रयच्छति ।
 अक्षैस्तु पञ्चदशभिरभिचारफलप्रदा ॥

जपस्थानम्

गृहे जप समं विद्याद्रोष्ठे शतगुणं विदुः ।
 पुण्यारण्ये तथारामे सहस्रगुणमुच्यते ॥
 अयुतं पर्वते पुण्ये नद्यां लक्षमुदाहृतम् ।
 कोटिं देवालये प्रादुरनन्त मम सन्निधौ ॥
 सूर्यम्याम्रेगुरोरिन्द्रोदीपस्य च जलस्य च ।
 विप्राणाञ्च गयाञ्चैव सन्निधौ शस्यते जपः ॥
 तत्पूर्वाभिमुख्यं यद्य दक्षिणञ्चाभिचारकम् ।
 पश्चिमं धनदं विद्यादौत्तरं शान्तिदं भवेत् ॥
 सूर्याग्निं विप्रदेवानां गुरुणामपि सन्निधौ ।
 अन्येषाञ्च प्रशस्तानां मन्त्रं न विमुरो जपेत् ॥

आब्रह्म बीजदोषाश्च नियमातिक्रमोद्भवाः ।
 स्त्रीणां च पुरुषाणां च मन्त्रेणानेन नाशिताः ॥
 येषु येष्वपि देशेषु रामभद्र उपास्यते ।
 दुर्भिक्षादि भयं तेषु न भवेत्तु कदाचन ॥
 शान्तः प्रसन्नवदनो ह्यक्रोधो भक्तघत्सलः ।
 सम्यगाराधितो रामः प्रसीदत्येव सत्त्वरम् ।
 वृदात्यायुष्यमैश्वर्यं मन्ये विष्णुपदं च यत् ॥
 यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महान् हुमः ॥
 तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ॥
 श्री रामाय नमो ह्येष तारकब्रह्मनामकम् ।
 नाम्नां विष्णोः सहस्राणां तुल्य एव महामनुः ॥
 भर्जनं भवबीजानामर्जनं सर्वसम्पदाम् ।
 तर्जनं यमदूतानां रामनामेति गर्जनम् ॥

राम मंत्र माहात्म्यम् ।

स्कंदपुराणे चातुर्मास्यमाहात्म्ये २४ अध्याये

ततः सा विश्वजननी पार्वती प्राह शङ्करम् ।

महेश्वरी उवाच ।

इयं ते करुणा नित्यमक्षमाला महेश्वर ।
 त्वया किं जप्यते देव सन्देहयति मे मनः ॥
 त्वमेकः सर्वभूतानामादिकृत्सकलेश्वरः ।
 न माता न पिता बन्धुस्तव जातिर्न कश्चन ॥
 अहं त्वत्तः परं किञ्चिद्वेदि नास्तीति किञ्चन ।
 श्रमेण त्वं समायुक्तः श्वासोच्छ्वासपरायणः ॥
 जपन्नपि महाभक्त्या दृश्यसे त्वमया सदा ।
 त्वत्तः परतरं किञ्चिद्यत्त्वं ध्यायसि चेतसा ॥
 तन्मे कथय देवेश यद्यहं दयिता तव ।
 इति पृष्टस्तदा शम्भुरुवाच हरिसेवकः ॥

महेश्वर उवाच ।

हरेर्नाम सहस्राणां सारं ध्यायामि नित्यशः ॥
 जपामि रामनामाद्भुतवतारं तु सत्तमम् ।

गच्छतस्तिष्ठतो वापि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
 अशुचेर्वा शुचेर्वापि मन्त्रोऽयं न च निष्फलः ॥
 अनाचारवतां पुंसामविशुद्धपङ्कध्वनाम् ।
 अनादिष्टोऽपि गुरुणा मन्त्रोऽयं न च निष्फलः ॥
अन्त्यजस्यापि मूर्खस्य मूढस्य पतितस्य च ।
 निर्मर्यादस्य नीचस्य मन्त्रोऽयं न च निष्फलः ॥
 सर्वाविस्थां गतस्यापि मयि भक्तिमतः परम् ।
 सिध्यत्येव न सन्देहो नापरस्य तु कस्यचित् ॥
 न लग्न-तिथि नक्षत्र चार योगादयः प्रिये ।
 अस्यात्यन्तमवेद्याः स्युर्नैव सुतः सदोदितः ॥
 न कदाचिन्न कस्यापि रिपुरेण महामनुः ।
 सुसिद्धो वापि सिद्धो वा साध्यो वापि भविष्यति ॥
 सिद्धेन गुरुणादिष्टः सुसिद्ध इति वध्यते ।
 असिद्धेनापि वा दत्तः सिद्धः साध्यस्तु केवलः ॥
 असाधितः साधितो वा सिध्यत्येव न संशयः ।
 श्रद्धातिशययुक्तस्य मयि मन्त्रे तथा गुरौ ॥
 तस्मान्मन्त्रान्तरास्त्यक्त्वा सापायानधिकारतः ।
 आश्रयेत् परमां विद्यां हृद्यां पंचाक्षरीं बुधः ॥
 मन्त्रान्तरेषु सिद्धेषु मन्त्र एव न सिध्यति ।
 सिद्धे त्वस्मिन् महामन्त्रे ते च सिद्धा भवन्त्युत ॥
 यथा देवेष्वलङ्घ्योऽस्मि लङ्घ्येष्वपि महेश्वरि ।
 मयि लङ्घ्ये तु ते लङ्घ्या मन्त्रेष्वेव समो विधिः ॥
 ये दोषाः सर्वमन्त्राणां न तेऽस्मिन् सम्भवन्त्यपि ।
 अस्य मन्त्रस्य जात्यादीननपेक्ष्य प्रवर्त्तनान् ॥
 तथापि नैव क्षुद्रेषु फलेषु प्रतियोगिषु ।
 सहसा विनियुज्जीत यस्मादेव महाफलः ॥

उपमस्युरवाप ।

एवं माहान्महादेव्य महादेवेन शूलिना ।
 हिताय जगतामुक्तः पञ्चाक्षरविधिर्यथा ॥
 य इदं कीर्त्तयेन्नृत्त्या शृणुयाद्वा समाहितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिम् ॥

इति श्रीशैवे महाप्रणवे षोडशीदशहितायामुक्ताभागे पञ्चाशदमन्त्राद्व-

रामनाम माहात्म्यम्

महारामायणे श्रीशिववाक्य श्रीपार्वतीं प्रति—

शृणुष्व मुख्य नामानि वक्ष्ये भगवतः प्रिये ।
 विष्णुर्नारायणः कृष्णो वासुदेवो हरिः स्मृतः ॥
 ब्रह्म विश्वम्भरोऽनंतो विश्वरूपः कलानिधिः ।
 कल्मषघ्नो दयामूर्तिः सर्वगः सर्वसेवितः ॥
 परमेश्वरस्य नामानि संत्यजेकानि पार्वति ।
 एकादेकं महत्स्वच्छमुच्चरन्मोक्षदायकम् ॥
 नाम्नामेव च सर्वेषां रामनाम प्रकाशकः ।
 ग्रहाणाञ्च यथा भानुर्नक्षत्राणां यथा शशी ॥
 देवानाञ्च यथा शक्रो नराणां भूपतिर्यथा ।
 सर्व लोकेषु गोलोकः सरयूनिर्मलगामुच ॥
 निर्जराणां यथानंतो भक्तानामजनीसुतः ।
 शक्तीनां च यथा सीता रामो भगवतामपि ॥
 भूधराणां यथा मेरुः सरसां सागरो यथा ।
 कामधेनुर्गवांमध्ये धन्विनां मन्मथो यथा ॥
 पक्षिणां वैनतेयश्च तीर्थानां पुष्करो यथा ।
 अहिंसा सर्वधर्माणां साधुन्वेऽपि दया यथा ॥
 मेदिनी क्षमिणां मध्ये मणीनां कौस्तुभो यथा ।
 धनुषां च यथा शार्ङ्गं खड्गानां नन्दको यथा ॥
 ज्ञानानां ब्रह्मज्ञानं च भक्तीनां प्रेमलक्षणा ।
 प्रणवः सर्वमंत्राणां रुद्राणामहमेव च ॥
 कल्पद्रुमश्च धृत्ताणां यथाऽयोध्या पुरीषु च ।
 कर्मणां भगवत्कर्म अकारश्च स्वरेष्वपि ॥
 किमत्र बहुनोक्तेन सम्यग्भगवतः प्रिये ।
 नाम्नां तथा च सर्वेषां राम नाम परं महत् ॥

अथ श्रीराम स्तुतिः

नमो देवाधिदेवाय रघुनाथाय शार्ङ्गिणे ।

चिन्मयानन्दरूपाय सीतायाः पतयेनमः ॥

वैश्यस्तु पञ्च लक्षेण वैश्वत्वमपनेप्यति ।
 पुनश्च पञ्चलक्षेण मन्त्रक्षत्रिय उच्यते ॥
 पुनश्च पञ्चलक्षेण क्षत्रत्वमपनेप्यति ।
 पुनश्च पञ्चलक्षेण मन्त्रब्राह्मण उच्यते ॥
 शुद्रश्चैव नमोन्तेन पञ्चविंशति लक्षतः ।
 मन्त्र विप्रत्वमापद्य पश्चाच्छुद्धोभवेद्विजः ॥
नारीवाथ नरोवाथ ब्राह्मणो वाऽन्य एव वा ।
नमोऽन्तं वा नमः पूर्वमातुर सर्वदा जपेत् ॥

अथ शिवपूजनविधिः

शिवपुराणे ७ अध्याये

शृणु ऊचुः—

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शुद्रै र्वा शम्भु पूजनम् ।
 कथं कार्यं तथा ब्रूहि यथा व्यासमुपाच्छ्रुतम् ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां वचनं श्रुतिसम्मितम् ।
 उवाच सकलं तत्र प्रश्नस्यानुक्रमेण तु ॥

सुत उवाच—

सम्यक् पृष्ट भयद्भिश्च यद्रहस्य मुनीश्वराः ।
 तदहं कथयाम्यद्य यथाबुद्धि यथाश्रुतम् ॥
 यो वै मानुषमाश्रित्य सुप्तसन्तानकामुकः ।
 तेन पूज्यो महादेवः सर्वकामार्थ साधकः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च विविधरमात् ।
 प्रातः काले समुन्धाय मुहूर्ते ब्राह्मसंज्ञके ॥
 विष्णोश्च स्मरणं कृत्वा गुरोर्धवाऽथवा पुनः ।
 तीर्थानां स्मरणं कृत्वा ध्यानञ्चैव हरेरिति ॥
 देशकालानिरोधेन स्नानं कार्यं समग्रकम् ।
 यथा योग्य विधि कृत्वा पूजाविधिमथाचरेत् ॥
 आचामभितयं कृत्वा प्रक्षाल्य च पुनः पुनः ।
 प्राणायामं त्रयं कृत्वा ध्यायेद्देवं प्रियम्यकम् ॥
 सर्वत्र प्रणयेनैव यद्वदन्त्यासमाचरेत् ।
 कृत्यार्पादिप्रयोगश्च ततः पूजां समाचरेत् ॥

सहस्र नाम सम सुनि शिव यानी । जपहिं जे पियके संग भवानी ॥
हरपे हेतु हेरि हर ही को । किय भूपन तिय भूपन ती को ॥
नाम प्रभाव जान शिव नीको । कालकूट फल दीन श्री को ।

वर्षा ऋतु रघुपति भगति तुलसी शालि सुदास ।

रामनाम घर वरनयुग सावन भादों मास ॥

आखर मधुर मनोहर दोऊ । वरन विलोचन जन जिय जोऊ ॥
सुमिरत सुखद सुलभ सब काहु । लोक लाहु परलोक निवाहु ॥
कहत सुनत समुझत सुठि नोके । राम लखन सम प्रिय तुलसी के ॥
वरनत वरन प्रीति विलगाती । ब्रह्म जीव सम सहज संघाती ॥
नर नारायण सरिस सुभाता । जग पालक विशेष जन प्राता ॥
भगति सुतिय कल करन विभूषन । जग हित हेतु विमल विभूषन ॥
खाद तोष सम सुगति सुधाके । कमठ शेष समधर वसुधाके ॥
जन मन कंज मंजु मधुकर से । जीह असोमति हरि हलधर से ॥

एक छत्र एक मुकुटमनि सब वरननि पर जोड ।

तुलसी रघुवर नाम के वरन विराजत दांड ॥

राम नाम मनि दीप धरु जीह देहरी द्वार ।

तुलसी भीतर बाहिरउ जो चाहसि उंजियार ॥

नाम सप्रेम जपत अनयासा । भगत होहिं मुदमंगल वासा ॥

राम एक तापस तिय तारी । नाम कोटि खल कुमति सुधारी ॥

सवरी गोध सुसेवकनि सुगति दीन्ह रघुनाथ ।

नाम उधारे अमित खल वेद विदित गुन गाथ ॥

नाम गरीब अनेक निवाजे । लोक वेद घर विरद विराजे ॥

नाम लेत भवसिन्धु सुखार्ही । करहु विचार सुजन मन मांही ॥

सेवक सुमिरत नाम सप्रीती । विनुधम प्रवल मोह दल जीती ॥

ब्रह्म राम ते नाम बड़ वरदायक वर दानि ।

रामचरित शतकोटि मैंह लिय महेश जिय जानि ॥

नाम प्रसाद शम्भु अविनाशो । साजु अमंगल मंगलराशी ॥

शुक सनकादि साधु मुनि जोगी । नाम प्रसाद ब्रह्मसुख भोगी ॥

नारद जानेउ नाम प्रतापू । जग प्रिय हरि हरिहर प्रिय आपू ॥

नाम जपत प्रभु कीन्ह प्रसादू । भगत शिरोमनि भे प्रह्लादू ॥

ध्रुव सगलानि जपेउ हरि नाऊँ । पायेउ अचल अनूपम ठाऊँ ॥

सुमिरि पवनसुत पावन नामू । अपने वस करि राखेउ रामू ॥

इति षोडशकं नाम्नां फलिकलमप नाशनम् ॥

नातः परतरोपायः सर्ववेदेषु दृश्यते ॥

इति षोडश कलस्य जीवस्यावरण विनाशकम् ॥

ततः प्रकाशते परब्रह्म मेघापाये रविरश्मिमण्डलीवेति । पुन नारदः
पप्रच्छ भगवन् कोऽस्य विधिरिति । तं होवाच नास्य विधिरिति
सर्वदा शुचिरशुचिर्वा पठन् ब्रह्मणः सलोकतां समीपतां सरूपतां
सायुज्यतामेति । यदास्य षोडशीकस्य सार्धत्रिकोटीर्जपति तदा ब्रह्म-
हत्यां तरति वीरहृत्याम् । स्वर्णस्तेयात् पूतो भवति । पितृदेवमनु-
ष्याणामपकारात् पूतो भवति । सर्वधर्मपरित्यागपापात् सद्यः
शुचितामामुयात् । सद्यो मुच्यते सद्यो मुच्यते इत्युपनिषत् । हरिः
ॐ तत्सत् ॥

रामतापनी उपनिषत्

अथ हैनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच श्रीराममन्त्र-
राजस्य माहात्म्यमनुब्रूहीति । सहोवाच याज्ञवल्क्यः ।

स्वप्रकाशः परं ज्योतिः खानुभूत्यैक चिन्मयः ॥

तदेव रामचन्द्रस्य मनोराघक्षरः स्मृतः ॥ १ ॥

अखडैकरसानन्दस्तारकब्रह्मराचकः ॥

रामायेति सुविज्ञेयः सत्यानन्दचिदात्मकः ॥ २ ॥

नमः पदं सुविज्ञेय पूर्णानन्दैककारणम् ॥

सदा नमन्ति हृदये सर्वे देवा मुमुक्षवः ॥ इति ॥

य एतं मन्त्रराज श्रीरामचन्द्रपङ्कजरं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो
भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो भवति । स सोमपूतो
भवति । स ब्रह्मपूतो भवति । स विष्णुपूतो भवति । स रुद्रपूतो
भवति । स सूर्यदेवैर्ज्ञातो भवति । सर्वप्रभुभिरिष्टवान् भवति । तेनेति-
हासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जन्मानि सफलानि भवन्ति ।
श्रीरामचन्द्रमनुसरणेन दशपूर्वान्दशोत्तरान् पुनाति सपङ्क्तिपावनो
भवति । स महान् भवति । सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ अथैतं श्लोका
भवन्ति ।

श्री रामाय नमः

पङ्कजरोऽयं मन्त्रः स्यात्सर्वाघोषनिवारणः ।

मन्त्रराज इति प्रोक्तः सर्वेशमुत्तमोत्तमः ॥

कह नानक सोई नर सुखिया राम नाम गुन गावे ।
 ओर सकल जग माइया निरमय पद नहि पावै ॥
 राम न जपहु अभाग तुम्हाग जुग दाता प्रभु राम हमारा ॥
 खिन महि राम नामि किलविखि काटे भये पवित्र शरीरा ।
 नानक राम नाम विस्तारा कञ्चन भरा मनूरा ॥
 पतित असंख्य पुनीत करि पुन पुन बलिहारि ।
 नानक राम नाम जपि पावको किलविष दाहनहार ॥
 राम नाम जपि हिरिदे माहीं नानक पति सेती घरि जाहीं ॥
 अण मगिया दानु दीजे दाते तेरी भगति भरी भण्डारा ।
 राम नाम बिनु मुकुति न होई नानक कहे विचारा ॥
 सबते ऊँच राम परगासा । निसिवासरजपु नानकदासा ॥
 राम किरिपा करि लेहु उगारे । जिमि उपकरी द्रोपदी
 आनि रही हरि लाज नियारे ॥

शास्त्र वेद सोधि सोधि देखे मुनि नारद वचन प्रकारे ।
 राम नाम पढहु गनि पावहु सतसगति गुरु निस्तारे ॥

तनु धनु सम्पय सुख दीयो अरु जिह नोके धाम ।
 कहु नानक सुनु रे मना सिमिरन काहे न राम ॥
 पतित उधारन मै हरन हरि अनाथ के नाथ ।
 कहु नानक तिह जानिये सदा बसतु तुम साथ ॥
 घटि घटि मैं हरिजू बसैं सतन कहियो पुकार ।
 कहु नानक तिह भजु मना भउनिधि उतरहि पार ॥
 जनम जनम भरमत फिरियो मिटियो न जमका घासु ।
 कहु नानक हरि भजु मना निरभै पावहि घासु ॥
 बलु छुटियो बधनपरे कहु न होतु उपाइ ।
 कहु नानक अथ ओट हरि गज जिउ होहु सहाइ ॥
 सग सखा सम तजि गये कोउ न निषदिया साथ ।
 कहु नानक रह विपति में टेक एक रघुनाथ ॥
 राम नाम उरि मैं गहिआ जायें सम नहि पाय ।
 जिह निमरत सबट मिटै दरतु तुहारा होय ॥
 रे माता कउ धियाहयें सम विधि जायें दाधि ।
 राम नाम धन सगिये नाथ निबै नाथि ॥

चतुर्विंशति संप्र्याकान् प्रादुर्भावान् हरेर्गुणान् ।
 रामेति द्व्यक्षरजपः सर्वपापापनोदकः ॥
 गच्छंस्तिष्ठच्छयानो वा मनुजो रामकीर्तनात् ।
 इह निर्धृतिमायाति प्रान्ते हरिगणो भवेत् ॥
 रामेति द्व्यक्षरो मन्त्रो मन्त्रकोटिशताधिकः ।
 सर्वासां प्रकृतीनां च कथितः पापनाशकः ॥
 न रामादधिकं किञ्चित्पठनं जगतीतले ।
 रामनामाश्रया ये वै न तेषां यमयातना ॥
 ये च दोषा विघ्नकरा मृतका विघ्नहाश्च ये ।
 रामनाम्नैव विलयं यान्ति नात्र विचारणा ॥
 रमते सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
 अन्तरात्मस्वरूपेण यच्च रामेति कथ्यते ॥
 रामेति मन्त्रराजोऽयं भयव्याधिविपूदकः ।
 रणे विजयदश्चापि सर्वकार्यार्थसाधकः ॥
 सर्वतीर्थफलः प्रोक्तो विप्राणामपि कामदः ।
 रामचन्द्रेति रामेति रामेति समुदाहृतः ॥
 द्व्यक्षरो मन्त्रराजोऽयं सर्वकार्यकरो भुवि ।
 देवा अपि प्रगायन्ति रामनाम गुणाकरम् ॥
 तस्मात्त्वमपि देवेशि रामनाम सदा धृद ।
 रामनाम जपेद्यो वै मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
 सहस्रनामजं पुण्यं रामनाम्नैव जायते ।
 चातुर्मास्ये विशेषेण तत्पुण्यं दशधोत्तरम् ।
 हीनजातिप्रजातानां महद्दहति पातकम् ॥
 रामो ह्ययं विश्वमिदं समग्रं
 स्वतेजसा व्याप्य जनान्तरात्मनः ।
 पुनाति जन्मातरपातकानि
 स्थूलानि सूक्ष्माणि क्षणाच्च दग्ध्वा ॥

गुरु रामदास समर्थ कृत ।

(दासबोध से)

सकल जनामर्थे नाम । राम नाम उत्तमोत्तम ।

श्रम जाउनी विश्राम । चन्द्रमौली पावला ॥

नामाचा महिमा थोर । रूप कैसेँ उत्तरोत्तर ।

परात्पर परमेश्वर । त्रयलोक्य धर्त्ता ॥

आत्माराम चहुं कडे । लोक वावडे जिकडे तिकडे ।

देहे पडे मृत्यु घडे । आत्मयाविण ॥

जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा । जगदात्मा विश्वात्मा गुतात्मा ।

आत्मा अंतरात्मा सूक्ष्मात्मा । देवदानव मानर्धी ॥

सकल मार्ग चालती बोलती । अवतार पंगतीची गती ।

आत्म्या करितां होत जातो । ब्रह्मादिक ॥

नादरूप जोतीरूप । साक्षरूप सत्तारूप ।

चैतन्यरूप सत्वरूप । द्रष्टारूप जाणिजे ॥

नरोत्तमु विरोत्तमु । पुरुषोत्तमु रघोत्तमु ।

सर्वोत्तमु उत्तमोत्तमु । त्रयलोक्यवासी ॥

अनन्य भक्ति और प्रार्थना ।

तुलसी ग्रंथावली से

एक भरोसो एक बल एक आस विश्वास ।

रामरूप स्वाती जलद चातक तुलसीदास ॥

नातो नाते राम के राम सनेह सनेहु ।

तुलसीमाँगन जोरि कर जनम जनम सिव देहु ॥

सयसाधनको एकफल जेहि जान्यो सोइ जान ।

ज्यों त्यों मन मन्दिर बसहि राम धरे धनु धान ॥

रामचन्द्र मुख चन्द्रमा चित चकोर जय होइ ।

राम राज सब काज सुभ समय सुहावन सोइ ॥

राम हैं मानु पिता गुरु यन्धु श्री संगी सखा सुत म्यामि सनेही ।

राम की सोइ भरोसो है राम को राम रँग्यो रुचि राख्यो न केही ॥

जीवन राम मुये पुनि राम सदा रघुनाथहि की गति जेही ॥

सोइ जिये जग मे तुलसी ननु डोलत और मुये धरि देही ॥

सर्वलोकशरण्याय रामचन्द्राय वेधसे ।
 प्रह्लादनंदैकरूपाय सीतायाः पतये नमः ॥
 विशुद्ध ज्ञानदेहाय रघुनाथाय विष्णवे ।
 अतःकरण संशुद्धिं देहि मे भक्तवत्सल ॥
 नमो नारायणानत श्रीराम कृष्णानिधे ।
 मामुद्धर जगन्नाथ घोर संसार सागरात् ॥
 रामचन्द्र महीपाल शरणागत तत्पर ।
 मां त्राहि सर्वलोकेश तापत्रय महानलात् ॥
 श्रीकृष्ण श्रीकर श्रीश श्रीरामश्रीनिधे हरे ।
 श्रीनाथ श्रीमहाविष्णो श्रीनृसिंह कृपानिधे ॥

गर्भजन्मजराव्याधि घोर संसारसागरात् ।
 मामुद्धर जगन्नाथ कृष्ण विष्णो जनार्दन ॥
 श्रीराम गोविन्द मुकुन्द कृष्ण श्रीनाथ विष्णो भगवन्मुरारे ।
 श्रीवल्लभानन्त जगन्निवास श्रीरामराजेन्द्र नमो नमस्ते ॥
 नमोस्तु नारायण विश्वमूर्ते नमोस्तु ते शाश्वत सर्वयोनये ।
 त्वमेव विश्वं सचराचर च त्वयैव सर्वं प्रवदन्ति सतः ॥
 नमोस्तु ते कारण कारणाय नमोस्तु कैवल्य फलप्रदाय ।
 नमोनमस्तेस्तु जगन्मयाय वेदांत वेद्याय नमोनमस्ते ॥
 नमो नमस्ते भरताप्रजाय नमोस्तु यज्ञप्रतिपालकाय ।
 अनन्त विश्वेश हरे मुकुन्द गोविन्द विष्णो भगवन्ममस्ते ॥
 श्रीवल्लभानत जगन्निवास श्रीरामराजेन्द्र नमोनमस्ते ।
 त्वया सनाथं कुरु मामनाथं नाथ प्रभो दीनदयालुमूर्ते ॥

राम नाम महिमा

तुलसीकृत रामायणे

बन्दी नाम राम रघुवर को । हेतु कृशान भालु हिमकर को ॥
 विधि हरिहर मय वेद ज्ञान सो । अयुन अनृषम शुन निधान सो ॥
 महामंत्र जो जपत महेष्ट । काशी मुक्ति हेतु उपदेश ॥
 महिमा जासु जान गनराऊ । प्रथम पूजियत नाम प्रभाऊ ॥
 जान आदि कवि नाम प्रताण । मपउ शुद्ध करि उलटा जापू ॥

जो भुशुण्डि मन मानस हंसा । सगुण अगुण जेहि निगम प्रशसा ॥
 देखहि हम सा रूप भरिलोचन । कृपा करहु प्रणतारति मोचन ॥
 तुम ब्रह्मादि जनक जगस्वामी । ब्रह्म सकल उर अन्तर्यामी ॥
 अस समुभत मन सशय होई । कहा जो प्रभु प्रमाण पुनि सोई ॥
 जे निज भक्त नाथ तब अहई । जा सुख पायहि जा गति लहई ॥

सोइ सुख सोइ गति सोइ भगति सोइ निजचरण सनेहु ।
 सोइ विवेक सोइ रहनि प्रभु मोहिं कृपाकरि देहु ॥

भागवने

नाम सन्नीर्त्तन यस्य सर्वपाप प्रणाशनम् ।
 प्रणामो दुःख शमन स्त नमामि हरिं परम् ॥
 कृष्ण कृष्ण महाभाग विश्वात्मन्विश्व भोचन ।
 प्रपन्नं पाहि गोविन्द शरणागत धत्सल ॥
 नान्यत्तत्र पदाम्भोजात् पश्यामि शरणं नृणाम् ।
 विभ्यतां मृत्यु ससारादीश्वरस्यापवर्गिकात् ॥
 नम कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमान्मने ।
 योगेश्वराय योगाय त्वामह शरणं गत ॥

मयघ्न सत्यपर त्रिसत्य सत्यस्य योनिं निहित च सत्ये ।
 सत्यस्य सत्यं नृतसत्यनेत्र सन्यान्मम त्वा शरणं प्रपन्ना ॥

त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टा जिगीषये ।
 यच्छ्रेय पुङ्गवीनाम् तद्व्यायस्य सुगोचरम् ॥

श्रीकृष्ण शरणं मम ।
 श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

जपत अजामिल गजु गनिकाउ । भए मुकत हरि नाम प्रभाउ ॥
कहउँ कहाँ लगि नाम बड़ाई । राम न सकहिँ नाम गुन गाई ॥

नाम राम को कल्प तरु कलि कल्याण निवास ।

जो सुमिरत भव भांगते तुलसी तुलसी दास ॥

ध्यान प्रथम युग मख विधि दूजे । द्वापर परितोषत प्रभु पूजे ॥

कलि केवल मल मूल मलीना । पाप पयोनिधि जन मन मोना ॥

नाम कामतरु काल कराला । सुमिरत सुखद सुलभ सब काला ॥

राम नाम कलि अभिमत दाता । हित परलोक लोक पितु माता ॥

नहिँ कलि करम न भगति विवेकू । राम नाम अवलम्बन एकू ॥

कालनेम कलि कपट निधानू । नाम सुमति समरथ हनुमानू ॥

राम नाम नर केशरी कनक कशिपु कलि काल ॥

जापक जन प्रह्लाद जिमि पालिहिँ दलि सुरसाल ॥

राम सच्चिदानन्द दिनेसा । नहिँ तहँ मोह निसा लव लेसा ॥

सहज प्रकास रूप भगवाना । नहिँ तहँ पुनि विज्ञान बिहाना ॥

दरय विपाद ज्ञान अज्ञाना । जीव धरम अहमित अभिमाना ॥

राम ब्रह्म व्यापक जग जाना । परमानन्द परेस पुराना ॥

जेहि इमि गावहिँ वेद बुध जाहि धरहिँ मुनि ध्यान ।

सोइ दसरथ सुत भगत हित कोसलपति भगवान ॥

कासी मरत जंतु अवलोकी । जासु नामवल करउँ विशोकी ॥

सोइ प्रभु मोर चराचर स्वामी । रघुवर सब उर अंतर जामी ॥

वियसहु जासु नाम नर कहहीं । जनम अनेक संचित अघ दहहीं ॥

सादर सुमिरत जे नर करहीं । भव वारिधि गोपद इव तरहीं ॥

राम सो परमात्मा भवानी । तहँ भ्रम अति अविहित तव बानी ॥

अस ससय आनत उर माहीं । ज्ञान निराग सकल गुन जाहीं ॥

गुरु नानक कृत रामनाम महिमा ।

राम नाम जपु दिनस रातो गुरुमुख हरि धनु जानु ।

सब सुख हरिरस भोगने सन्त समौ मिलि ज्ञान ॥

नानक मन समुझाये गुरुके सचदि सलाह ।

राम नाम रति आभयन भरमुति नाह ॥

इत्युक्त लक्षणा प्राणि दुःख ध्वंसन तत्परा ।
 दया बलवतां शोभा न त्याज्या धर्मचारिभिः ॥
 पुण्योऽयं भारतोवर्षो हिन्दुस्थानः प्रकीर्तितः ।
 वरिष्ठः सर्व देशानां धन धर्म सुखप्रद ॥
 गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारत भूमि भागे ।
 स्वर्गापवर्गस्य च हेतु भूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥
 मातृभूमिः पितृभूमिः कर्मभूमिः सुजन्मनाम् ।
 भक्ति मर्हति देशोऽयं सेव्यः प्राणैर् धनैरपि ॥
 चातुर्वर्ण्यं यत्र सृष्ट गुणकर्म विभागशः ।
 चत्वार आश्रमाः पुण्याः चतुर्वर्गस्य साधकाः ॥
 उत्तमः सर्वधर्माणां हिन्दू धर्मोऽयमुच्यते ।
 रक्ष्यः प्रचारणीयश्च सर्वलोकहितैषिभिः ॥

अनुवाद

परमेश्वर को प्रणाम कर सब प्राणियों के उपकार के लिये, बुराई करने वालों को दायने और दण्ड देने के लिये, धर्मस्थापन के लिये धर्म के अनुसार सङ्गठन मिलाप-कर गाँव गाँव में सभा करनी चाहिये । गाँव गाँव में कथा बिठानी चाहिये । गाँव गाँव में पाठ-शाला और अखाड़ा खोलना चाहिये ।

और पर्व पर्व पर मिलकर महोत्सव मनाना चाहिये ॥

सब भाइयों को मिलकर अनाथ की, विधवाओं की, मन्दिरों की और गौ माता को रक्षा करनी चाहिये, और इन सब कामों के लिये दान देना चाहिये ॥

स्त्रियों का सम्मान करना चाहिये ॥

दुष्टियों पर दया करनी चाहिये ॥

उन जीवों को नहीं मारना चाहिये जो किसी पर चोट नहीं करते । मारना उनको चाहिये जो आततायी हों, अर्थात् जो स्त्रियों पर या किसी दूसरे के धन या प्राण पर दार करने हों या जो किसी

कबीरदास कृत रामनाम महिमा ।

तजि अभिमान लेहु मन मोलि राम नाम हिरदै महँ तोलि
अब कहु राम भरासा तोरा तब काहु का कोन निहोरा
कहै कबीर जो खोजहु जहाना राम समाज न देखहु आना ।
कोइ गावै कोई सुनै हरीनाम चितलाय ।
कह कबीर ससय नहीं अत परमगति पाय ॥

राम जपहु जिअ ऐसे ऐसे । ध्रुव प्रह्लाद जपेउ जिअ जैसे ।
राम राम जपि निरमल भए । जनम जनम के किलि बिष गए ।
रमत राम जनम मरण निवारै । उचरत राम भव गर उतारै ॥

रसना राम गुण रमि रमि पीजे । गुणातीत निर्मूलक लीजे ॥
निरगुन ब्रह्म जपो रे भाई । जेहि सुमिरत सुधि बुधि सत्र पाई ॥
बिख तजि राम न जपसि अभागे । का बूडे लालच के आगे ॥
ते सत्र तरे राम रस स्यादी । कह कबीर बूडे बकचादी ॥
मनरे जरते राम कह्यो रे । फिरि कहिये को कह्यु न रह्यो रे ॥
या मो जोग जह जप दाना । जो तँ राम नाम नहि जाना ॥

काम क्रोध दोउ भारे । गुह प्रसाद सब तारे ॥

कह कबीर भ्रम नाशो । राम मिले अविनाशो ॥

राम का नाम ससार में सार है राम का नाम अमृत बानी ।
राम के नाम ते कोटि पातक टरे राम का नाम विस्वास माना ॥
राम का नाम लै साधु सुमिरन करे राम का नाम लै भक्ति ठानी ।
राम का नाम लै सूर सनमुख तरै पैठि सग्राम में युद्ध ठानी ॥
है परम जोति ओगुन निराकार है, तासु को नाम निरकार मानी ।
रूप बिन रेख बिन विगम अस्तुति करे सत्त का राह अनकथ रहानी ॥

पानी केरा पूतला राखा पवन मँचर ।

नाना बानी बोलता जोति धरी करतार ॥

एक शब्द मे सब कहा सत्र हो अर्थ विचार ।

भजिये निर्गुन नाम का तजिये बिपै विकार ॥

हर एक को उन्नित है कि यह चाहे कि सब लोग सुखी रहें सब नीरोग रहें, सबका भला हो। कोई दुःख न पावे। प्राणियों दुःख को दूर करने में तत्पर यह दया बलवानों की शोभा है। धर्म के अनुसार चलने वालोंको कभी इसका त्याग नहीं करना चाहिये।

यह भारतवर्ष जो हिन्दुस्तान नाम से प्रसिद्ध है—बड़ा पवित्र देश है। धन धर्म और सुख का देने वाला यह देश सब देशों से उत्तम है।

‘कहते हैं कि देवता लोग यह गीत गाते हैं कि वे लोग धन्य हैं जिनका जन्म इस भारत भूमि में होता है, जिसमें जन्म लेकर मनुष्य स्वर्ग का सुख और मोक्ष दोनों को पा सकता है’ ॥

यह हमारी मातृ-भूमि है, यह हमारी पितृ-भूमि है। जो लोग सुजन्मा हैं—जिनके जीवन बहुत अच्छे हुये हैं, राम, कृष्ण, बुद्ध आदि महापुरुषों के, महान्माओं के, आचार्यों के, ब्रह्मर्षियों और राजर्षियों के, गुरुओं के, धर्मवीरों के, शूरवारों के, दानवीरों के, स्वतंत्रता के प्रेमी देश भक्तों के उज्ज्वल कामों की यह कर्म-भूमि है। इस देशमें हम को परम भक्ति करनी चाहिये और प्राणों से और धन से भी इसको सेवा करनी चाहिये।

जिस धर्म में परमात्मा ने गुण और कर्म के विभाग से ब्राह्मण क्षत्री वैश्य शूद्र ये चार वर्ण उपजाये और जिसमें धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चारों पुरुषार्थों के साधन में सहायक मनुष्य का जीवन पवित्र बनाने वाले ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ और संन्यास ये चार आश्रम स्थापित हैं।

सब धर्मों से उत्तम इसी धर्म को हिन्दू धर्म कहते हैं। जो लोग सारे संसार का उपकार चाहते हैं उनको उचित है कि इस धर्म की रक्षा और इसका प्रचार करें।

प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥

ध्यान ।

राम ब्रह्म चिन्मय अविनासी । सर्व रहित सब उरपुर वासी ॥
 आदि अन्त कोड जासु न पावा । भक्ति अनुमान निगम अस गावा ॥
 विनु पद चलै सुने विनु काना । कर विनु कर्म करै विधि नाना ॥
 आनन रहित सकल रस भोगी । विनु वाणी वक्ता बड़ योगी ॥
 तन विनु परस नयन विनु देखा । ग्रहै घ्राण विनु वास अशेखा ॥
 अस सब भाँति अलौकिक करणी । महिमा तासु जाइ किमि वरणी ॥

दो०—जेहि इमि गावहिं वेद बुध जाहि धरहिं मुनि ध्यान ।

सोइ दशरथ सुत भक्त हित कोशलपति भगवान ॥

अगुण अरूप अलख अज जाई । भक्त प्रेमवश सगुण सो होई ॥
 जो गुण रहित सगुण सो कैसे । जल हिम उपल बिलग नहिं जैसे ॥
 जासु नाम भ्रम तिमिर पतझा । तिहि किमि कहिय विमोह प्रसंगा ॥
 राम सच्चिदानन्द दिनेश । नहिं तहं मोह निशा लवलेशा ॥
 सहज प्रकाश रूप भगवाना । नहिं तहं पुनि विज्ञान बिहाना ॥
 हरि विपाद हान अज्ञाना । जीवधर्म अहमित अभिमाना ॥
 राम ब्रह्म व्यापक जगजाना । परमानन्द परेश पुराना ॥

दो०—पुरुष प्रसिद्ध प्रकाश निधि प्रकट परावर नाथ ।

रघुकुलमणि मम स्वामि सोइ कहि शिव नायक माथ ॥

जब जब होइ धर्म की हानी । बाढहिं असुर अधम अभिमानी ॥
 करहिं अनीति जाइ नहिं वरणी । सोइहिं विप्र धेनु सुर धरणी ॥
 तब तब प्रभु धरि विविध शरीरा । हरहिं कृपानिधि सज्जन पीरा ॥

दो०—असुर मारि थापहिं सुरन राखहिं निजधुति सेतु ।

जग विस्तारहिं विशद यश राम जन्म कर हेतु ॥

प्रार्थना

अगुण अखण्ड अनन्त अनादी । जेहि चिन्हहिं परमारथ वादी ॥
 नैति नोति जोहि वेद तिलक । ज्ञानानन्द तिलकाधि अद्वैत ॥
 सेवत सुलभ सकल सुखदायक । प्रणतपाल सचराचर नायक ॥
 जो अनाथ हित हम पर नेह । तौ प्रसन्न है यह घर देह ॥
 जो स्वरूप बस शिव मन माँहों । जेहि फारण मुनि यतन कराहीं ॥

छात्रवृत्तिदानमाहात्म्यम् ।

गारुडे—छात्राणां भोजनाभ्यङ्गं वस्त्रं भिक्षामथापि वा ।

दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वकामान्न संशयः ॥

विचेकी जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थमाप्नुयात् ।

सर्वमेव भवेदत्त छात्राणां भोजने कृते ॥

बह्मपुराणे—यां वृत्तिं पठमानानां करोत्यनुदिनं नृप ।

स यत्नफलमादत्ते दानाच्छादनभोजनैः ॥

भारते—कुक्षौ तिष्ठति यस्यान्नं विद्याभ्यासेन जीर्यति ।

गोत्राणि तारयेत्तस्य दश पूर्वान् दशापरान् ॥

विद्यागुरु विश्वनाथ जी के असीम अनुग्रह से हिन्दू राज्यों के अधिपतियों ने तथा अन्य धार्मिक धनवान् श्रद्धावान् हिन्दुओं ने मिल कर पवित्र काशीधाम में लोकपावनो गङ्गा जी के तट पर एक ऐसा विश्वविद्यालय स्थापित किया है जो हिन्दुओं का मान बढ़ाने वाला है । इस विश्वविद्यालय में चारों वेद और वेदाङ्ग, व्याकरण, ज्योतिष, धर्मशास्त्र, इतिहास, पुराण, मीमांसा, न्याय, सांख्य योग, वेदान्त और मनुष्यों को सुख देने वाला आयुर्वेद तथा गान्धर्व वेद तथा नूतन धनुर्वेद बन्दूक चलाना आदि पढ़ाया और सिखाया जाता है । इसमें पश्चिम के देशों की अनेक विद्या तथा लोकयात्रा में उपकारी अनेक कला अर्थात् इञ्जिनिअरिङ्ग और व्यापारिक रसायन तथा अनेक प्रकार के विज्ञान बहुत अच्छी रीति से प्रेम से पढ़ाये जाते हैं । विद्यार्थियों की सहायता के लिए बहुत सी छात्रवृत्तियां दी जाती हैं । सब प्रान्त से आये हुए विद्यार्थी यहां छात्रावास में रह कर पढ़ते हैं जैसे प्राचीन समय गुरुकुल में विद्यार्थी रहते थे ।

यहां विद्यार्थियोंको शारीरिक बल की वृद्धि के लिये व्यायाम करना आवश्यक रक्खा गया है और व्याख्यानों और कथाओं से धर्म का उपदेश दिया जाता है । जिन सज्जनों को और देवियों को हिन्दू नाम का अभिमान हो उनको उचित है कि प्रेमसे दान से और प्रिय वचनों से इसकी सहायता करें । जो सज्जन विश्वविद्यालय का सहायता देना चाहें वे “मन्त्री विश्वविद्यालय काशी” के नाम अपना दान भेजें ।

श्री विश्वनाथो जयन्तु ॥

मदनमोहन मालवीयः ।

हिन्दू धर्मोपदेशः ।

संवे शक्तिः कलौ युगे ।

हिनाय सर्वलोकानां निग्रहाय च दुष्कृताम् ।
 धर्मं संस्थापनार्थाय प्रणम्य परमेश्वरम् ॥
 ग्रामे ग्रामे सभा कार्या ग्रामे ग्रामे कथा शुभा ।
 पाठशाला महशाला प्रतिपर्व महोत्सवः ॥
 अनाथाः विधवाः रक्ष्याः मन्दिराणि तथा च गोः ।
 धर्म्यं सङ्गटनं कृत्वा देयं दानं च तद्धितम् ॥
 स्त्रीणां समादरः कार्यो दुःखितेषु दया तथा ।
 अहिंसका न हन्तव्या आततायी वधार्हणः ॥
 अमयं सत्यं मस्तेयं ब्रह्मचर्यं धृतिः क्षमा ।
 सेव्याः सदाऽमृतमिव स्त्रीभिश्च पुरुषैस्तथा ॥
 कर्मणां फलं मस्तीति विस्मतेऽन्यं न जातु चित् ।
 भवेत्पुनः पुनर्जन्म मोक्षस्तदनुसारतः ॥
 स्मर्तव्यः सततं विष्णुः सर्वभूतेष्ववस्थितः ।
 एक एवाऽद्वितीयो यः शंखपापहरः शिवः ॥
 'पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम् ।
 दैवतं देवतानां च लोकानां योऽन्ययः पिता' ॥
 सनातनीयाः सामाजाः सिन्ध्याः जैनारच सौगताः
 स्वे स्वे कर्मण्यभिरताः भावयेयुः परम्परम् ॥
 विश्वासे दृढता न्यीये परनिन्दा विवर्जनम् ।
 तितिक्षा मतभेदेषु प्राणिमानेषु मित्रता ॥
 'श्रूयतां धर्मसर्वस्वं धृत्वा चाप्यवधार्यताम् ।
 आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥
 यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरयः ।
 न तत्परस्य कुर्वीत जानन्नप्रिय आत्मनः' ॥
 न कदाचिद्विभेद्वन्त्याग्र वचनं विभीषयेत् ।
 आर्यं वृत्तिं समातं व्यजीयेत्सञ्जनं जीवनम् ॥
 सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
 सर्वे मद्राणि पश्यन्तु माकश्चिद् दुःखमागमयेत् ॥

प्रकाराक—ज्योतिषाचार्य रामव्यास पाण्डेय, हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी।

मुद्रक—माधव विष्णु पराडकर, ज्ञानमण्डल यन्त्रालय, काशी।

के घर में आग लगाते हों । यदि ऐसे लोगों को मारे बिना अपना या दूसरों का प्राण या धन या धर्म न बच सके तो उनको मारना धर्म है ॥

स्त्रियों को भी, पुरुषों को भी, निडरपन, सचाई, चोरी न करना ब्रह्मचर्य, धोरज और क्षमा का अमृत के समान सदा सेवन करना चाहिये ॥

इस बात को कभी न भूलना चाहिये कि भले कर्मों का फल मला और बुरे कर्मों का फल बुरा होता है, और कर्मों के अनुसार ही प्राणों को बार बार जन्म लेना पड़ता है या मोक्ष मिलता है ॥

घट घट में बसने वाले भगवान् विष्णु का-सर्वव्यापी ईश्वर का सुमिरन सदा करना चाहिये, जिनके समान दूसरा कोई नहीं-जो कि एक ही अद्वितीय हैं, और जो दुःख और पाप के हरने वाले शिव स्वरूप हैं । जो सब पवित्र वस्तुओं से अधिक पवित्र, जो सब मंगल कामों के मंगल स्वरूप हैं, जो सब देवताओं के देवता हैं और जो समस्त संसार के आदि सनातन अज अविनाशी पिता हैं ॥

सनातनधर्मी, आर्यसमाजी, ब्रह्मसमाजी, सिक्ख, जैन और बौद्ध आदि सब हिन्दुओं को चाहिए कि अपने अपने विशेष धर्म का पालन करते हुए एक दूसरे के साथ प्रेम और आदर से बतें ॥

अपने विश्वासमें दृढ़ता, दूसरे की निन्दा का त्याग, मतभेद में (चाहे वह धर्म सम्यन्धी हो वा लोक सम्यन्धी) सहनशीलता, और प्राणीमात्र से मित्रता रखनी चाहिये ॥

सुनो धर्म के सर्वस्व को और सुनकर इसके अनुसार आचरण करो । जो काम अपने को बुरा या दुःखदायी जान पड़े उसको दूसरे के साथ नहीं करना ॥

मनुष्य को चाहिये कि जिस काम को वह नहीं चाहता है कि कोई दूसरा उसके साथ करे, उस काम को वह भी किसी दूसरे के प्रति न करे । क्योंकि वह जानता है कि यदि उसके साथ कोई ऐसी बात करता है जो उसको प्रिय नहीं है, तो कैंसी पीड़ा पहुँचती है ।

चाहिये कि न कोई किसी से डरे, न किसी को डर पहुँचावे । श्रीमद्भगवद्गीता के उपदेश के अनुसार आर्य अर्थात् धेष्ठ पुरुषों की धृति में दृढ़ रहते हुए ऐसा जीवन जीये जैसा सज्जन को जीना चाहिये ।

हम एक को उचित है कि यह चाहे कि सब लोग सुखी रहें, सब नीरोग रहें, सबका भला हो। कोई दुःख न पावे। प्राणियों के दुःख को दूर करने में तत्पर यह दया बलवानों की शोभा है। धर्म के अनुसार चलने वालोंको कभी इसका त्याग नहीं करना चाहिये।

यह भारतवर्ष जो हिन्दुस्तान नाम से प्रसिद्ध है—बड़ा पवित्र देश है। धन धर्म और सुख का देने वाला यह देश सब देशों से उत्तम है।

‘कहते हैं कि देवता लोग यह गीत गाते हैं कि वे लोग धन्य हैं जिनका जन्म इस भारत भूमि में होता है, जिसमें जन्म लेकर मनुष्य स्वर्ग का सुख और मोक्ष दोनों को पा सकता है’ ॥

यह हमारी मातृ-भूमि है, यह हमारी पितृ-भूमि है। जो लोग सुजन्मा हैं—जिनके जीवन बहुत अच्छे हुये हैं, राम, कृष्ण, बुद्ध आदि महापुरुषों के, महात्माओं के, आचार्यों के, ब्रह्मर्षियों और राजर्षियों के, गुरुओं के, धर्मवीरों के, शूरवीरों के, दानवीरों के, स्वतंत्रता के प्रेमी देश भक्तों के उज्ज्वल कामों की यह कर्म-भूमि है। इस देशमें हम को परम भक्ति करनी चाहिये और प्राणों से और धन से भी इसकी सेवा करनी चाहिये।

जिस धर्म में परमात्मा ने गुण और कर्म के विभाग से ब्राह्मण क्षत्री वैश्य शूद्र ये चार वर्ण उपजाये और जिसमें धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चारों पुरुषार्थों के साधन में सहायक मनुष्य का जीवन पवित्र बनाने वाले ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ और संन्यास ये चार आश्रम स्थापित हैं।

सब धर्मों से उत्तम इसी धर्म को हिन्दू धर्म कहते हैं। जो लोग सारे संसार का उपकार चाहते हैं उनको उचित है कि इस धर्म की रक्षा और इसका प्रचार करें।

प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः ।

प्रसादाद्विश्वनाथस्य काश्यां भागोरयीतटे ।
 विश्वविद्यालय श्रेष्ठो हिन्दूनां मानवर्धनः ॥
 हिन्दुराज्याधिपतिभिर्धनिकैर्धार्मिकैस्तथा ।
 मिलित्वा स्थापितः सद्भिर्विद्याधर्मविवृद्धये ॥
 यत्र वेदाः सवेदांगाः धर्मशास्त्रं च पावनम् ।
 इतिहासः पुराणञ्च भीमांसा न्याय वित्तरः ॥
 सांख्ययोगो च वेदान्त आयुर्वेदः सुखावहः ।
 गांधर्ववेदो मधुरो धनुर्वेदश्च नूतनः ॥
 आटूलं दण्डविधानञ्च दायभागादि सयुतम् ।
 पाश्चात्या विविधा विद्यास्तथा लोकहिताः कलाः ॥
 पाठ्यन्ते विधिवत्प्रेम्णा विज्ञानानि बहूनि च ।
 साहाय्यार्थं च छात्राणां दीयन्ते वृत्तयस्तथा ॥
 सर्वप्रान्तसमायाताश्रयाग्राः विद्याभिलाषिणः ।
 वसन्ति मुनिनो यत्र पुरा गुरुकुले यथा ॥
 नित्ये निपेक्ष्यते यत्र व्यापामः शक्तिवर्धनः ।
 व्याख्यानैश्च कथाभिश्च धर्मो यत्रोपदिश्यते ॥
 पोष्यः संवर्धनीयश्च हिन्दूनामाभिमानिभिः ।
 स्त्रोभिश्च पुरुषैस्सर्वैः प्रेम्णा दानेन स्तुतिभिः ॥

छात्रवृत्तिदानमाहात्म्यम् ।

गारुडे—छात्राणां भोजनाभ्यङ्गं वस्त्रं भिक्षामथापि वा ।

दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वकामाश्च संशयः ॥

विद्येकी जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थमाप्नुयात् ।

सर्वमेव भवेदत्तं छात्राणां भोजने कृते ॥

बह्मपुराणे—यां वृत्तिं पठमानानां करोत्यनुदिनं नृप ।

स यत्फलमादत्ते दानाच्छादनभोजनैः ॥

भारते—कुक्षौ तिष्ठति यस्यान्नं विद्याभ्यासेन जीर्यति ।

गोत्राणि तारयेत्तस्य दश पूर्वान् दशापरान् ॥

विद्यागुरु विश्वनाथ जी के असीम अनुग्रह से हिन्दू राज्यों के अधिपतियों ने तथा अन्य धार्मिक धनवान् श्रद्धावान् हिन्दुओं ने मिल कर पवित्र काशीधाम में लोकपावनो गङ्गा जी के तट पर एक ऐसा विश्वविद्यालय स्थापित किया है जो हिन्दुओं का मान बढ़ाने वाला है । इस विश्वविद्यालय में चारो वेद और वेदाङ्ग, व्याकरण, ज्योतिष, धर्मशास्त्र, इतिहास, पुराण, मीमांसा, न्याय, सांख्य-योग, वेदान्त और मनुष्यों को सुख देने वाला आयुर्वेद तथा गान्धर्व वेद तथा नूतन धनुर्वेद बन्दूक चलाना आदि पढ़ाया और सिखाया जाता है । इसमें पश्चिम के देशों की अनेक विद्या तथा लोकयात्रा में उपकारी अनेक कला अर्थात् इञ्जिनिअरिङ्ग और व्यापारिक रसायन तथा अनेक प्रकार के विज्ञान बहुत अच्छी रीति से प्रेम से पढ़ाये जाते हैं । विद्यार्थियों को सहायता के लिए बहुत सी छात्रवृत्तियां दी जाती हैं । सब प्रान्त से आये हुए विद्यार्थी यहां छात्रावास में रह कर पढ़ते हैं जैसे प्राचीन समय गुरुकुल में विद्यार्थी रहते थे ।

यहां विद्यार्थियोंको शारीरिक बल की वृद्धि के लिये व्यायाम करना आवश्यक रक्खा गया है और व्याख्यानों और कथाओं से धर्म का उपदेश दिया जाता है । जिन सज्जनों को और देवियों को हिन्दू नाम का अभिमान हो उनको उचित है कि प्रेमसे दान से और प्रिय वचनों से इसकी सहायता करें । जो सज्जन विश्वविद्यालय वा सहायता देना चाहें वे “मन्त्री विश्वविद्यालय काशी” के नाम अपना दान भेजें ।

श्री विश्वनाथो जयतु ॥

मदनमोहन मालवीयः ।

पुस्तक मिलने का पता
सनातनधर्म महासभा कार्यालय,
हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी ।

प्रकाराक—ज्योतिषाचार्यं रामव्यास पाण्डेय, हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी ।

मुद्रक—माधव विष्णु पराङ्कर, ज्ञानमण्डल यन्त्रालय, काशी ।
